

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

ЗАБОРОНИТИ РАШИЗМ

Київ — 2023

УДК 94(477):[327.8:321.6:316.462](470)
3-12

Затверджено Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 1 від 16.02.2023 р.)

Рецензенти:

Капелюшний В. П., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка;

Маньковська Р. В., докторка історичних наук, професорка, завідувачка Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України.

Заборонити рашизм / [В. Огнев'юк], В. Андреев, В. Брехуненко, З-12 М. Відейко, Б. Гуменюк, І. Гирич, Л. Масенко, Ю. Митрофаненко, В. Огрязко, О. Палій, В. Піскун, П. Полянський, В. Сергійчук, П. Чернега ; за заг. ред. В. Піскун. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. — 252 с.

ISBN 978-617-658-074-4

У книзі досліджуються витоки формування російського месіанства та експансіонізму, які стали підґрунтям до творення імперської ідеології «русского мира», набули гіпертрофованих рис та вилилися у пряму військову агресію проти суверенної держави Україна. Розповідається про історичні витоки формування української цивілізації та її конкуренцію з Московією (Росією) за природні та інтелектуальні ресурси української нації. Дається визначення, розкриваються сутнісні складові ідеології й практики рашизму як ідеології й суспільної практики сьогодення.

Для широкого кола читачів.

УДК 94(477):[327.8:321.6:316.462](470)

© Автори статей, 2023

© Михайло Черненко, дизайн обкладинки, 2023

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023

ISBN 978-617-658-074-4

ЗМІСТ

Переднє слово (<i>Валентина Піскун, Володимир Огризко</i>)	4
Передмова (<i>Павло Полянський</i>)	14
УКРАЇНА НЕ TERRA INCOGNITA (<i>Віктор Огнев'юк</i>)	18
ЗАРОДЖЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (<i>Віктор Огнев'юк, Михайло Відейко</i>)	22
«РОСІЙСЬКИЙ» НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР (<i>Володимир Огризко</i>)	47
ПРОТИБОРСТВО ЗАХОДУ І МОСКОВІЇ: УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ У ДОБУ ГЕТЬМАНЩИНИ (<i>Віктор Брехуненко</i>)	60
НИЩЕННЯ ІНТЕЛЕКТУ — «СКРЕПА» РОСІЇ (<i>Олександр Палій</i>)	71
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ ТА ІДЕОЛОГІЯ РАШИЗМУ В ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (<i>Ігор Гирич</i>)	85
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ІДЕОЛОГІЇ «РУССКОГО МИРА» В УМОВАХ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ (<i>Юрій Митрофаненко</i>)	101
ДОСВІД ОДНІЄЇ НЕЗАСВОЄНОЇ СУСПІЛЬНОЇ ПРАКТИКИ (<i>Валентина Піскун</i>)	115
ПІД ЧУЖИМИ ПРАПОРАМИ (<i>Володимир Сергійчук</i>)	138
УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ. ПРОТИ РАШИСТСЬКОЇ МОНОПОЛІЇ НА «ВЕЛИКУ ПЕРЕМОГУ» (<i>Петро Чернега, Павло Полянський</i>)	160
ЛІНГВОЦИДНІ ПРАКТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ ЗА СОВЕТСЬКОЇ ДОБИ (<i>Лариса Масенко</i>)	174
РОСІЙСЬКИЙ ФАШИЗМ: ВИТОКИ Й ІДЕОЛОГІЯ (<i>Віталій Андрєєв</i>)	184
РАШИЗМ ЯК РІЗНОВИД ФАШИЗМУ (<i>Павло Полянський</i>)	190
ВІДРОДЖЕНА УКРАЇНА МІЖ ЗАХОДОМ І РОСІЄЮ: ШЛЯХ ДО САМОПІЗНАННЯ (<i>Борис Гуменюк</i>)	203
УКРАЇНА ТА ЦИВІЛІЗОВАНИЙ СВІТ ПІСЛЯ ПЕРЕМОГИ НАД РАШИЗМОМ: ПОГЛЯД У МАЙБУТНЄ (<i>Володимир Огризко</i>)	213
Висновки (<i>Ігор Гирич, Валентина Піскун</i>)	224
Список використаних джерел	232
Авторський колектив	250

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Людське життя непередбачуване, наповнене символами та аналогіями, тож доволі складно досягнути минуле, зробити прогноз на майбутнє, особливо в часи надзвичайно складних потрясінь, не лише для окремої особистості, а й для нації загалом. У сув'язі бажань, прагнень, сподівань, у переплетенні почуттів, як показує практика, визначальними для людини є не лише любов до близьких, прагнення самозбереження, а й любов до рідного краю. Італійський письменник Едмондо де Амічіс¹ у книжці «Серце» розповідає про життя й подвиги юнацтва, а в «Листі до сина» створює образ батька, який пояснює, за що він любить Італію і коли його син відчує цю любов. *«Ти визнаєш це почуття любови тоді, як великий і гордий гнів спалахне в твоєму серці, коли ти почувєш, як чужинець зневажає твій рідний край. Ще дужче й глибше визнаєш його тоді, як ворог, немов огненна гроза, насуватиме на твій рідний край, і ти побачиш, що молодь збирається звідусіль і йде боронити Батьківщину, що батьки, прощаючись зі своїми синами, кажуть їм: “Будьте відважні!”, а матері кричать: “Вертайтесь переможцями!”»*².

Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р. показало всьому світові, як українці можуть захищати свій рідний край, наскільки передбачення західних аналітиків і розвідок були хибними стосовно того, що «друга армія світу» може окупувати територію України за декілька днів! Російсько-українська війна актуалізувала в українському суспільному просторі запит на історичні дослідження, проведення паралелей взаємин України й Росії упродовж багатьох століть. Як виявилось, підміна понять і смислів

¹ Едмондо де Амічіс (1846–1908) — італійський письменник, журналіст. Його твір «Серце» в Італії перевидавався понад 600 разів і був перекладений багатьма мовами світу. Українською мовою вперше переклали й видали у 1911 р. Б. та М. Грінченки.

Див.: Е. де Амічіс, *Серце : книга для дітей*, переклали з італійської мови Б. Грінченко та М. Грінченко (Київ: Поступ, 1919), 285. На звороті тит. арк. присвята: Пам'яті внука нашого Волі Грінченка присвячуємо цей переклад. Б. та М. Грінченки.

² Е. де Амічіс, «Лист батька до сина», *Авангард*, ч. 3–4 (38–39) (1955): 51.

була характерною не лише для російських більшовиків у період Української революції (1917–1923 рр.) та в СРСР, але й для сучасних російських політиків. Розпочата росіянами так звана «спеціальна воєнна операція» є не що інше, як намагання Росії воєнними методами знищити потенційного конкурента на пострадянському просторі. Війна зі знищення України як держави й українців як нації в суспільній свідомості нашого народу (і не тільки) утвердила думку про те, що для Росії Україна є екзистенційним ворогом. Тому упродовж багатьох років Росія (від часів створення імперії, царювання Петра I й донині) веде проти України економічну, воєнно-політичну та гуманітарну агресію. Отже, українці мають протистояти росіянам не лише на воєнному фронті, але й на гуманітарному.

XX ст. стало часом українсько-російського широкомасштабно-протистояння: інтелектуального, організаційно-дієвого, економічного та воєнного. Здолавши Українську Народну Республіку на воєнному фронті, росіяни поставили перед собою ідеологічне завдання: відтворити імперіалізм, але закамуючи його у новий смисловий витвір — інтернаціоналізм. Характерно, що цю ідею підтримували як у середовищі промонархічних сил, так і серед російських більшовиків.

Аналізуючи стратегічно-політичне значення України у військовій та політичній потузі Росії, генерал Всеволод Петрів свого часу констатував: «Лишень коли українські простори були підпорядковані Москві, московські війська, вже під назвою російських, з'являються й на Балканах, й на Кавказі, й у Італії, і у Мадящині. Лише тоді Росія стає рішучим фактором у життю Європи»³. Захопивши територію УНР у 1920 р., російські більшовики не лише позбулися політичного конкурента — українського уряду, але й скористалися економічними перевагами України для свого утвердження та визнання європейцями. Але чого їм не вдалося, так це подолати український національно-визвольний рух як всередині країни, так і за її межами.

14 вересня 1921 р. у Празі відбулися публічні дебати, в яких взяли участь представники російських демократів та різних народів Східної Європи і Кавказу. Від українців з доповіддю «Українська державність і російський імперіалізм» виступив професор Українського вільного

³ В. Петрів, «Стратегічно-політичне значення України», у *Військово-історичні праці. Спомини* (Київ: Поліграфкнига, 2002), 57.

університету Володимир Старосольський⁴. Звертаючись до росіян, він наголосив: «*Мусите зрозуміти, що ми, і в цій залі, і взагалі, ніде і ніколи, навіть, як би хотіли, не можемо зріктися права нації на самоозначення, на державну свою волю. Як би хто і зрікся свого права, то не додержить свого зречення; коли не він, то другі, то грядущі покоління будуть обстоювати право самоозначення... Ось що ви мусите признати, як дійсність, як істину. І тільки признавши її, ви мусите запитати, як вам до неї віднестися. Два шляхи перед вами. Один, це шлях боротьби. Другий шлях — це шлях порозуміння*»⁵. Якщо на початку століття російські політики вустами Петра Струве⁶ висловлювали побоювання, що українські інтелектуали впливатимуть на розвиток українського національного руху, то в еміграції вони вже мусили рахуватися з думкою українських інтелектуалів і нарівні опонувати їм.

На початку 1920-х років в середовищі російської політичної еміграції виникає нове філософсько-геополітичне вчення — євразійство. Засновниками його були в тому числі й вихідці з України: географ, еко-

⁴ *Володимир Старосольський* (1878–1942) — український громадський і державний діяч, адвокат (брав участь у судових процесах у Львові у 1930-х рр., захищаючи українських діячів), професор, дійсний член НТШ (з 1923 р.). Після радянської окупації Львова у вересні 1939 р. призначений професором державного права Львівського державного університету ім. І. Франка. Через декілька тижнів заарештований НКВС, 25 жовтня 1940 р. у Києві засуджений за ст. 58 а до 8 років ув'язнення. До січня 1940 р. перебував у Лук'янівській в'язниці в Києві, потім етапований до концтабору в Сибір. Помер 25 лютого 1942 р. у м. Маріїнську (нині Кемеровська область РФ). В. Старосольський — автор відомих праць: *Теорія нації*. Відень, 1921; *Держава і політичне право*: у 2 ч. Подебради: Видавництво УГА, 1923–1925. Засуджені й відправлені до Казахстану також його дружина Дарія Старосольська (Шухевич) (померла 28 грудня 1941 р. у с. Гергіївка), син Ігор та дочка Уляна.

Див.: В. Старосольський (1878–1942), *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, ред. Уляна Старосольська, Т. 210: Історично-філософська секція (Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто, 1991), 134–150.

⁵ В. Старосольський, *Українська державність і російський імперіалізм*, 344–345.

⁶ «Если интеллигентская “украинская мысль” ударит в народную почву и зажжет ее своим “украинством”, это грозит величайшим и неслыханным расколом в русской нации» П. Струве, «На разные темы», *Русская мысль*, Кн. 1 (1911): 84–85.

номіст, філософ Петро Савицький⁷, філолог, філософ Микола Трубецький⁸, історик Георгій Вернадський⁹, богослов Георгій Флоровський¹⁰ та ін. Провідною ідеєю в геополітичній концепції євразійців була домінуюча роль Росії на євразійському просторі (від Польщі до Великої китайської стіни) й відповідно російської культури. Євразійці хоча й не сприйняли перемогу більшовиків і пропаговану ними ідеологію «побудови комунізму», все ж підтримували створення Советського Союзу як

⁷ Петро Савицький (1895, Чернівці — 1968, Прага) — географ, економіст, філософ, учень П. Струве. З 1920 р. в еміграції в Болгарії, а з 1921 р. в ЧСР. 1922 р. став приват-доцентом кафедри економіки та статистики Юридичного факультету, а 1925 р. — доцентом Інституту сільськогосподарської кооперації, де завідував кафедрою економічної та сільськогосподарської географії. З 1935 р. перебував на посаді лектора Німецького університету в Празі, вів заняття з української та російської мов, працював у семінарі, яким керував професор Г. Геземанн. Автор концептуальних праць «Степь и оседлость», «Подданство идеи», «Евразийство». Д. Дорошенко в листі до В. Липинського 3 листопада 1924 р. писав про П. Савицького: «На мене він робив враження власне українця, розуміється не “свідомого”, а з тих, про яких Ви кажете, що у них є “любов до укр. землі в її минувшині і сучасности, і до всіх її мешканців”».

Див.: В. Липинський. *Архів, Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського*, ред. Іван Коровицький (Філадельфія. Пенсильванія, 1973), 111.

⁸ Микола Трубецький (1890, Москва — 1938, Відень) — князь, один із відомих мовознавців, що започаткував фонологію як самостійну лінгвістичну дисципліну. Праці: Н. С. Трубецькой, *Европа и Человечество* (Софія: Рос.-Болг. кн. изд-во, 1920) ; Н. С. Трубецькой, «Об истинном и ложном национализме», в *Исход к Востоку: предчувствия и свершения* (Софія: Рос.-Болг. книгоизд-во, 1921), 71–85; Н. С. Трубецькой, *К проблеме русского самопознания: сб. ст.* (Париж: Евразийское кн. изд-во. 1927) ; Н. С. Трубецькой, «О туранском элементе в русской культуре», в *Евразийский временник*, Кн. 4 (Берлін, 1925), 351–377 ; Н. С. Трубецькой, «К украинской проблеме», в *Евразийский временник*, Кн. 5 (Париж, 1927), 165–184. Дискутував із Д. Дорошенко з приводу ролі української й російської культури. Н. С. Трубецькой, «Ответ Д. И. Дорошенку», в *Евразийская хроника*, вып. 10 (Париж, 1928), 51–59.

⁹ Георгій Вернадський (1887, Санкт-Петербург — 1973, Нью-Гейвен, США) — історик, філософ, син В. Вернадського. З 1920 р. перебував в еміграції. У 1922–1927 рр. професор Карлового університету в Празі; 1927–1956 — професор Єльського університету в США. Автор знаменитої праці «Начертание русской истории» (Прага: Евразийское книгоиздательство, 1927. Ч. 1. 264 с.). Вважав, що великороси, українці й білоруси — це один руський народ. 13 січня 1940 р. у листі до Л. Мишуги писав: «*Поважую себе за українця та руського одночасно, а теж вірую, що сила руського та українського народів у сполупраці, а не в відділенні один від другого. Через то рад буду написати передмову до Вашого видання (має на увазі англомовне видання) Історії України М. Грушевського*». Див.: Ernest Gyidel. «Г. Вернадский, «Считаю себя украинским и русским одновременно», *Ab imperio*, № 4 (2006): 366.

¹⁰ Георгій Флоровський (1893, Одеса — 1979, Принстон, США) — російський релігійний діяч, богослов, історик. Він одним із перших серед євразійців приписав російському народу месіанську роль. Див.: П. Гаврилюк, *Георгий Флоровский и религиозно-философский ренессанс*, пер. с англ. А. Паныч (Київ: Дух і Літера, 2017), 536.

держави на постімперському просторі. Євразійці не змирилися з втраченою Росією як імперії, що контролювала євразійський простір, і запропонували власне бачення її майбутнього. Євразія розглядалася ними не лише як культурно-історичний простір, але й як певна культурна спільнота, що вписується в кордони Росії й відмінна від західної цивілізації, об'єднана спільною ідеєю, яка є вищою цінністю. Так, Петро Савицький вважав, що «найбільш реально й відчутно ніж люди і установи, народами і країнами правлять ідеї»¹¹. Тобто основою має стати ідеократичний устрій, при якому зникнуть рештки індивідуалізму, людина усвідомлюватиме не лише сама себе, а й свій клас, свій народ як частини органічного цілого, що виконуватимуть відповідні функції та будуть об'єднані в державу. Лев Карсавін¹² ввів поняття «симфонічна особистість», віднісши до цієї категорії певні народи, яким властива єдність, органічна узгодженість між окремими індивідами та зв'язок народу з правлячим класом.

Євразійці також надавали великого значення релігії, зокрема православ'ю¹³. Ф. Степун ще у 1923 р. назвав євразійство «русским фашизмом»¹⁴. Подібне твердження повторив і сучасний російсько-американський історик С. Глебов. Досліджуючи філософські засади євразійства, він дійшов висновку, що воно стало «російським фашистським рухом, який в силу історичних обставин опинився за кордоном»¹⁵. Проте зазначимо, що, використовуючи методологію англійського дослідника історії ідей Квентіна Скіннера, не варто зосереджуватися на міфології пролепсису¹⁶ (тобто передбачення), яку будуть вкладати в термін «фашизм» у другій половині ХХ ст. ті, хто побачив жахи Другої світової війни, а тим більше сучасної російсько-української війни. Адже жоден із євразійців навіть не підозрював, що може 10 років відсидіти в советській в'язниці, як Петро Савицький (1945–1955 рр.), а їхні ідеї

¹¹ П. Савицкий, *Подданство идеи. Мир России Евразия: Антология*, сост. Л. И. Новикова, И. Н. Сиземская (Москва, 1995), 67.

¹² *Лев Карсавин* (1882, Санкт-Петербург, Росія — 1952, Абезь, Комі АРСР, Росія) — російський філософ, історик культури.

Праці: Л. Карсавин, «Пролегомени к учению о личности», *Путь*, № 12 (1928): 32–46; Л. Карсавин, *О личности*, Т. XVI (Каунас: Menas, 1929), 224.

¹³ У 1920-х рр. у дискусію з євразійцями вступив український історик Д. Дорошенко.

¹⁴ Ф. А. Степун, Рец. на: Евразийский временник, Кн. 3. (1923), *Современные записки*, Т. 21. (1924), 404.

¹⁵ С. Глебов, *Евразийство между империей и модерном* (Москва: Новое издательство, 2010), 60.

¹⁶ Див.: Q. Skinner, «Meaning and Understanding in the History of Ideas», *History and Theory*, Vol. 8, No. 1. (1969): 3–53.

будуть використані й препаровані російськими імперіалістами наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. для обґрунтування «неоевразійства», «русского мира» та міждержавних воєн з метою нав'язування єдиної національної ідентичності. Доволі слушно зауважила одна із дослідниць «русского мира» Лариса Якубова: *«Як і решта ідеологічних концептів минулого, євразійство трактували й експлуатували вибірково, препарували відповідно до політичних завдань і викликів часу. Втім, не можна заперечувати того фактору, що цей доволі вузький дискурс виявився напрочуд затребуваним державними та партійними елітами пострадянських теренів (передусім азійських) і пережив “друге народження”, ставши концептуальною основою переосмислення культурної ідентичності та історичної легітимації низки пострадянських держав»*¹⁷. Александр Дугін використав філософію євразійців для обґрунтування й ширення ідеї особливого «русского мира»¹⁸.

Після розпаду СРСР усі конфлікти й війни на пострадянському просторі відбувалися за участі Росії. Одними із найкривавіших були війни з чеченським народом. Свого часу лідер Ічкерії Джохар Дудаєв вжив термін «русизм» щодо явища політичного тиску й збройної боротьби проти народів, які не бажали підпорядковуватися Росії як наново відтвореній імперії: *«Русизм — це особлива форма людиноненавистницької ідеології, заснована на великодержавному шовінізмі, повній бездуховності та аморальності. Відрізняється від відомих форм фашизму, расизму, націоналізму особливою жорстокістю як до людини, так і до природи... Володіючи рабською психологією, паразитує на хибній історії, на окупованих територіях і народах, що пригнічуються»*¹⁹. Понад двадцять років в Росії відбувалися процеси узурпації влади представниками спецслужб на чолі з Владіміром Путіним, розроблялися підступні плани поширення «русского мира» й можливого поглинання інших сусідніх народів шляхом утвердження російської ідентичності. Більше того, зазначена ідеологія з кожним роком набувала все ширшого розмаху, а її пропаганда підкріплювалася економічними впливами як в Україні, так і в інших європейських країнах.

Нині практично всі дослідники тих явищ, які відбуваються в Росії й пов'язані з російсько-українською війною, звертаються до праці Умберто Еко «Ур-фашизм» (вічний фашизм), написаної 22 червня

¹⁷ Л. Якубова, «Русский мир» в Україні: на краю прірви (Київ: КЛІО, 2018), 37.

¹⁸ О. Дугін, *Основы геополитики* (Москва, 1997, 1999, 2000, 2001 (переклади: французькою, румунською, сербською, грузинською, італійською, іспанською, англійськими мовами). Йому також належить серія праць «Ноомахия: войны ума» (24 книги).

¹⁹ Д. Дудаєв, “Что такое русизм?”, *Chechenews.com*, <https://chechenews.com/1-12398/>

1995 р. Автор окреслює 14 ознак «ур-фашизму», зокрема: культ традиції, неприйняття модернізму, культ дії заради дії. У сучасній культурі наукове співтовариство поважає незгоду як основу розвитку науки, натомість в очах ур-фашизму незгода — це зрада, знак інакшості, тому він зростає і шукає консенсусу, експлуатуючи природжений страх інакшості. Ур-фашизм народжується з індивідуальної або соціальної фрустрації, тому типовою рисою фашизму є опора на розгублений середній клас, який постраждав від економічної кризи чи політичного приниження. В основу ур-фашистської психології закладена одержимість ідеєю змови, краще міжнародної. Для ур-фашизму нема боротьби за життя, саме життя і є боротьбою. Життя розглядається як вічна війна з ворогами, спектр визначення яких є дуже широким. Ур-фашизм сповідує народний елітаризм: кожен громадянин належить до найкращого у світі народу, а члени партії — найкращі його представники. Громадян виховують у такий спосіб, щоб вони стали героями, бо війна і герої нерозривно пов'язані між собою. Окрім того, ур-фашизм будується на вибіркового популізмі та творенні новомови для донесення інформації до загалу²⁰. Класичне визначення поняття «фашизм» може бути застосоване й до сучасної російської суспільно-політичної дійсності.

Постсовєтське російське суспільство формувалося на постійному веденні державою війн як всередині країни, так і за її межами. Громадяни виховувалися на своєрідному опозиційному сприйнятті реальності: «ми — росіяни» — щось особливе і неповторне, а «вони — інший, інакший світ», якщо й не вороги, то принаймні недоброзичливіці. Відсутність дієвого громадянського суспільства, яке чинило б опір бюрократично-воєнізованій та економічно визискувальній вертикалі, призвело до внутрішньої захланності суспільних одиниць, унеможливила опірність суспільства, зробила його інструментом чинення злочинів проти сусідніх країн і народів.

Постання сучасного рашизму є наслідком путінської внутрішньої та зовнішньої політики й практики розвитку суспільного життя в Росії. Нині термін «рашизм» також став означальним стосовно дій Росії у воєнному протистоянні з Україною. Перед авторами пропонованого видання постало кілька визначальних питань, на які вони намагалися дати відповіді. Основне — чи є рашизм ідеологією. Адже будь-які практичні дії, що реалізуються державою з якоюсь визначеною метою, повинні базуватися на певному ідеологічному підґрунті. Не є, на нашу

²⁰ Детальніше див.: “Умберто Еко. Ур-фашизм”, *Цей день в історії*, 23 січня 2018, <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/pm.pl>

думку, винятком і рашизм. Серцевиною цієї ідеології стала концепція «русского мира», а її головними тезами — окремішність «російської цивілізації» від решти світу («мы, русские, люди особенные, иностранцам нас не понять»); вивищеність «російської цивілізації» відносно решти світу («мы, русские, более духовны, чем все остальные, нам чужд примитивный меркантилизм»); «русский мир» є всюди, де є хоча б одна «русская душа», «границы России нигде не заканчиваются»; «есть великий и единый русский народ», ніяких українців та білорусів не існує, це вигадки іноземців (таким чином заперечується право українців та білорусів на існування, що мало чим відрізняється від ставлення нацистів до євреїв); «Россия — страна победителей» (9-травневе «победобесіє» перетворено на важливу об'єднуючу «скрепу» з одночасною мілітаризацією свідомості населення, навіть дітей (новий «гітлерюгенд»)); Росія оточена ворогами, тому країні потрібна «сильна рука» для забезпечення порядку та протидії їхнім «підступним діям»; свої зовнішньополітичні цілі Росія може вирішувати різними методами, включно з військовими.

Навряд чи цей перелік можна вважати повним, але й він дає певне розуміння того, як сьогоднішня Росія бачить світ і себе у ньому.

На практиці ідеологія рашизму реалізується у двох вимірах: внутрішньо- та зовнішньополітичному. Характерними ознаками «практичного рашизму» у внутрішній політиці Росії є придушення всіх демократичних прав і свобод громадян та імітація демократичного процесу. Має місце й типова підміна понять, бо насправді можна говорити про очевидну формальність демократичних інститутів у Росії; формування культу «вождя», створення атмосфери його винятковості, «єдиноправильності» прийнятих ним рішень, уособлення ним всієї країни: «есть Путин — есть Россия, нет Путина — нет России»; створення такого типу державного управління, яке характеризується корпоративізмом, розстановкою виключно «своїх» кадрів на провідні позиції у державному апараті та великому бізнесі; нехтування економічними та соціальними інтересами переважної більшості населення в ім'я «величі Росії»; опертя на силовий блок та його використання для переслідування опозиції та інакодумців, створення в суспільстві атмосфери підозрливості та страху; запровадження системи державної пропаганди та цензури для формування у населення потрібних для півного режиму сприйняття ситуації в країні та «картинки світу».

У зовнішній політиці характерними ознаками рашизму, як свідчить практика, є, зокрема, такі: тотальне порушення, зловживання і маніпулювання нормами міжнародного права; вчинення актів збройної агресії, тероризму, геноциду та інших злочинів проти людяності;

пряме втручання у внутрішні справи інших країн через організацію кампаній з дезінформації, ведення активної пропаганди за допомогою державних ЗМІ, підкуп політиків, громадських діячів, журналістів та формування з них проросійської опозиції; використання нових методів війни, зокрема кібернападів; захист авторитарних режимів у світі; ядерний тероризм тощо.

Отже, *рашизм* — це ідеологія і практика національної винятковості й культурної зверхності росіян; практика постулювання «русского мира» як основи світогляду й національної ідентифікації та причинно-наслідкового виходу за межі власного геополітичного простору; втручання у внутрішні справи інших держав і можливість нав'язування власних світоглядних бачень шляхом збройного вторгнення в межі суверенних держав.

Запропоноване науково-публіцистичне видання має на меті окреслити сутність української цивілізації, яка упродовж століть протистоїть імперському за своєю природою й успадкованою тяглістю використовуваних суспільних практик, трансформованому впродовж століть й змінюваному за назвами державному утворенню: «Московії — Російській імперії — більшовицькій Росії — СРСР — Російській Федерації»; показати основні складові «русского мира» як ідеології та практики, що переросла в рашизм, тобто практику перенесення дій із площини звичайної конкуренції двох держав і націй у реальність фізичного винищення однієї нації іншою. Автори зробили спробу узагальнити основні напрямки політики Росії щодо України й українців у різні часові відтинки та на просторових обширах змінюваних державних утворень.

Насправді науковці не володіють інструментарієм для заборони *рашизму*, проте мають можливість проаналізувати особливості й закономірності виникнення подібних явищ у суспільному житті та своїми дослідженнями, донесеними до широкого загалу, сприяти викоріненню подібних явищ як на особистісному, так і на державному рівнях. Методологія інтелектуальної історії дозволяє чітко окреслити понятійний апарат, тобто дати визначення рашизму як ідеології й практики, та виокремити основні складові, які мають історичні корені своєї появи у російському суспільному просторі. Перехресна історія дає змогу здійснити порівняльний аналіз рашизму та подібних явищ у суспільних практиках європейських країн у ХХ ст.

У 1881 р. відомий український мовознавець Олександр Потебня написав рецензію на працю етнографа-фольклориста Якова Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», куди включена була частина роздумів про мову і народність (між с. 92–97). Потебня ствер-

джує, що мова є не лише одна зі стихій народності, але й найбільш довершена її подоба. Ключовим моментом думки є висновки про денационалізацію, націоналізм і долю імперської нації, яка продовжує бути актуальною й нині. Вона також є своєрідною відповіддю путінському «русському миру» на незасвоєні ними уроки історії. «Вообще денационализация сводится на дурное воспитание, на нравственную болезнь: на неполное пользование наличными средствами восприятия, усвоения, воздействия, на ослабление энергии мысли; на мерзость запустения на месте вытесненных, но ничем незаменимых форм сознания; на ослабление связи подрастающих поколений со взрослыми, заменяемой лишь слабой связью с чужими; на дезорганизацию общества, безнравственность, оподление»²¹. Також О. Потебня зауважував, що «єсть два рода националистов: стоящие на точке поглощающих (А) и — на точке поглощаемых (Б). Нравственности, правды больше на стороне последних; о первых большею частью, можно сказать: “может ты, москалю, и добрый человек, та шенелия (resр. теория) твоя злодей”. Они носятся с сознанием своего превосходства: их путь к идеалу человеческого развития — лучший; кто упирается ити, куда они гонят, тот грешит против Провидения, против разума истории. Им лестно считать успех мерлом достоинства; но на это с точки зрения (Б) можно возразить, что бурьян глушит траву и пшеницу и т.п.» І далі він наводить строфу з української народної пісні: «Ой колись були ярі та пшениці, а тепер облоги / Ой колись були вірні сусідочки, а тепер вороги»²². Зрештою висновок, що його зробив автор: «Народность, поглощаемая другою, после безмерной траты своих сил, все таки в конце концов приводит эту другую к распаденію»²³.

Історична місія України й українців — не лише заборонити рашизм, але й зруйнувати Російську імперію.

²¹ А. А. Потебня, Рецензия члена-корреспондента Импер. Академии наук А. А. Потебни, *Записки Императорской Академии наук*, Т. 37, кн. 2. (1881): Прилож. № 4. С. 64–152; Рец. на кн.: Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким: в 3 ч., 4 т. (Москва: Изд. Импер. О-ва истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1878). Ч. 1. [2], 557–748, 24, 388 с.; Ч. 2. [2], 841 с.; Ч. 3, отд. 1. [4], 523 с.; Ч. 3, отд. 2. [2], 556, 16, LXXX с. С. 96, <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/8269> (Текст передано відповідно до сучасної правописної традиції, замінено «Ѣ» на «є», в кінці слова не вживаємо «Ѣ», замість «і» «и»). — Авт.)

²² А. А. Потебня, 94.

²³ А. А. Потебня, 97.

ПЕРЕДМОВА

... 16 червня 2022 р. прем'єр-міністр Італії Маріо Драгі, канцлер Німеччини Олаф Шольц, президенти Франції Еммануель Макрон і Румунії Клаус Йоганніс прибули до міста Ірпінь на Київщині, звільненого від російської окупації. Численні відео- та фотоматеріали зафіксували емоції впливових політиків від побаченого. Міміка разуче нагадувала враження відвідувачів звільнених нацистських таборів: ті ж скам'янілі обличчя, відраза, смуток, збентеження, усвідомлення неоправданого, німі запитання, на які не знаходяться своєчасні й правильні відповіді, але які потрібно знайти, щоб забезпечити світ від повторення у майбутньому.

«Це війна двох світів, двох протилежних філософій, двох кардинально різних цивілізаційних векторів. Тому маємо всі підстави назвати нинішній героїчний і самовідданий спротив українців національно-визвольною війною українського народу проти рашистських окупантів». (Тут і далі у візках — цитати із книги. — Ред.)

Олаф Шольц: *«Це багато говорить про агресивну війну Росії, яка просто націлена на знищення. Ми маємо пам'ятати про це все <...>. Як і Буча, Ірпінь давно вже став символом неймовірної жорстокості російської війни, безглузлого насильства. Жорстокі руйнування у цьому місті — це пам'ятник: ця війна має закінчитися».* Еммануель Макрон: *«На жаль, у Бучі та інших містах було скоєно масові вбивства, це воєнні злочини».* Отож зло, з яким українці зіткнулися у 2014-му і особливо після 24 лютого 2022 р., ідентифіковано: російський імперіалізм. Проте таке визначення не вповні охоплює явище, яке на ембріональному рівні зросло впродовж декількох століть і відкрито проявилось у ХХІ.

«Російська імперія заповзялася нищити українську історичну пам'ять. Влада Московщини всіляко ховала справжню історію Русі, аби позбавити українців правди про те, хто вони є, та довигадувати Московщині “шляхетної” історії за рахунок історії української».

Ймовірно, якби машина часу перенесла нацистську верхівку із 1945 р. в 2022-й, Гітлер та його поплічники, побачивши наслідки злочинів російської армії у Бучі, Ірпені, Гостомелі, Маріуполі, Херсоні,

інших містах і селах України, вважали б, що їхня місія спрацювала — знайшлися гідні послідовники.

Численні задокументовані свідчення очевидців, фото- та кінодокументи закарбували мародерство, насильницькі дії, військові злочини російських вояків. Те, з чим нині зіткнувся світ, становить таку ж, а то й більшу загрозу, як свого часу фашизм і націонал-соціалізм.

«Рашизм є еkleктичним різновидом тоталітарної, фашистської за своєю суттю ідеології. В його підмурку — правовий нігілізм і культ брутальної сили. Йому також притаманний особливого ґибу расизм, втілений в ідеології “русского мира” і в концепції РПЦ про “богообраність” російського етносу».

Трапляється, що навіть аналітики і світові лідери не можуть своєчасно та належним чином розпізнати режим, який править в іншій країні, допоки він не визріє і не проявить себе. Так було з фашизмом, коли навіть чимало визнаних інтелектуалів захоплювалися Муссоліні та його доктриною. Націонал-соціалізм Гітлера, допоки він обмежувався зібраннями у пивних і галасливими маршами, також не надто непокоїв. Коли ж руйнівні концепції, набираючи сили, починають практично діяти, виникає відчуття, що згаяли час, завчасно не розпізнали...

«Нинішні претензії рашистів на “монопольну” перемогу у Другій світовій війні, їхнє відверте зневажання ролі України та інших націй у розгромі нацизму є цинічним блюзнірством, що має на меті замаскувати разючу схожість рашизму з нацизмом і фашизмом та виправдати агресію проти України».

Так сталося й у випадку з путінським рашистським режимом. До того часу, поки рашизм перебував в інкубаційній фазі, обмежувався теоретизуванням про «особливий шлях», «месіанське покликання», «Третій Рим» та «окремішну цивілізацію» росіян тощо, це списувалося на національну зацикленість та самолюбівання і не сприймалося як загроза.

«Найголовніше, що Україну сприймали з її власного голосу. Московії не вдалося відібрати в еліти Гетьманщини цю прерогативу й досягти панування її власної версії, твореної поглинальними інтересами».

Ічкерія, Грузія, Сирія, а особливо Україна стали сигналом, що рашистський монстр визрів і почав пожирати все і всіх довкола себе.

«Від моменту свого формування цей народ не змінився. Його визначальними рисами були і залишаються агресивність, жорстокість, брехливість, підлість, підступність, віроломство. Претендуючи

на світову "велич", "особливу роль" та право повчати інших, він грубо нехтує правилами цивілізованого співжиття, вважає нормою приниження інших, залишається у своїй переважній більшості малоосвіченим і малокультурним».

Фашизм, здавалося, переможений у 1945 р., повернувся, але не «сам по собі». Абсолютна більшість злочинів російських вояків і співробітників спецслужб, які, безумовно, будуть предметом розгляду міжнародного трибуналу, не є спонтанним чи несанкціонованим проявом жорстокості в умовах війни. Вони мають глибоке ментальне, філософське та ідейне коріння, що поволі розросталося з палат московських царів, з палаців російських імператорів, з кабінетів шовіністичних «інтелектуалів», з монастирських келій і патріарших хором Російської православної церкви.

«Колишній ординський улус, який віковою внутрішньою деспотією, гарбанням і гнобленням чужого розрісся до імперії-монстра, нині своєю вкрай агресивною ідеологією і практикою рашизму реально загрожує світовій цивілізації, перетворившись на державу-терористку».

* * *

Ця книга про рашизм — новий вид фашизму, не менш страхітливий і погибельний, ніж той, який Об'єднані Нації перемогли у ХХ ст., про історичні витоки та методи російського експансіонізму й гегемонізму щодо України й українців, решти Європи і всього світу.

«Історико-географічний ареал України постійно приваблював мігрантів та завойовників зі сходу й заходу. Давня історія нашого краю драматична не лише через його геополітичне положення, а й через внутрішню розосередженість на різних пріоритетах».

Спонукою до створення цієї книги стало для авторів усвідомлення необхідності не лише зафіксувати антигуманну сутність рашизму, а й десакралізувати ідеологію «русского мира», який зазіхає на світовий порядок.

«Відповідь на запитання, як могла у ХХІ ст., через тридцять років після розпаду комуністичної імперії, повернутись геноцидна практика сталінської доби, потребує не лише історичних і політологічних, але й філософських, етнопсихологічних і крос-культурних досліджень».

Авторський колектив представлено фахівцями у царині філософії, історії України та всесвітньої історії, політології, дипломатії, мовознавства, які мають значний науковий і практичний доробок. Те, що

до проекту долучилися дослідники з різних галузей і фахівці з різних періодів української та світової історії, дало змогу досягти суголосного інтегрованого погляду на проблему взаємовідносин України з Росією та рашизму як державної ідеології та практики останньої.

«Основними причинами, що спонукали більшовиків жадати влади в Україні, стали геополітичне розташування, українські політичні партії, закорінені в місцевий ґрунт, <...> нарешті український хліб (в широкому розумінні — продовольство) та вугілля, тобто боротьба за життєво необхідні ресурси».

«Продовжувалася практика завезення й підготовки робочої сили для Донбасу за рахунок контингенту переважно з-поза меж України. Цю масу, навіть з етнічних українських теренів, вже тоді переплавляли у так званий народ Донбасу...»

Спираючись на уроки історії, головний посил авторського колективу полягає у донесенні до читачів думки про те, що для уникнення трагічних наслідків потрібно завчасно і колективно протидіяти антигуманним доктринам, під якою машкарою вони не маскувалися б.

«"Спецоперація для вирішення українського питання" триває вже понад сто років. Щоразу українці дають відсіч рашистам різних поколінь та зупиняють їхні спроби повзучого просування "руського мира" Європою».

Автором ідеї створення книги й натхненником проекту був Віктор Огнев'юк — український філософ, професор, академік Національної академії педагогічних наук України, фундатор і ректор Київського університету імені Бориса Грінченка, яскрава непересічна особистість, не позірний українець, державник, людина, яка у перші дні повномасштабного російського вторгнення вступила до лав територіальної оборони, ставши на захист України. Його креативні ідеї та енергія давали наснагу авторському колективу від першого до останнього дня роботи над книгою. Передчасно пішовши у засвіти, Віктор Огнев'юк залишив по собі світло, адже сам був світлою людиною.

Книга пов'язує факти історичного минулого з подіями сьогодення, тож автори розцінюватимуть як успіх проекту, якщо представлені ними судження, факти чи припущення знайдуть відгук серед читачів чи навіть якісь будуть сприйняті як дискусійні й заохотять до більшого зацікавлення темою.

УКРАЇНА НЕ TERRA INCOGNITA

Україна є державою, яка розташована в центрі континентальної Європи, що відноситься до західної частини материка Євразія та південно-західної частини великої Східноєвропейської рівнини. На заході України знаходиться частина гірського масиву Східних Карпат, а на крайньому півдні — Кримські гори. Географічне розташування України відповідає широтам Франції, північної частини США та південних районів Канади, що зумовлює відповідні природні умови. Територія країни простягається із заходу на схід на 1316 км, а з півночі на південь — на 893 км. Загалом територія України витягнута із заходу на схід на 400 км більше, ніж з півночі на південь; довжини північної та південної частин значно менші від центральної, видовженої в широтному напрямку. Площа України — 603,7 тис. км², що становить 5,7 % території Європи та 0,43 % території суходолу світу.

Етнічні землі українців перевищують межі утвореної ними держави майже на 200 тис. км². Дослідження поширення української мови здійснювалися ще за часів Російської імперії. Оприлюднена у 1871 р. карта засвідчує межі розселення українців. «Територія, заселена переважно українським населенням, простягається між 43° та 54° північної широти, 21° і 44° східної довготи (від Грінвіча), займаючи таким чином широку і довгу полосу Східної Європи, площею близько 850 тис. км²»²⁴. Як бачимо, площа етнічних українських земель перевищує територію сучасної держави Україна на 247 тис. км². Це беззаперечний доказ безпідставності будь-яких територіальних претензій до сучасної України. В Україні немає, не було і бути не може «исконно русских земель».

Чисельність населення України на 1 січня 2022 р. становила 41 167 335 осіб, що на 2 млн менше у порівнянні з даними ООН станом на 1 липня 2020 р. Тоді населення України становило 43,733 млн осіб разом з тимчасово окупованою АР Крим, а також частинами Донецької та Луганської областей. За кількістю населення Україна посідає

²⁴ *Украинский народ в его прошлом и настоящем*, т. 2 (Петроград: Типография «Общественная польза»), 361.

35-ту сходинку серед усіх країн світу. Чисельність населення України постійно зменшується, народжуваність у 2022 р. становить 13,1 ‰ (189-те місце у світі), смертність — 12,7 ‰ (9-те місце у світі), природний приріст — +0,4 ‰ (207-ме місце у світі).

Рис. 1. Карта поширення української мови, оприлюднена 1871 р.

Розв’язана московським режимом війна проти України вкрай негативно позначається на демографічній ситуації. Щонайменше 5 млн українців виїхали за кордон. Значна частина населення перебуває на окупованих територіях, була вивезена до РФ чи змушена вдатися до переселення в інші, більш безпечні регіони України. Десятки тисяч громадян України загинули. Точну кількість загиблих можна буде встановити лише після визволення українських земель.

Населення країни розміщене нерівномірно, значна його кількість сконцентрована у великих промислових центрах східних областей, Центрального Подніпров’я, навколо приморських міст Північного Причорномор’я, Південного узбережжя АР Крим, у столиці та навколо неї. Водночас сільське населення найбільше сконцентроване на Прикарпатті, Галичині та Поділлі. Середня густота населення — 76,1 осо-

би/км². Рівень урбанізації є досить високим — 65,09 %. В Україні налічується 1345 міських поселень, з яких три міста-мільйонники — Київ (столиця), Харків та Одеса.

Україну населяють переважно українці, їхня кількість суттєво переважає в усіх областях, окрім АР Крим, де частка росіян трохи більша за половину. У містах, особливо сходу та півдня, мешкає велика частка росіян та представників інших народів, що зумовлено масовою імміграцією за часів перебування у складі Російської імперії та особливо Радянського Союзу. Національні меншини компактно проживають в таких регіонах: кримські татари — АР Крим, румуни та молдовани — Чернівецька область, угорці — Закарпатська область, болгари, молдовани й гагаузи — Одещина, болгари й греки — приазов'я Запорізької та Херсонської областей.

Офіційна мова — українська, у вжитку поширеною є російська, регіонально — кримськотатарська (АР Крим), румунська (Чернівецька область), угорська (Закарпаття) та інші.

Високий рівень людського капіталу в Україні постійно засвідчує індекс людського розвитку програми розвитку ООН, яка оприлюднює глобальний рейтинг людського капіталу, підготовлений з ініціативи Всесвітнього економічного форуму. Висока позиція України в рейтингах склалася передусім завдяки тому, що рівень грамотності громадян України складає 99,8 %.

Більшість населення України сповідує християнську віру і відносить себе до однієї з конфесійних громад: Православної церкви України та створеної під безпосереднім впливом Росії Української православної церкви Московського патріархату, Української греко-католицької і римо-католицької церков. Стрімко розвиваються різноманітні громади протестантських церков (переважно на сході); до окупації АР Крим відроджувалися громади мусульман.

Значні розміри та особливості конфігурації зумовлюють певні особливості природних умов на території країни. Україна — це велика східноєвропейська держава, що межує із сімома іншими країнами, омивається Азовським і Чорним морями, має розгалужену мережу річок, здебільшого це довгі водні артерії, лежить (з півночі на південь) в зонах мішаних лісів, лісостепу та степу.

На території України надзвичайно розгалужена мережа річок. Це і значні водні артерії: Дніпро, Дунай, Дністер, Південний Буг, Сіверський Донець, — і малі річки та водотоки, яких налічується 63 119. Основними басейнами річок є басейн Вісли — 3112 малих річок (серед інших річки Сян, Вепш, Західний Буг); басейн Дунаю — 17 612 малих річок (найбільшими є річки Тиса, Серет, Прут, Черемош); басейн Дністра — 14 866 ма-

лих річок (найбільшими є річки Стрий, Ломниця, Бистриця); басейн Південного Бугу, до якого належать 6638 малих річок, найбільшими притоками є Синюха та Інгул; басейн Дніпра налічує 15 381 малу річку; найбільшими за водністю є річки Прип'ять, Рось, Стир, Горинь, Случ, Тетерів, Десна, Сейм, Сула, Псел, Хорол, Ворскла, Самара, Інгулець. До басейну Азовського моря належить річка Сіверський Донець та її притоки Оскіл, Айдар, Лугань. Загалом до басейнів Чорного й Азовського морів належить 90 % української території; до басейну Балтійського моря — річки басейну Вісли: Сян, Вепш, Західний Буг²⁵.

Україна має також чимало природних багатств, зокрема еталонні чорноземи; а за запасами літію входить до десятки країн світу. Сприятливий рівнинний рельєф, різноманітні шляхи сполучення (суходолом, водою та повітрям) сприяють інтеграції та економічній діяльності всіх регіонів.

Внаслідок свого географічного положення — перехрестя східних і західних цивілізацій — Україна стала одним з найважливіших епіцентрів світової історії, що проявлялося на всіх етапах її розвитку — від доби палеоліту до сучасності. Ця історія є нелінійним, мультикультурним та багатоетапним державотворчим процесом, що розгортається упродовж тисячоліть.

У пропонованій книзі на основі достовірних джерел та сучасного історико-філософського бачення історичного процесу розкриваються усі періоди становлення української цивілізації — від поселень перших людей та протодержавних утворень до відновлення державності України наприкінці ХХ ст. Особлива увага приділена складним процесам етно- та державогенезу, тяглості націєтворчого процесу та перервності державотворення, боротьбі за збереження національної ідентичності та державного суверенітету України.

Українські історики, вчені та відомі практики у сфері міжнародних відносин, мовознавці та філософи у цій праці розкривають шляхи, що ведуть Україну у майбутнє попри багатовікову протидію московських царів та їхніх спадкоємців. Автори переконані, що разом із цивілізованим світом Україна переможе рашистів і стане процвітаючою європейською країною.

²⁵ А. В. Яцик, та В. М. Хорев, ред., *Водне господарство в Україні* (Київ: Генеза, 2000), 22–43.

ЗАРОДЖЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Історія української цивілізації вражає різноманітністю впливів на етногенез українців, нелінійністю процесів, подій і явищ, багатоетапністю становлення державності та визрівання цілісного феномена українського суспільства. Українська нація уособлює спадщину багатьох етносів, які тисячоліттями творили складне переплетення матеріальної і духовної культури, політики, соціального життя та світогляду²⁶. Породжене спільною життєдіяльністю, це потужне плетиво формувало ментальність українського народу.

У ХХ ст. філософи історії радикально змінили своє бачення історичного процесу, прийшло розуміння багатоваріантності цивілізаційного поступу людства. Арнольд Тойнбі та Освальд Шпенглер сформували бачення історії людства як процесу співіснування та конкуренції цивілізацій, «кожна з яких мала свою ієрархію цінностей, світогляд, уклад життя, матеріальну та духовну культуру, філософію та релігію, належність до певної групи мов, традиції»²⁷.

Нова історична парадигма базувалася на двох визначальних положеннях, а саме: «...найменшою ланкою... історичного дослідження, має бути ціле суспільство...» та «історії розвитку всіх без винятку суспільств, що підлягають під визначення цивілізації, були у певному сенсі паралельні і сучасні одна одній»²⁸.

Щоб збагнути особливості нашої історії, виходячи з цих положень, маємо зробити певну історичну реконструкцію подій в історико-географічному ареалі України від найдавніших часів. Загальновідомо, що перші розумні істоти з'явилися на теренах Європи близько мільйона років тому. Приблизно 70 тис. років тому люди сучасного виду вже розселилися за межами Африки, несли із собою інформацію, ідеї, спостереження, набутий досвід і передавали все це від покоління до

²⁶ В. Огнев'юк, та М. Відейко, «Історичний досвід української цивілізації», *Світогляд*, 4 (2021): 2–19.

²⁷ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 3.

²⁸ A. J. Toynbee, *Civilization on Trial* (New York: Oxford University Press, 1948), 24.

покоління. Знання ставали дуже потужним рушієм розвитку людських спільнот. Археологічні відомості вказують на те, що тоді співіснувало кілька різних видів людей. На землях України виявлено принаймні два види: *Homo sapiens* (неандертальці) та *Homo sapiens sapiens*. Перший вид, вважає доктор Харарі, набув нових здатностей, у тому числі добувати і передавати більші обсяги інформації про навколишній світ, завдяки чому розвинув позитивні уміння, зокрема уникати левів чи полювати на бізонів. Здатність передавати більше інформації допомагала соціальним групам розширюватися до 150 осіб. Між ними відбувалися соціальна, економічна, культурна та духовна взаємодії. Люди також навчилися передавати інформацію про духів племені, свої права та обмеження, і це допомогло співпрацювати з великою кількістю людей, швидко оновлювати соціальну поведінку²⁹. Саме тоді виникла ноосфера, а *Homo sapiens* опанували феномен колективного навчання. Це, на думку Девіда Крістіана, стало потужним поштовхом у розвитку людства³⁰.

Результати досліджень первісних поселень періоду пізнього палеоліту (40–11 тис. років тому) в історико-географічному ареалі України — Гінці, Мізин, Добраничівка, Межиріч, Анетівка, Кирилівка та ін. — засвідчують, що люди, які тут мешкали, мали певні досягнення у культурному та духовному житті. Це підтверджують знахідки творів мистецтва (різьблені та скульптурні зображення, мізинські браслети з геометричним декором), докази існування музики (мізинський «палеолітичний оркестр») тощо.

Однак суворі умови існування у прильодовиковій зоні змушували людей спрямовувати основні зусилля на боротьбу за виживання. Цьому сприяв поділ праці у межах сімейних колективів. Але основні способи добування їжі — полювання, рибальство, збиральництво — вимагали значних затрат часу і не давали стабільних результатів. Це обмежувало чисельність колективів та й загалом людської популяції, відтак серйозно впливало на характер суспільства, його матеріальну та духовну культуру³¹.

Близько 11–12 тис. років тому у межах Родючого Півмісяця вийшли хліборобство та тваринництво. Через кілька тисячоліть, понад 8 тис. років тому, аграрні технології разом із групами населення поши-

²⁹ Harari Y. Sapiens, *A Brief History of Humankind* (London: Harvil Sekret, 2014), 53.

³⁰ Крістіан Девід, *Велика історія всього* (Київ: Наш формат, 2019), 298.

³¹ Л. Л. Залізник, *Передісторія України X–V тис. до н.е.* (Київ, 1998); Л. Л. Залізник, “Мезолітичні мисливці та рибалки Надпоріжжя за матеріалами поселення Огринь”, *Археологія*, № 3 (2018): 3–19.

рилися Європою. Цей процес тривав наступні 3 тис. років, відкривши нові можливості для розвитку людської цивілізації в цілому та формування локальних цивілізацій зокрема. Суттєво допомогла можливість більш-менш гарантовано забезпечувати продовольством. Як показало математичне моделювання, ґрунтоване на археологічних відомостях, 30 людей, зайнятих у сільському господарстві, могли прогодувати ще 70. Так створювалися можливості для поділу праці не лише у межах сім'ї, але й у колективах наступних рівнів.

Початок застосування аграрних технологій на землях України припадає на VII тисячоліття до н.е., а завершення — на IV тисячоліття до н.е. Нові технології життєзабезпечення поширювались різними шляхами і в різний час, частково разом із носіями. Ця обставина сприяла культурному різноманіттю як у межах природних регіонів (морське узбережжя, степ, лісостеп, ліси, гори), так і територіально (схід — захід, південь — північ).

Одне з найдавніших поселень хліборобів (кінець VII тисячоліття до н.е.) виявлене біля ритуального комплексу «Кам'яна Могила» поблизу м. Мелітополя (нині Національний історико-археологічний заповідник)³². (На час написання статті цю місцевість окуповано загарбницьким військом Росії.) Комплекс утворюють 87 гротів і печер, у 65 збереглися тисячі петрогліфів-малюнків і символів, найдавніші з яких належать до неолітичної доби, найпізніші — до середньовіччя. Серед зображень — дракони, птахи, бики, які в уявленні людей неоліту уособлювали небесно-земні сили. Сюди хліборобство проникає зі сходу, через Кавказ, звідси поширюється регіоном Дніпра і далі на захід³³.

На західні землі України хліборобство проникає з Карпатського регіону. У Наддністрянщині та на схід від неї відомо вже понад 100 поселень, що належать до центральноєвропейської культури лінійно-стрічкової кераміки. Вона була поширена на величезній території — до басейну р. Сена на заході. Цю спільноту утворили нащадки хліборобів з Родючого Півмісяця, які, розселившись у давній Європі, взаємодіяли з мисливцями та рибалками.

У степовій частині місцеві мисливці та рибалки познайомилися з хліборобством і тваринництвом завдяки взаємодії зі східною гілкою хліборобів (район Кам'яної Могили), із західною (культура лінійно-стрічкової кераміки) та з людністю, що мандрувала морськими узбережжями (культура імпресо).

³² В. Огнев'юк, та М. Відейко, 3.

³³ *Давня історія України. Первісне суспільство*, т. 1 (Київ, 1997).

Отже, підвалини хліборобської цивілізації в історико-географічному ареалі України формували тривалою взаємодією різні спільноти. З одного боку, різні групи нащадків давнього населення, мисливців і рибалок кам'яного віку, з іншого — різні групи хліборобів, серед предків яких були і хлібороби з ареалу Родючого Півмісяця, і мисливці-рибалки з різних регіонів Європи, Африки та Кавказу³⁴. В археологічному комплексі «Кам'яна Могила» знаходимо риси культур від Північної Африки до Анатолії,

Так само формувалася спільнота, пам'ятки якої відомі під назвою «Культурний комплекс Трипілля-Кукутень». Вона є спадкоємицею як місцевого населення (мисливці та рибалки лісової, степової зон), так і хліборобів з Центральної та Південно-Східної Європи (культури лінійно-стрічкової кераміки, Кріш, Боян, Вінча, Гумельниця, Тиса, Хаманджія). Нова цивілізація давніх хліборобів проіснувала на землях між Карпатами та Дніпром упродовж V–IV тисячоліть до н.е. й охопила понад 350 тис. км² лісостепової та частково степової частини Правобережної України, Молдови та Східної Румунії. Економічне піднесення забезпечували поширення хліборобства і тваринництва, опанування винаходів, серед яких металургія і металообробка міді, золота, срібла, використання тяглової сили тварин, плуга, колеса, ткацького верстата, монументальне будівництво тощо. Завдяки поділу праці з'явилися ремесла (металообробка, кременярство, гончарство, ймовірно, ткацтво) і нові винаходи, серед яких багатоканальне гончарне горно, транспортні сани, вертикальний ткацький верстат, верстат для обробки кременю тощо. Громади гуртувалися у племінні структури (археологи налічують їх кілька десятків), ідентичність яких відображають різні стилі декорування посуду³⁵.

Масове поширення хліборобства на значній території з багатими природними ресурсами спричинило у другій половині V тисячоліття до н.е. демографічний вибух (загальна чисельність люду могла сягати 100–150 тис. осіб). Постаła необхідність перебудувати існуючі суспільні структури, з'явилися й нові, раніше невідомі. Так, виникли об'єднання на понадплемінному рівні — вождівства, які гуртували від 5 до 20–30 тис. осіб. Їхніми центрами стали величезні поселення-протоміста площею від 50–100 до 200–300 га. Вони мали впорядковану структуру: укріплення, монументальні громадські споруди, місця для зібрань тисяч людей. Такі населені пункти засвідчували факт існуван-

³⁴ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 3.

³⁵ М. Ю. Відейко, *Південно-Східна та Центральна Європа у VI–IV тис. до н.е.* (Київ — Умань, 2015).

ня централізованої влади: суспільні структури, як відомо, виникли ще до утворення міст-держав і держав.

Ареал поширення культурної спільноти Трипілля-Кукутень був політично поділений поміж майже десятком таких вождівств. Чисельність його населення у першій половині IV тисячоліття до н.е. сягнула 400–600 тис. осіб. Одне з вождівств, розташоване у межириччі Південного Бугу та Дніпра, було найбільшим і найпотужнішим. Його головні поселення-«столиці» — Майданецьке (близько 200 га) і Тальянки (340 га)³⁶. Це вождівство, ймовірно, контролювало низку менш потужних у Наддніпрянщині та межириччі Південного Бугу і Дністра. Встановлення такого контролю стало кроком до появи протодержави³⁷.

Трипільці створили розгалужену знакову систему, що дійшла до нас у декорі керамічних виробів. Вона слугувала не лише ідентифікатором для окремих спільнот різного рівня, але й засобом комунікації між людьми та між ними і богами, вищими силами. Ця і подібні знакові системи у всьому світі (піктографічна писемність) стали попередниками писемності.

Упродовж двох тисячоліть культурна спільність Трипілля-Кукутень також контактувала із сусідами на заході та сході. Це були спільноти, що належали до хліборобської цивілізації Європи (на заході) і до давніх спільнот мисливців-рибалок (на півночі, півдні та сході). При цьому і сусіди інтегрувалися у трипільські родоплемінні структури, і навпаки, що відображено у господарстві, матеріальній і духовній культурі. Так само багатосторонньо взаємодіяли і всередині культурної спільноти³⁸.

Трипільська цивілізація залишила помітний слід в історії людства, а її багата спадщина донині зберігається у матеріальній та духовній культурі населення України: навички хліборобства, технології будівництва та декорування традиційного житла, риси світогляду, відображені в орнаментиці одягу, посуду, писанок³⁹.

Наприкінці IV тисячоліття до н.е. через кліматичні зміни етнокультурна мапа давньої Європи переформатовується. Населення історико-географічного ареалу України скорочується у кілька разів, дезінте-

³⁶ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 4.

³⁷ М. Ю. Відейко, «Нарис п'ятих. Витоки державності в історико-географічному ареалі України в прадавню добу», в *Українська державність: історико-правничі нариси*, за заг. ред. В. А. Смолія (Київ, 2021), 118–145.

³⁸ М. Ю. Відейко, *Південно-Східна та Центральна Європа у VI–IV тис. до н.е.* (2015).

³⁹ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 4.

грудуться трипільські вождівства, зникають протоміста. Їх змінюють об'єднання, економіка яких ґрунтується на різних видах тваринництва, зокрема кочовому. У перебудові господарських систем активну участь беруть нащадки трипільців, використовуючи тисячолітні надбання технологій, організації суспільного та духовного життя, передовсім ті, які допомагають виживати: технології виробництва знарядь праці та зброї, традиції організації влади у вигляді родоплемінних структур та вождівств. Поширюється колесо, на його основі створюють доволі досконалі, як на той час, транспортні засоби. Побут пристосовують до рухливого способу життя та сезонного переміщення зі стадами домашніх тварин.

Утім, бракувало ресурсів, тож за них боролися. Так суспільство структурувалося; з'явилася еліта, влада якої стала спадковою. Це яскраво відображено у поховальних ритуалах. Поширення набули поховання під курганами. Висота насипів залежала від суспільного становища похованого, що підтверджують і супровідні дари. У них — тогочасні уявлення люду про потойбічний світ і життя у ньому, а разом з тим свідчення статусу померлого: вождя, жерця, воїна, ремісника, члена громади чи раба⁴⁰. Так майже 5 тис. років тому почали формуватися традиції кочових степових суспільств, представники яких в наступні тисячоліття займали ці території в історико-географічному ареалі України. Відтоді розпочався відлік історії співіснування та взаємодії у нашому краї цивілізацій хліборобів і кочовиків⁴¹.

У III–II тисячоліттях до н.е. населення земель України продовжує взаємодіяти з оточуючим світом. Контакти степової людності сягають не лише Кавказу, Закавказзя, але й Анатолії та, ймовірно, Давнього Єгипту. Звідти прийшли не лише екзотичні вироби (приміром, єгипетський фаянс), але й система мір, уживана для виготовлення виробів з бронзи, традиції муміфікації небіжчиків, знайомство з писемністю. Хлібороби лісової та лісостепової смуги підтримували зв'язки з вождівствами Центральної та Південної Європи⁴². В регіоні Південно-го Бугу проходила гілка Бурштинового Шляху, який поєднав північ

⁴⁰ С. Ж. Пустовалов, *Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я* (Київ, 2005); С. Ж. Пустовалов, *Етносоціальна структура ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я* (Київ, 2015).

⁴¹ Україна: хронологія розвитку. З давніх часів до пізньої античності (Київ, 2007), 208–221; D. W. Anthony, *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World* (2007).

⁴² В. Огнев'юк, та М. Відейко, 4.

і південь Європи⁴³. Через дальню торгівлю місцева еліта надбавала престижні предмети розкоші, а ремісники знайомилися з технологічними досягненнями давнього світу.

Мешканці наших країв, як свідчать археологічні відомості, були серед учасників відомих історичних подій, що відбувалися у давньому світі та знайшли відображення в епічних творах. Йдеться і про Троянську війну⁴⁴. Зокрема, в «Іліаді» згадано землю і місто кімерійців, які мешкали, за уявленнями еллінів, на краю світу. Руїни міста з тогочасними укріпленнями та мурованими будівлями досліджено на території міста Миколаєва, в урочищі Дикий Сад⁴⁵. Отже, маємо численні точки дотику як між локальними цивілізаціями в історико-географічному ареалі України, так і між багатьма поза ареалом. Ця постійна взаємодія на наших землях різних цивілізацій формувала їхній неповторний вигляд, збагачувала матеріальну та духовну культури.

Суттєво тоді впливали на історичні процеси й періодичні зміни клімату. Вони спричиняли міграції населення та неминучі у таких випадках військові конфлікти.

Історико-географічний ареал України постійно приваблював мігрантів та завойовників зі сходу й заходу. Давня історія нашого краю драматична не лише через його геополітичне положення, а й через внутрішню розосередженість на різних пріоритетах. Південні степи України були частиною величезного євразійського коридору, що починався за тисячі кілометрів на Сході, з берегів Тихого океану. Степ завжди був у владі рухливих та войовничих племен кочівників — від кімерійців та скіфів до сарматів, гунів, болгар, аварів, хозарів, мадяр, печенігів, половців, торків, монголів, татар і калмиків. Їхні пересування за останні три тисячі років неабияк вплинули на мереживо соціокультурного й економічного життя та перебіг етногенетичних процесів.

Науковці, зокрема Ф. Вовк та його послідовники, стверджують, що українці належать до народів з виразним антропологічним типом. Більшості українців, як встановили дослідники, властиві відносно високий зріст, довгі ноги, смуглявий колір шкіри, темне волосся та очі, кругла голова, довгасте обличчя, прямий ніс⁴⁶. Ці особливості конституції тіла притаманні 60–80 % сучасного сільського населення Укра-

⁴³ В. Клочко, ред., *Гордіївський могильник* (Київ, 2008).

⁴⁴ В. Клочко, ред., *Гордіївський могильник*.

⁴⁵ І. Т. Черняков, ««Дикий Сад», Гомер, Геродот, Троя, ахейці та кімерійці (коментар одного археологічного відкриття в Україні)», *Праці центру пам'яткознавства*, вип. 17 (2010): 116–122.

⁴⁶ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 5.

їни. Цей трьохтисячолітній антропологічний тип більше поширений на північно-західних територіях України. Йдеться про переважну більшість людності Галичини, Волині, Поділля, Середнього Подніпров'я X–XIV ст., козацької України та сучасного корінного населення.

Упродовж I тисячоліття до н.е. терени України були ареною взаємодії кількох цивілізацій: античної (представленої еллінськими містами-державами та іншими політичними утвореннями, а наприкінці Римом), степових номадів (кімерійців, скіфів, сарматів) та хліборобської (скіфів-орачів, скіфів-хліборобів, гелонів, будинів та інших «народів», за Геродотом, таврів, фракійців, кельтів)⁴⁷. Кожна з них мала свої культурні та політичні традиції, закорінені у попередніх епохах. Це був час співіснування, а почасти й військових зіткнень у цьому ареалі найрізноманітніших політичних утворень — від вождівств до полісів, царств, імперій.

Кімерійські племена, відомі на теренах України у IX–VII ст. до н.е., займали територію між Доном і Дунаєм, де виявлено значну кількість їхніх поховань. Відомо, що кімерійці, об'єднані у кілька вождівств, мали своїх правителів-царів, власників значної кількості худоби, і потужне кінне військо, підпорядковане вождям.

У цей час відбулося епохальне вдосконалення озброєння та кінської зброї. Одні з найдавніших у Східній Європі металевих вудил знайдено у похованні XI–X ст. до н.е. Гордіївський могильник, що на річці Південний Буг⁴⁸. Вони виготовлені за асирійським взірцем із залізної руди, що добувалася на теренах нинішньої Луганщини. Від чорнолісівців, мешканців лісостепової України, кімерійці отримували хліб. Мали вони і постійні зв'язки з південно-східними теренами Європи, зі своїми сусідами на Кавказі. За межами Карпатських гір є понад 150 відомих поховань кімерійців, що свідчить про набіги, які переросли у переселення частини номадів⁴⁹. Починаючи з VIII ст. до н.е. їх усе частіше згадують асиро-вавилонські та урартські джерела. Зокрема, відомі походи кімерійців проти держави Урарту.

За часів Ашшурбаніпала (668–627 рр. до н.е.) від їхніх набігів потерпали держави Малої Азії. Певний час Ассирія та її союзник Єгипет отримували перемоги над кімерійцями. Частина їх із захопленою здо-

⁴⁷ М. Ю. Відейко, «Нарис п'ятих. Витоки державності...», 129–135.

⁴⁸ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 5.

⁴⁹ J. Chochorowski, *Koczownicy Ukrainy. Katalog Wystawy* (Katowice, 1996), 107–138; J. Chochorowski, «Scytowie a Europa Środkowa — historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości», *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, no. XXXV (2014): 9–58.

биччю, яку археологи виявили у похованнях (Мельгуновський курган, курган Квітки та ін.), повернулася на батьківщину, а частина залишилася в Малій Азії, створивши власну державу під назвою Гамір. Їх змогли потіснити лише сильніші супротивники — *скіфи*⁵⁰.

Значну увагу скіфам приділив історик Геродот. Зауважимо, що скіфських правителів він іменував царями. Їх родовід, як і належить монархам того часу, виводився від божественних предків — Геракла, батьком якого був Зевс, та Борисфена, від доньки якого еллінський герой мав трьох синів, один з яких став царем скіфів. Скіфи продовжили набіги на північ від степів⁵¹, проти хліборобського населення. Однак тут вони мали справу із потужними вождівствами, які ще за часів протистояння з кімерійцями створили систему міцних укріплень. Вона включала невеликі фортеці та міста, які стали центрами влади. На їхнє спорудження залучались неабиякі ресурси, бо тільки так можна було звести величезні за розмірами та потужністю укріплення Більського городища на Полтавщині (VIII–III ст. до н.е.; близько 5000 га), Трахтемирівського на Дніпрі (VII–IV ст. до н.е.; близько 500 га), Немирівського на Вінниччині (IX–V ст. до н.е.; близько 100 га)⁵². Поселення із тисячами мешканців були не лише політичними, але й економічними, релігійними, торговими та військовими центрами. Багаті поховання, зокрема царського рангу (курган Переп'ятиха⁵³ та ін.), скарби з коштовними золотими виробами (Михалківський скарб)⁵⁴ засвідчують, що у цього населення була потужна військова та політична еліта. Вона й зуміла мобілізувати ресурси для протистояння скіфським царствам, які контролювали степи.

Археологічні відомості щодо дослідження слідів набігів кочовиків на хліборобське населення дають ясне уявлення про військове протистояння між ними. У VII–VI ст. до н.е. скіфи досягли Закарпаття, Центральної Європи, частина їх оселилася у тамтешньому степу. Археологи зафіксували масштабні міграції населення у Європі, викликані цим нашествям. Утім, воно ж допомогло місцевому населенню консолідуватися, утворити потужні вождівства та збудувати чергову урбанізаційну

⁵⁰ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 5.

⁵¹ О. Фіалко, та Ю. Болтрик, *Напад скіфів на Трахтемирівське городище* (Київ, 2003).

⁵² *Україна: хронологія розвитку. З давніх часів до пізньої античності* (Київ, 2007), 260–263 ; Marcin Ignaczak et al. *The Fortresses of Ukraine. The Builders of Early Iron Age Strongholds in Podolia*, Vol. 21, no. 1, (2016) ; *Хотівське городище (новітні дослідження)*, ред. Е. А. Кравченко та ін. (2017).

⁵³ С. А. Скорий, *Курган Переп'ятиха* (Київ, 1990).

⁵⁴ М. Бандрівський та Л. Крушельницька, *Золоті Михалківські скарби та їх доля* (Львів, 2012) ; K. Nadaczek, *Złote skarby Michałkowskie* (Kraków, 1904).

хвилю⁵⁵. Такі ж процеси відбувалися і в історико-географічному ареалі України.

Частина скіфів спрямувала свою військову активність на Північний Кавказ та Закавказзя. Як союзники Ассирії вони підтримували її панування над місцевими державами — Мідією, Вавилонією, Лідією та суперництво з Урарту. Цей союз навіть закріпили одруженням скіфського володаря з ассирійською принцесою. Однак під час антиассирійського повстання, очоленого мідянами та вавилонянами, скіфи пристали на їхній бік і стали співучасниками знищення Ніневії та пограбування, здавалося б, непереможної імперії. Про ці буремні події розповідають азійські трофеї, знайдені у скіфських похованнях на теренах України: коштовний посуд, рештки меблів, парадної зброї тощо⁵⁶.

Отже, кочівники степу і хлібороби лісостепу та полісся не лише конкурують, але й тісно взаємодіють та, як стверджує Геродот, «ведуть однаковий спосіб життя», а скіфам не дарма упали з неба плуг і ярмо, адже вони «сіють зерно не для власного харчування, а на продаж»⁵⁷. Геродот підтверджує тяглість землеробської традиції та надає їй глибокого символізму.

Окремо варто наголосити на значному, майже тисячолітньому впливі еллінської культури в історико-географічному ареалі України. Античні держави еллінів виникли на обох берегах Боспору Кімерійського, у Західному Криму, Нижньому Побужжі та Нижньому Подністров'ї з головними центрами Пантікапеем, Херсонесом, Ольвією і Тірою⁵⁸. Були тут і міста-держави — поліси Ольвія, Херсонес, Тіра, і монархія, що об'єднала низку полісів на Боспорі. У I ст. до н.е. вони потрапили під владу Понтійського царства, а після його падіння — під контроль Риму⁵⁹.

Впродовж тисячоліття античні міста-держави творили нашу історію, тісно взаємодіючи з місцевим населенням — скіфами, кельтами, фракійцями, таврами, торгували із хліборобами лісостепу. Еллінський період в Україні був часом розвитку державотворення і політичних

⁵⁵ M. Fernández-Götz, "Urbanization in Iron Age Europe: Trajectories, Patterns, and Social Dynamics", *J Archaeol Res.*, № 26 (2018): 117–162.

⁵⁶ Ю. В. Болтрик, "Культурна приналежність Литої Могили (інтерпретація маркерів)", в *Мотив — стиль, образ — знак у контексті давніх культур і традицій* (Винники, 2019).

⁵⁷ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 5.

⁵⁸ *Історія української культури*, т. 1. (2001), 383.

⁵⁹ С. А. Крижицький, та В. М. Зубар, "Античні держави Північного Причорномор'я", в *Україна: хронологія розвитку. Від первісності до пізньої античності* (Київ, 2007), 352–459.

відносин, економічного життя і торгівлі, розквіту культури, освіти, мистецтва та повсякденного побуту людей⁶⁰. Нащадки еллінів, греки, і нині проживають в Україні, є невід’ємною складовою українського народу та його культури.

За доби великого переселення народів почався тривалий процес реформатування етнокультурної мапи історико-географічного ареалу України. Його початок сягає останніх століть до н.е. і збігається з дезінтеграцією політичних утворень скіфського часу — власне скіфських і хліборобів лісостепу. Збереглися три контрольовані скіфами території: за Дунаєм, на Нижньому Дніпрі та Скіфське царство Таврики зі столицею Неаполісом⁶¹. На решті територій у степовій частині домінували сарматські вождівства⁶². Вони поширили свій вплив і на нащадків різноплеменного хліборобського населення. Еллінські міста та держави в регіоні перебували під контролем Риму: Тіру та околиці було включено до провінції Мезія, у решті перебували римські гарнізони⁶³. У цей період жвавої торгівлі, формування нових культурних зразків перепліталися риси античної культури еллінського та римського взірця з варварськими культурами скіфів, сарматів, кельтів⁶⁴ та фракійців.

Хистку рівновагу порушили у III ст. вторгненням з півночі племенні об’єднання-вождівства готів-германців. Очолювані королями (латин. *Rex*), вони спрямували головні зусилля, щоб захопити контроль над узбережжям Понту Евксинського і Таврики. Після цього кілька десятиліть здійснювали набіги на провінції Римської імперії⁶⁵. Ці події увійшли в історію під назвою «скіфські війни»⁶⁶. Вони наблизили крах Римської імперії, який стався за кілька століть по тому.

Після успіхів на цьому напрямку готські королі заповзялися захопити контроль і над територіями у глибині історико-географічного ареалу України та поза його межами. Наслідком стало утворення у III ст. так званої Імперії Ерманаріха⁶⁷ (фактично суперскладного вождівства),

⁶⁰ В. Огнев’юк, та М. Відейко, 5.

⁶¹ Е. Кравченко, “Сутінки Скіфії”, в *Історія цивілізації. Україна*, т. 1 (Харків: Фоліо, 2019), 59–64.

⁶² О. В. Симоненко, “Походження сарматів та їх прихід у Понтійські степи”, в *Історія цивілізації. Україна*, т. 1 (Харків: Фоліо, 2019): 264–270.

⁶³ В. Огнев’юк, та М. Відейко, 6.

⁶⁴ Г. Казакевич, *Східні кельти: культури, ідентичності, історіографічні конструкції* (Київ, Вінниця: Нілан-ЛТД, 2015).

⁶⁵ В. Огнев’юк, та М. Відейко, 6.

⁶⁶ *Jordanes. The origin and deeds of the goths*, translated by Charles C. Mierow, <https://people.ucalgary.ca/~vandersp/Courses/texts/jordgeti.html>

⁶⁷ В. Огнев’юк, та М. Відейко, 6.

яка об'єднала племена «варварів» різного походження — від германців і балтів до сарматів та слов'ян. У культурному відношенні це об'єднання інтегрувало традиції племен, які належали до різних мовних груп⁶⁸, і доповнило їх елементами римської культури. Археологи називають це явище «культурами римських впливів», до яких належить і черняхівська культура, поширена на землях України⁶⁹. Отже, культурні традиції представників різних регіонів континенту — нащадків хліборобів, номадів — синтезувалися з античними — еллінськими та римськими традиціями. Цей процес відбувався у різний спосіб, передусім завдяки встановленню взаємовигідних торговельних зв'язків та прийняттю «варварів» на військову службу імперії.

Саме тоді на її теренах поширюється християнство. Таврика, особливо Херсонес, стала місцем заслання перших християн, серед яких найвідоміша постать — папа Климент I (помер між 97–101 рр.). Християни, як свідчать археологічні відомості, починаючи з II–III ст. були серед мешканців Херсонеса. Вже у III ст. нова релігія проникає до готів та підвладних їм племен, про що свідчать розкопки поховальних пам'яток. Першим їхнім єпископом став Ульфїла (311–383 рр.), учасник Константинопольського собору 360 р. Йому належить переклад Біблії готською мовою⁷⁰. Так християнство стало відоме і набуло поширення в історико-географічному ареалі України вже у I–IV ст. Приблизно тоді ж у містах, підконтрольних Риму, зокрема у Тавриці, з'являються юдейські громади.

Криза та занепад Римської імперії у V ст. спричинили значні історичні зрушення в Європі. Досягнення античних цивілізацій зруйнували варвари, що прийшли з європейської півночі та євразійських степів. Після появи готів у III ст. та вторгнення гунів у IV ст. землі України стали одним із плацдармів наступу «варварів» на захід та південь континенту. Усі вони — готи, сармати-алани, гуни, а згодом слов'яни — стали творцями «варварських королівств» — від Королівства вандалів і аланів у Північній Африці і Вестготського королівства на теренах Іспанії до Королівства остготів в Італії.

Історичні події, які передували цьому на землях України, оспівано у давніх сагах та середньовічному епосі, зокрема у «Сазі про Гервер» та у «Пісні про Нібелунгів». Їхніми героями поруч з легендарними нащадками богів стали історичні постаті — король Ер-

⁶⁸ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 6.

⁶⁹ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 6. Цит. за В. Д. Баран, *Черняхівська культура* (Київ, 1981).

⁷⁰ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 6.

манаріх і вождь гунів Аттіла. Чимало місць, у яких відбуваються події епічних творів, — це історичні терени України: країни Ойум та Гуналанд, ліс Мюрквид, місто Данпрастад, Архаймар — «садиба над рікою». Так наша земля долучилася до легендарної складової європейської історії.

Михайло Грушевський вважав, що український етнос утворився внаслідок взаємозв'язків слов'ян і сарматів. Час додав до цього переліку багато представників інших етнічних груп, серед яких балти, кельти, германці. Асимілювавшись, вони сформували основу для утворення нових етносів. Слідом за чеським лінгвістом Л. Нідерле чимало сучасних дослідників вважає, що слов'яни походять з північно-західних теренів України, що між Карпатами, Прип'яттю та Середнім Дніпром. Це ядро українських етнічних земель, де з прадавніх часів, з глибин тисячоліть формувався український народ. Уже факт збігу кордонів слов'янської батьківщини з батьківщиною українського етносу дає підстави вважати тутешніх слов'ян, які виникли внаслідок неперервного розвитку цивілізації від найдавніших культур, *праукраїніями*.

Майже 1,5 тис. років тому відбувся розпад праслов'янської мови. За даними археології, саме в цей час слов'яни почали інтенсивно розселятися зі своєї прабатьківщини між Карпатами та Середнім Подніпров'ям по Дунаю, в басейн Лаби та Одри, на Балкани, на Верхній Дніпро та на Волхов, по Десні на Сейм та Оку⁷¹. З IX ст. простежуються окремі східнослов'янські діалекти, які спершу мало відрізнялися один від одного. Однак, на думку А. Кримського, уже з XI ст. мова Наддніпрянщини та Червоної Русі (Галичини) — це цілком рельєфна, певно означена, яскраво індивідуальна одиниця. І в ній надто легко і виразно можна пізнати прямого предка сучасної української мови⁷². Сучасні лінгвісти також відзначають в мові Південної Русі XI ст. багато знакових для української мови особливостей. Найвиразніші — інфінітивна форма дієслова (*жити, нести* тощо), дієслова із закінченням *-мо* (*маємо, віруємо, даємо*), кличний відмінок іменника (*брате, дружино, Петре* тощо), м'яке «г», злиття «*ы*» та «*і*» в середнє «*и*», а особливо вживання голосної

⁷¹ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 7.

⁷² А. Е. Кримский, *Филология и погодинская гипотеза: дает ли филология малейшие основания поддерживать гипотезу г. Погодина и г. Соболевского о галицко-волыньском происхождении малоруссов?* [Т.] 1–4. Разбор общ. ист.-филол. данных и обзор письм. памятников старокиевских, т. XXXVI (Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира Акц. О-ва Н. Т. Корчак-Новицкого, 1904), 113 с. Отд. оттиск: Киевская старина, 1898–1899; А. Кримський, «Нарис історії українського правопису до 1927 р.», в *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*, кн. 25 (1929), 392–414.

«і» там, де білоруси та росіяни вживають «є», наприклад: *літо, сніг, сіно, віче, діло, гріх, віз, ліс, діти* тощо.

Лінгвісти пояснюють ці розбіжності формуванням української мови на південнослов'янських говірках уличів, тиверців, волинян, древлян, білих хорватів, полян, а російської та білоруської — на північнослов'янських діалектах дреговичів, радимичів, кривичів. Ось лише деякі приклади: *парубок, виникнути, окріп, глум, вежа, батіг, виринути, недбальство, віття, гілля, колода, жито, стегно, лічба, сякий, кицька, трясця, коло, яруга, кожух, оболонь, гай, полонина, гребля, рілля, глей, глечик, багаття, криниця, збіжжя, лазня* та багато інших. Українською звучать літописні київські топоніми: *Печерська лавра, Видубичі, Либідь, Довбичка, Киянка, урочище Угорське* та ін.⁷³ Знайдено меч XI ст. з написом українською мовою «*коваль Людота*».

Сучасне мовознавство дає змогу визначити, що українська мова почала формуватися з VI ст. В XI–XIII ст. Південна Русь розмовляла праукраїнською мовою, що також засвідчують численні написи на стінах Софійського собору Києва. В цей же час північніше формувалися прабілоруська та праросійська мови.

На північно-західних теренах України слов'яни були представлені політичними утвореннями — вождівствами склавинів та антів. Ці назви відомі з візантійських джерел. За археологічними відомостями, склавинам відповідає праязька культура (Прага-Корчак), поширена від Прикарпаття та Волині до Полісся, антам — пеньківська, між Південними Карпатами та басейном Дінця.

Упродовж VI ст. поселення склавинів з'являються не тільки на Нижньому, але й на Середньому та Верхньому Дунаї. Саме від них починають свою етнічну історію чехи, морави, словаки. У VI ст. слов'янські переселенці з верхів'їв Дунаю заселили басейни Ельби, Заале та Одера, змішалися з місцевими племенами і в VI–VIII ст. започаткували своєрідну культуру західних слов'ян — полабів, укран, лютичів, поморян, ободритів та лужицьких сербів. Їхні селища та городища проіснували у межиріччі Одри та Ельби до XIII ст., а далі були знищені або асимільовані внаслідок германської експансії.

Дослідник О.М. Трубочов показав на карті поширення топонімів *Київ, Києво, Києвець, Києвичі* тощо. Красномовним є територіальний збіг цієї топонімії з регіонами, заселеними слов'янами у VI–VIII ст., тобто в часи, що передували постанню України-Руси. Лише на Верхній Волзі ці назви, очевидно, з'явилися дещо пізніше, в процесі слов'янської коло-

⁷³ Л. Залізник, «Київська Русь — праукраїнська держава», в *Від склавинів до української нації*, http://ukrlife.org/main/prosvita/zalizn_7.htm

нізації цих територій у X–XII ст. Цю топонімію у VI–VIII ст. принесено з північно-західних теренів України на Балкани, в басейни Дунаю, Вісли, Одри, Лаби, Верхнього Дніпра та Волхова. А тому маємо підстави вважати, що Київ на Дніпрі був центром одного зі слов'янських вождівств ще до постання Русі як держави.

Науковці давно звернули увагу на те, що багато слов'янських топонімів північного заходу України мають свої аналоги на Адріатиці, в басейнах Дунаю, Лаби, Одри, Вісли. Приміром, на півдні Київщини є річка Хорватка, а князь Володимир Святий тисячу років тому воював з білими хорватами, які жили у Прикарпатті біля витоків Дністра та Пруту. Крім хорватів Адріатики, з історичних джерел відомі чеські хорвати та дуліби. За літописними даними, плем'я дулібів раніше жило на Волині та на Верхньому Дністрі. За Костянтином Порфирородним, серби спочатку жили в країні Бойків, в Карпатах, про що свідчить і назва річки Сербень на Івано-Франківщині. Звідси у VI–VII ст. вони переселяються на Адріатику та в басейн Лаби (лужицькі серби, або сорби)⁷⁴.

У державах, створених південними слов'янами, відомо сотні відповідників географічним назвам України, особливо Житомирщини та Київщини: *Житомир, Малин, Болярка, Бараши, Радичі* тощо. Є там один *Київ*, двоє *Київців*, п'ять поселень з назвою *Киево, Кияни*. Якщо не всі, то значну частину цих назв майже півтори тисячі років тому принесли на Балкани слов'яни, які прийшли сюди з території України. Такі ж топонімічні паралелі з питомо українськими назвами зустрічаємо у Польщі, Моравії, у межиріччі Лаби та Одри. Все це — наслідок розселення слов'ян у VI–VII ст. зі слов'янської прабатьківщини між Прип'яттю та Карпатами.

Привертає увагу величезна кількість спільної з українською лексики в сербській та лужицькій мовах. Ось лише деякі приклади: *ватра, вабити, важити, вилиця, газда, гай, гинути, голота, гуска, заскочити, злочин, квочка, комин, корисна, крок, лагодити, лаяти, людство, люлька, муляти, напад, паша, гуня, плахта, послуга, праля, сукня, торба, шкодити* та багато інших⁷⁵.

Із VII ст. археологічно простежується експансія волинян та древлян у північному напрямку, на лівий берег Прип'яті. Особливо інтенсивно вона відбувалась у VIII–IX ст.: тоді слов'янізувалися території

⁷⁴ “Походження слов'ян”, в *Первісна історія України*, <https://uahistory.co/book/pervisna/31.html>

⁷⁵ Л. Залізник, “Київська Русь — праукраїнська держава”, в *Від склавинів до української нації*, http://ukrlife.org/main/prosvita/zalozn_7.htm

Берестейщини та Північного Полісся аж до Верхнього Німану. Тому аналоги гідронімам України маємо у Верхньому Подніпров'ї. Маються на увазі праві притоки Березини у Білорусі: *Рославка* (порівняйте: р. *Рославка* та с. *Рославичі* в басейні *Росі*), *Сана* (від р. *Сян*), *Бруч* (від р. *Збруч*), *Дулібка* (від племені *дулібів*, що проживало на Волині). Так постало прабілоруське літописне плем'я-вождівство дреговичів, культура і мова якого має витоки в землях волинян та древлян Волинського Полісся. Говірки півдня Білорусі й нині зберігають спорідненість з говорами Волині та Житомирщини. Разом з тим культура дреговичів відрізнялася від культури численних балтських елементів Південного Полісся. Найкраще це простежується у прикрасах жіночого вбрання. Про інтенсивне змішування слов'ян з балтами свідчить антропологічний тип дреговичів. На відміну від давнього і сучасного населення північного заходу України, вони були носіями валдайського антропологічного типу, який вважається балтським. Саме до нього належить переважна більшість давніх та сучасних балтів, а також білорусів.

Вождівство кривичів, очевидно, формувалося у VIII–IX ст. на Верхньому Дніпрі на ґрунті балто-слов'янської людності в умовах потужного допливу нових слов'янських переселенців з Прип'ятського Полісся та Середнього Подніпров'я. Формувати ж західну гілку кривичів (полочан) суттєво допомогли дреговичі, що просувалися з півдня.

Український етнос розцвів у самобутній культурі Руси-України, саме тієї, про яку писав Арнольд Тойнбі, але помилявся у часі та назві. Уважно читаючи його праці, ми стикнулися з кількома проблемами, які спробуємо розв'язати.

Так, перебуваючи у полоні своєї теорії, яка, зокрема, стверджує, «...що найменшою ланкою досяжного для розуму поля історичного дослідження має бути ціле суспільство, а не випадкові ізольовані його фрагменти», Арнольд Тойнбі припускається фундаментальної помилки, коли пише: «Верхній басейн річки Дніпро був тим осередком у російському регіоні, в якому вперше закріпилася православна християнська цивілізація на момент свого первинного перенесення від Константинополя через Чорне море та через євразійський степ. Звідти центр тяжіння православної християнської цивілізації в Росії був перенесений російськими поселенцями впродовж дванадцятого століття до верхнього басейну Волги, коли вони розширювали свої кордони в цьому напрямку на територіях примітивних язичницьких фінських жителів північно-східних лісів. Пізніше ареал життєдіяльності знову змістився і повернувся цього разу від Верхньої Волги до Нижнього Дніпра, коли легкий опір лісових народів був переважений розгромним тиском кочівників євразійського степу. Цей тиск, який раптово росіянам нав'язав

монгольський хан Батий у 1237 році н.е., в результаті відомої кампанії, справді був надзвичайним і тривалим; при цьому цікаво спостерігати, що в цьому випадку, як і в інших, величезна загроза викликала надзвичайно оригінальну нетрадиційну відповідь»⁷⁶.

Варто зазначити, що Тойнбі помилявся, іменуючи верхній басейн річки Дніпро «російським» і православним. Справа в тому, що цей регіон навіть у літописі не позначався як *Русь* (тим більше — *Росія*), яку він, так само як і візантійські джерела, локалізував у межах Чернігівської, Київської та Переяславської земель, тобто Подесення та Середнього Подніпров'я.

У 988 р., коли Русь прийняла християнство, про Росію ніхто не міг знати, бо така назва виникла лише на початку XVIII ст., отже, не було і «російських поселенців»⁷⁷. Не існувало тоді й «православної цивілізації», адже до 1054 р. Церква була єдиною і не поділялася на православну та католицьку.

Щодо східних теренів нинішньої європейської частини Росії, то у X ст. вони й справді були осідком «язичницьких фінських жителів північно-східних лісів» (насправді угро-фінських), яких, однак, нема жодних підстав вважати «примітивними» за рівнем культурного та суспільного розвитку. Додамо до них балтські племена, про які Тойнбі не згадує, а також літописних слов'ян — кривичів та словен. За сучасними уявленнями, це різномовне та різнокультурне середовище піддалося експансії варягів, які прагнули прокласти торговельні шляхи на схід, до Волзької Болгарії і далі. Внаслідок цього утворилася держава із центром у Києві та низка інших етнополітичних структур, які конкурували між собою. Як бачимо, уявлення Тойнбі про ці регіони досить далекі від реальної картини, яку відтворено на підставі як писемних, так і археологічних джерел.

Окрім того, із VI ст. чи й раніше значне місце на теренах України займали номади⁷⁸ зі своїми державними утвореннями. Їхній вплив часом сягав далеко за межі цих земель. На зміну гунам, руйнівникам Римської імперії, приходять булгари та авари. У центрі Європи постає Аварський каганат; потужна держава підкорює значну частку слов'янського світу. Частина булгар мігрує за Дунай і там у спілці зі

⁷⁶ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 3 ; Цит. за: А. J. Toynbee, "The Genesis of Civilizations", *A Study of History* (London: Oxford University Press, 1934), 154.

⁷⁷ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 2.

⁷⁸ О. Приходнюк, *Гуни та протобулгари в Європі* (Київ, 1999) ; О. М. Приходнюк, *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. до н.е.)* (Київ — Чернівці, 2001).

слов'янами створює свою державу на кордонах із Візантією. Східна Римська імперія контролює значну частину Таврики, перетворюючи її на свій східний форпост. На межі із ним у VI ст. постає ще одна супердержава раннього середньовіччя — Тюркський каганат, землі якого на сході сягають давніх держав Китаю та Кореї. Завершується становлення Великого шовкового шляху, який справив неабиякий вплив на цивілізаційний розвиток Євразії, поєднавши Схід і Захід. У VII ст. зміцнюється Хозарський каганат, який згодом, підкоривши значну частину слов'янських вождівств, до сіверян і полян включно, долучає їх до цього процесу⁷⁹. Міграція аланського населення з Північного Кавказу на кордони зі слов'янами⁸⁰ продовжує давню традицію взаємодії з іранськомовним населенням, прискорює народження нових своєрідних традицій.

Боротьба каганату з арабами у VII–VIII ст. вилилася у низку кривавих війн. Війська халіфату доходили до Дону, намагаючись, хоча й не зовсім успішно, поширити там нову віру — в Аллаха. Так населення східних теренів України отримало можливість ознайомитися ще з однією світовою релігією — ісламом. Політичні обставини VIII ст. підштовхнули частину еліти Хозарського каганату прийняти як державну релігію юдаїзм, який, утім, не став там домінуючим, а співіснував з традиційними віруваннями. У той самий час Таврика перетворилася на bastion християнства, поширеного не лише серед мешканців імперських міст, але й серед готського населення. Звідси проповідники проникали в інші регіони — на схід і на північ.

У VIII ст. на землях, частково спустошених кочівниками, складається нова система політичних союзів, і на Правобережжі Дніпра виникають нові слов'янські вождівства, назви яких в XI ст. потрапили до «Повісті минулих літ»⁸¹: хорвати, древляни, волиняни, бужани, уличі, тиверці, поляни та ін. Їхнім археологічним відповідником є культурний комплекс типу Луки-Райковецької, поширений у лісовій та лісостеповій смугах між Карпатами і Дніпром⁸². На півночі Лівобережжя продовжувало існувати вождівство сіверян (роменський культурний комплекс)⁸³. Про характер цих утворень свідчать титули правителів —

⁷⁹ О. В. Комар, «Ранні хозари у Північному Причорномор'ї», *Археологія*, № 1 (2000): 130–142.

⁸⁰ *Давня історія України. Слов'яно-руська доба*, т. 3 (Київ, 2000), 211–213.

⁸¹ *Літопис руський*, пер. та передмова Л. Є. Махновця (Київ, 1989).

⁸² Л. Михайлина, *Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами* (Київ, 2007) ; Б. О. Тимошук, *Слов'яни Північної Буковини V–IX ст.* (Київ, 1976).

⁸³ О. В. Сухобоков, *Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII–IX ст.* (Київ, 1992).

союзників київських князів першої половини X ст.: у літописі згадані «князі» та «світлі князі».

Кожне із цих князівств могло стати животворним осередком слов'янської держави, як це відбувалося на захід та на північ від Карпат, де упродовж VIII ст. виникли королівства сербів, хорватів, Велика Моравія тощо. Чільним знаком державотворення стала поява укріплених поселень, зародків майбутніх міст, від яких до наших днів дійшли сотні городищ⁸⁴. VIII–IX ст. означено заснуванням кількох сотень укріплених пунктів, з яких близько 80 можуть вважатися містами. 9 таких територіальних утворень сягали території понад 75 га.

Найбільші міста, центри слов'янських князівств розбудовують у IX ст. на заході — це Стільське (250 га)⁸⁵ та Плісненське (до 300 га) городища. Їх вважають осідками хорватів (білих хорватів). Всього із цим об'єднанням пов'язують 57 укріплених пунктів. Найбільше укріплене поселення у сіверян — понад 100 (враховуючи території, які нині за межами історико-географічного ареалу України). Це зрозуміло, зважаючи на їхні відносини з хозарами та близькість до кордонів каганату, в економіці якого работоргівля посідала важливе місце. Аналогічна ситуація склалася і в улчів на правобережжі Дніпра: там постало близько 53 укріплень. На території князівства древлян відомо близько 20 городищ. Чотири з них склали комплекс Іскоростеня, званого як столиця древлян. Бужани мали 21, а волиняни 22 укріплені поселення. Найбільше місто, ймовірно, столичне, площею 180 га було на місці пізнішого Возягеля (така назва міста була з 1256 р., Звягеля — у XVI ст., Новоград-Волинського — з 1795 р.; 2022 р. місту повернуто давню назву Звягель). Це князівство, спадкоємець дулібського князіння, до аварських часів займало значні позиції.

Полянам належали 20 укріплень на обох берегах Дніпра, найбільшим містом князіння був Київ. Якщо вважати полянським Києвом поселення на Замковій горі (Киселівці), то його площа могла становити 10 га, а якщо на Старокиївській — близько 2 га⁸⁶. Засновником міста літопис називає князя Кия. На VIII–IX ст це було одне з наймен-

⁸⁴ М. П. Кучера, *Слов'яно-руські городища VIII–IX ст. між Саном і Сіверським Дінцем* (Київ, 1999).

⁸⁵ О. Корчинський, «Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі», *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, т. 12 (2008), 267–282.

⁸⁶ М. П. Кучера, *Слов'яно-руські городища VIII–IX ст. між Саном і Сіверським Дінцем* (Київ, 1999) ; О. М. Приходнюк, *Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н.е.* (Київ, 1980).

ших слов'янських племінних князів у історико-географічному ареалі України за територією та кількістю укріплених поселень.

Найпотужніші слов'янські князівства у VIII–IX ст. виникли на прикордонні — західному, північно-східному та південному, де загрожували сусідні політичні утворення: Велика Моравія, Хозарський каганат та мадярське племінне об'єднання у «країні Етелькез». Князівства древлян та полян зносилися переважно із сусідніми слов'янськими князівствами, перебуваючи, втім, поблизу важливого водного шляху — Дніпра.

У VIII–IX ст. на Верхньому Дніпрі та навколишніх землях виникають поселення скандинавів, які вели торгівлю з Хозарією по Східному шляху. У IX ст. вони проникають уздовж Дніпра на південь, в історико-географічний ареал України. Сліди їх перебування виявлені не лише у Києві⁸⁷, але й на берегах Дніпра та Десни, у гирлі Сули⁸⁸. Цим свідченням певною мірою відповідають літописні повідомлення про появу в Києві 860 р. «варягів» Аскольда і Діра, а також про захоплення 882 р. міста Олегом Віщим, який прибув сюди на чолі флотилії з 200 кораблів⁸⁹.

На кінець IX ст. прибульці з півночі не лише контролювали полянську столицю Київ, опорні пункти вздовж Дніпра, але й, як стверджують літописи, зробили данниками князівства древлян⁹⁰ (883 р.), сіверян (884–885 рр.) та розв'язали війну з тиверцями (885 р.), які відступили на захід, у Побужжя⁹¹, заснувавши низку нових міст-фортець⁹². Тим самим південні рубежі Київського князівства пройшли по р. Стугні і були відкриті з боку степу.

Крім того, як свідчать археологічні джерела, скандинави проникають через землі хорватів у межиріччя Прута та Дністра, підкорюють племена тиверців і створюють альтернативний дніпровському торго-

⁸⁷ В. М. Зоценко, «Скандинавські старожитності Київського Подолу «дружинної доби», *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради* (Київ, 2007), 118–142.

⁸⁸ Ф. О. Андрощук, *Нормани і слов'яни у Подесенні* (Київ, 1999); Д. І. Бліфельд, *Давньоруські пам'ятки Шестовиці* (Київ, 1977); В. Коваленко та ін. «Дослідження шестовицького подолу», *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*, т. 1. (Коростень, 2008), 78–191; Й. Довженок та ін. *Давньоруське місто Воїнь* (Київ, 1966).

⁸⁹ *Літопис руський*, пер. та передмова Л. Є. Махновця (Київ, 1989).

⁹⁰ В. Зоценко, та Б. Звіздецький, «Типологія та хронологія артефактів «скандинавського» типу із розкопок стародавнього Іскоростеня», в *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX–X ст.* (Чернігів, 2006), 73–89.

⁹¹ *Літопис руський*, пер. та передмова Л. Є. Махновця (Київ, 1989).

⁹² М. П. Кучера, «Городища уличів у Середньому Побужжі», *Археологія*, № 4 (2017): 61–73.

вельний шлях до Візантії. Цей осередок варязької експансії частково припинив існування з нашествям печенігів у другій половині X ст.⁹³

У Київському князівстві почала правити династія Рюриковичів (за літописом, Олег правив від імені сина Рюрика Ігоря). 998 р. з історико-географічного ареалу України за Карпати переселилися мадяри. Їхнє місце у степах зайняли печеніги, з якими київській владі довелося врегульовувати пересування дніпровським шляхом «із варяг у греки». Саме багатства, отримані київськими князями завдяки торгівлі, створили базу економічної могутності Руської землі⁹⁴.

Русь утворилась у другій половині IX ст. шляхом підкорення завойовниками-русами частини слов'янських вождівств та інтеграції місцевої еліти. Політичне утворення очолив конунг-князь іноземного походження — звичне для раннього середньовіччя явище, відоме в історії європейських країн, які зазнавали норманської експансії. Такими ж звичними на той час були асиміляція та християнізація еліти. За сприятливих умов ця влада поступово поширювала свою потугу, усуваючи крок за кроком місцеву племінну знать. Приводом для зміцнення одноосібної влади київського князя на місцях стало поширення правильної віри після хрещення 988 р. Упродовж останніх десятиліть X ст. київські князі підкорили племінні княжіння древлян, волинян, бужан, хорватів.

Якого ж висновку можемо дійти, аналізуючи трактування А. Тойнбі ранньосередньовічної історії України? Найперше, що значна частина західних істориків та філософів історії була та й залишається у полоні фальсифікованої російської історіографії. Але, якщо *«історія в розумінні розвитку людських суспільств, що називаються цивілізаціями, проявляється як множинність паралельних, сучасних одне одному і порівняно недавніх діянь і досвіду в деякому новому вимірі, а саме у множинності спроб, застосованих до найновішого часу, подолати примітивний спосіб існування...»*⁹⁵, то починати історію України з X ст. було б, на наше переконання, вкрай необачно.

Але й українські історики не завжди враховують усе різноманіття історичних та культурних процесів, які відбувалися в історико-географічному ареалі України, не простежують їх зв'язок з подіями та явищами поза межами цього ареалу.

⁹³ І. Прохненко, «К вопросу о гибели Екимеуцкого городища», *Tyragetia* V, nr. 1, (2011): 291–299.

⁹⁴ О. Моця, *Південна «Руська земля»* (Київ, 2007), 210–257.

⁹⁵ А. J. Тойнbee, *Civilization on Trial*, 24.

На берегах Дніпра впродовж тисячоліть поступово на базі багатьох прадавніх культур сформувалася християнська українська (руська) цивілізація, яка поширилася «до берегів Уссурі». Назва *Русь* в іноземних джерелах виникає, починаючи з IX ст. А в XI ст. Русь стала могутньою європейською державою, з якою підтримували широкі політичні, економічні та культурні зв'язки держави Сходу й Заходу.

Вирішальне значення для утвердження України, спадкоємиці Русі, як частини європейської цивілізації мало офіційне прийняття християнства. Норман Дейвіс пише: «*За три століття після Карла Великого межі християнського світу значно поширились. До християнства (за порядком навернення) навернулися Моравія, Болгарія, Богемія, Польща, Угорщина і Київська Русь*»⁹⁶. Прийняття Києвом християнства у X ст. мало важливе значення для розвитку держави, сприяло тісній взаємодії між Києвом та країнами Європи, зокрема, династичним шлюбом. Загальновідомо, що Київський князь Ярослав Мудрий був свекром щонайменше трьох європейських правителів.

Разом із тим не варто забувати, що історичні терени України долучилися до християнства задовго до офіційного хрещення, ще у I–IV ст.

Україна-Русь займала територію «... від Балтики і Льодовитого океану до Чорного моря, і від Волги до Карпат» і «являла собою історично важливу контактну зону між арабським Сходом і Скандинавією, що обумовило швидке її входження в загальноєвропейську історико-культурну спільність»⁹⁷. А тому вона була однією з найвпливовіших та найбільших держав середньовічної Європи.

Історія Русі — переконливе свідчення того, як можна правильно використовувати дуже вигідне географічне та геополітичне розташування України: «... Русь вже відома чотирма кінцями землі» (Іларіон)⁹⁸. Свого часу на теренах Східної Європи Русь відігравала не меншу роль, ніж імперія Карла Великого в історії Західної Європи.

Лише Україна є фактичною та цивілізаційною спадкоємицею Русі. Як свідчать археологічні джерела, XI — і пол. XIII ст. були часом розквіту ремесел, торгівлі, будівництва культових споруд. Із земель Наддніпрянщини та інших регіонів Русі йшов потужний потік переселенців на Схід, у Залісся. Там князі з дому Рюриковичів засновували нові міста, нові центри влади, які конкурували з Києвом. Найпотужнішими серед них стали князівства Володимирське та Суздальське.

⁹⁶ Норман Дейвіс, *Європа. Історія*, пер.: П. Тарашук та О. Коваленко (Львів, 2014), 338.

⁹⁷ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 7. Цит. за: *Історія української культури*, т. 1 (Київ, 2001), 675.

⁹⁸ Норман Дейвіс, 338.

Загальновідомі причини послаблення Русі з центром у Києві. Суперництво між князівськими нащадками супроводжувалося кривавими війнами та кількаразовим руйнуванням самого Києва. Але найбільш нищівними для міста стали набіги кочовиків та монгольське завоювання. Руські князівства поодиночі не мали ні військових, ні економічних ресурсів, аби протистояти цьому лихові. Спроби спільно виступити проти монголів у союзі з половцями завершилися катастрофічною поразкою на річці Калка. Упродовж 1237–1240 рр. монголи планомірно знищували місто за містом, перетворюючи руських князів на данників Улусу-Орди.

Політична підтримка Європи, обіцяна Галицько-Волинському князеві Данилу, обмежилася наданням йому 1258 р. королівського титулу. Але збройної допомоги європейські правителі не надали, і це вирішило долю й західної частини Русі, яка теж потрапила під владу Орди. Монгольська навала змінила зв'язки з Кримом та Причорноморським регіоном. У XII–XIII ст. Русь втратила зиск від торгівлі з Кавказом, Малою Азією, Балканами та Середземномор'ям. Орда оволоділа степом та перебрала на себе комунікації в межах сучасної України, створивши у XIII–XIV ст. низку власних торгових міст. Руське королівство стало її данником, зберігаючи проте стосунки з державами Європи. Якийсь час завойовники використовували ці та прилеглі території як плацдарм для подальшої експансії на Захід та джерело ресурсів для інших війн. Для місцевої ж еліти єдиною можливістю зберегти власну ідентичність була участь у державницьких проектах сусідів: Польського та Угорського королівств і Великого князівства Литовського. За тогочасними правосвідомістю і традиціями, визначальною була вірність володарю, а не країні.

Східна частина Русі прийняла ординську модель державотворення: основною цінністю вважалася сама держава, а її втіленням — володар, який стояв понад законом. Так, підкорення Русі-України монголами стало одним з відправних пунктів, з якого розпочався її ментальний поділ. Той, що став підґрунтям цивілізаційного протистояння між Заходом і Сходом на багато століть. Московія у цьому протистоянні відіграла і відіграє значущу роль: ще московський улус силкувався закріпити за собою спадщину Русі-України. Мінялися тамтешні князі, царі, імператори, тирані-диктатори, але жадоба Москви силоміць перебрати на себе чужу славну історію не послабилася. Не змінилися й методи, якими діє ця держава: агресія, руйнація, грабунок, фальсифікація.

Від 1228 р. Москва розв'язала 160 воен. До XX ст. її територія розширилася з 216 тис. до 23 млн км². Московське царство, яке виникло

у XV ст. на руїнах Улуг Улусу — Орди, розбудовувалося загарбанням чужих територій. Почало з підкорення сусідніх руських князівств та Великого Новгороду, завоювання державних утворень фіно-угорських народів. Насильницька асиміляція підкорених народів, знищення їхньої мови, самобутньої культури, вірувань були тоді, є й тепер основою політики Московії. *«Російські війська несли завжди зоднорідження, подібне хіба тільки до зодноріджень ісламських фанатичних завойовників»*⁹⁹.

Московські царі й імператори загарбали та підкорили: у 1556 р. татарські держави Поволжя, у 1581–1645 рр. Сибір, у 1709 р. Україну, у 1721 р. країни Балтії та Фінляндію, у 1739 р. Східне Чорномор'я, у 1783 р. Крим, у 1792 р. Північно-Західне Причорномор'я, у 1772–1794 рр. частину Польщі, упродовж XIX ст. Кавказ та Закавказзя, 1813 р. Грузію, у 1815 р. іншу частину Польщі та Бессарабію, у 1854 р. Амуричину, у 1865 р. Туркестан, у 1881 р. міста Хіву й Бухару. Традицію загарбницьких війн продовжила більшовицька Росія: у 1917–1921 рр. з Україною, у 1920 р. з Польщею, у 1921 р. з Казахстаном і Грузією, у 1922 р. з Туркменістаном і Таджикистаном, у 1929 р. з Китаєм, у 1936–1938 рр. з Японією, у 1939 р. з Фінляндією, Польщею, Румунією. 1944 р. приєднано Туву. Внаслідок Другої світової війни Москва отримала контроль над Східною Європою, Китаєм та деякими країнами Південно-Східної Азії.

Після Другої світової війни Росія у складі СРСР і після його розвалу як самостійна держава продовжила експансіоністську традицію своїх споконвічно агресивних правителів. Москва підігрівала цілу низку кровопролитних воєн між державами, розпалила десятки внутрішніх збройних конфліктів, захопила території сусідніх держав — Молдови, Грузії, України... Колишній ординський улус, який віковою внутрішньою деспотією, гарбанням і гнобленням чужого розрісся до імперії-монстра, нині своєю вкрай агресивною ідеологією і практикою рашизму реально загрожує світовій цивілізації, перетворившись на державу-терористку.

⁹⁹ Ю. Липа, *Всеукраїнська трилогія*, т. 2 (Київ, 2007), 226.

Які ж висновки можемо зробити з багатовікової історії Руси-України?

1. Наша країна звіддавна тісно ув'язана у світові загальноцивілізаційні процеси.

2. На теренах України вже понад 6000 років тому розпочалося становлення протодержавних утворень-вождівств, яким у наступні 5000 років випало стати однією з провідних моделей політогенезу.

3. У часи трипільської цивілізації, 7000–5000 років тому, було закладено основи хліборобської традиції, яка визначила ментальність української нації.

4. Цивілізаційний розвиток та етногенез українців був процесом тривалим, але не лінійним та монодержавним.

5. Територія між Карпатами і Сіверським Донцем є історико-географічним ареалом України з неповторними історією та культурою.

6. Історія України та українців починається від найдавніших поселень людей, а слов'янський період є тим, що понад тисячу років тому увінчався створенням держави Руси-України.

7. Після Другої світової війни країни цивілізованого світу засудили та заборонили фашизм, відмовилися від практики загарбницьких війн. У світі залишилося небагато країн, що вдаються до військових загарбань чужих територій. Однією з них залишається Росія. У цій країні після 2000 р. сформовано людиноненависницьку ідеологію та практику — рашизм.

8. Українська історична наука покликана якомога швидше і повніше донести світовій спільноті правду про багатовікову історію України, її одвічне протистояння агресивним намірам Московщини і Російської царської та комуністичної імперій, про світову загрозу сьогочасного людиноненависницького кремлівського режиму та його неонацистської ідеології рашизму¹⁰⁰.

¹⁰⁰ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 19.

«РОСІЙСЬКИЙ» НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР

Жодним чином не втручаючись у дискусію філософів про нюанси смислового наповнення понять «менталітет» та «ментальність», візьмемо як даність те, що під поняттям «менталітет» зазвичай розуміємо певний тип поведінки народу, на формування якого вплинула низка факторів: походження етносу, географічне розташування, кліматичні умови, історичний розвиток, спосіб зайнятості, взаємодія із зовнішнім світом тощо. Іншими словами, менталітет — це архетип народу. При цьому ментальність формує його емоційну складову і є сукупністю поглядів, переживань, уявлень про себе і навколишній світ. Вона може варіюватись залежно від соціального зрізу: кожна суспільна група уявляє себе і світ інакше, відповідно до ступеня політичного, економічного, культурного чи інтелектуального розвитку. Ментальність — це до певної міри емоційна надбудова, яка хоч і є рухливою, проте міцно стоїть на доволі консервативній конструкції менталітету. Разом менталітет і ментальність утворюють те, що прийнято називати національним характером, тобто сукупність рис, за якими один народ можна відрізнити від іншого.

Того, що нині утвердилося під назвою *російський народ*, до XVIII ст. не існувало, як і самих *росіян*. Етнічну основу територій, які у Середньовіччі отримали назву *Московія* (попередниця Росії), склали угро-фінські племена. До них, зокрема, належали: меря, мурома, мешчєря, мордва, весь, чудь, чемериси та інші, які займали землі у верхів'ях та міжріччя річок Волга, Ока, Вятка, Волхов, а на півночі простягалися аж до Чудського озера. Землі, заселені цими племенами, були лісистими, заболоченими, важкими для ведення сільського господарства. Клімат відрізнявся суворістю: довгими холодними зимами, коротким і не дуже теплим літом, неродючими ґрунтами. Умови для життя були вкрай важкими.

Між цими племенами і східними слов'янами (полянами, сіверянами, древлянами, волинянами, хорватами, тиверцями, уличами та ін.), політичним центром яких згодом став Київ, лежали величезні території непрохідного лісу та боліт. Прямого зв'язку між ними не було

Рис. 1. Карта часів князювання Володимир та Ярослава (980—1054 рр.)

століттями, аж поки з розвитком Русі київські князі не поширили свою владу на ці периферійні землі, віддаючи їх у володіння своїм найдальшим родичам. У тодішньому Києві їх називали Заліссям, тобто землями десь там, за «дебрями», за «дебрянським» лісом.

І досі на карті сучасної Московської області можна знайти багато назв угро-фінського походження, які переконливо свідчать про те, що етніч-

ною основою майбутньої Московії/Росії були угро-фінські племена, які жили в суворих кліматичних умовах і мусили вести з природою постійну боротьбу за виживання. Залісся було «далеким висілком», окраїною східнослов'янської держави Русь (*Rus' not Russia*) із центром у Києві.

Несприятливі умови існування змушували тамтешнє населення постійно пересуватися, освоюючи нові й нові землі. Це давало можливість осідло прохарчуватися лише рік-два. Так, *процес руху, переселення став нормою як фізичною, так і психологічною*. Відсутність кордонів та перспектив осідлості спонукала до постійного перекочовування і виживання не продукуючи, а здобуваючи: збирати дари природи, полювати, завойовувати чужі території.

Не виробляти самостійно, а захоплювати чуже, не працювати осідло, а постійно рухатися, щоб знайти, відібрати та привласнити, — такі дії стають лейтмотивом поведінки, психотипом місцевого населення.

Фізичне виживання не можна було забезпечити самотужки чи силами однієї сім'ї. Це об'єктивно штовхало до об'єднання, до колективних дій і... колективного мислення. Так поступово *колективізм перетворюється на примат поведінки*, витісняючи індивідуалізм і підпорядковуючи його колективній волі. Право особистості було придушене правом колективу. Особа є лише його частиною і не більше...

Не лише географічна, але й цивілізаційна відірваність Залісся від Києва (місцеві племена довго не бажали приймати привнесенє з Києва християнство і залишалися язичницькими), не кажучи вже про ізоляцію від європейського політичного, економічного та культурного поля, спричинила появу у цього населення відчуття *самотнього народу*, що постійно шукає свого берега, але ніяк його не знаходить. Така «окремішність», «осібність», «несхожість» на інших поступово перетворюється у суспільній свідомості на *стереотип «особливої місії», «спеціального покликання», «загадковості», водночас породжуючи психологічну фобію — підозрілість до всього прийшлого, чужого, іноземного, цілком пояснювану навіть на рівні побутового: я не довіряю, бо боюся того, чого не розумію і не знаю. Така цілком прийнятна для окремого індивіда поведінка трансформується у серйозний соціопсихологічний феномен, коли йдеться про цілий народ.*

Із часом стараннями київських священників та ченців християнство все ж таки пробиває собі дорогу в Заліссі і *так само деформується там у догматичну, «єдино правильну», «непорушну» віру, оголошуючи будь-які зміни чи новації «відступництвом» та «єрессю»*. А це, у свою чергу, ще більше посилює відчуття «окремішності» та «відрубності» місцевого люду. Виникає зачарованє коло: *«...що більшим було переконання у своїй*

окремішності, то більшою ставала впевненість у своїй особливості; що більшою була впевненість у своїй особливості, то більшою ставала необхідність почуватися відокремленим від решти світу»¹⁰¹.

Завоювання Залісся татарами-монголами та понад трьохсотлітній васалітет сформували у пам'яті місцевого населення й інші знакові поведінкові та світоглядні норми: *жорсткий централізм в організації суспільного життя, безвідмовну рабську покору правителю і тваринний страх перед ним*. Навряд чи така формула життя була свідомим вибором, але, не знаючи іншого, європейського прикладу, населення засвоїло її як цілком прийнятну норму.

Так *фіно-угорський етнічний корінь потужно сплівся з новим татаро-монгольським*. На цьому етнічному плетиві й виник московський етнос. Внесок слов'янського Києва був мінімальним, зате від нього московити отримали християнську релігію та початки освіти. Втім, з освітою у Московії не складалося ще багато віків, попри те що вся інтелектуальна еліта прийшла туди саме з Києва, *принісши церковнослов'янську мову, а з нею і псевдослов'янство*.

Автохтонам Московщини, що розвинулась як утворення у XIII ст. посеред заліської периферійної території східнослов'янської держави Русі, було важко зрозуміти, *де закінчуються кордони їхнього князівства, чому не можна гарбати чужі землі і майно інших людей та для чого доконче мирно контактувати з навколишнім світом*. Зате вони добровільно відмовилися від власної індивідуальності, визнали за соціальні норми прийнятність *покори і страху, а також брехню, особливо у зносинах із «підступними іноземцями»*. Цей подиву гідний для європейського сприйняття *«соціальний коктейль» виправдовувався «особливістю» і «загадковістю» його творців*. Так почав свій історичний шлях московський народ.

А слов'янська Русь йшла іншою, європейською дорогою. Приймавши у X ст. християнство, вона стала частиною європейського цивілізаційного простору. Великий київський князь, хоч і мав неабияку владу, був обмежений правами інших князів, бояр, дружинників і самого народу. Відома відтоді така форма народовладдя, як віче — загальні народні збори — відігравала важливу роль і була дієвим інструментом політичного стримування князівської влади. Укладалися збірники законів, які захищали права людей та обмежували всевладдя князя. Повага до людини та закону вигідно відрізняла європейську Русь від азійсько-ординської Московії.

¹⁰¹ В. Огризко, «Чому Росія ніколи не відбудеться?», *Українська правда*, 13 серпня, 2020, <https://blogs.pravda.com.ua/authors/ogrysko/5f3577c92b824/>

Карти середньовічної Європи красномовно засвідчують: Русь та її правонаступники, з одного боку, і Московія — з іншого, були окремими, незалежними одне від одного державними утвореннями, у яких проживали відмінні за своїм етнічним складом народи, що бачили навколишній світ і себе у ньому зовсім по-різному. Проте це не завадило Московії у XVIII ст. банально вкрати назву Русь і, переінакшивши її на грецький лад, назватися Росією (Russia). Адже красти чуже — історична традиція Московії.

Особливості характеру московського народу впадали в очі багатьом європейським та арабським мандрівникам, які у різні часи перебували на цих теренах. Один з них, австрійський дипломат Сигізмунд Герберштайн, який відвідав Московію у 1517 та 1526 рр., виклав свої враження у книжці «Записки про Московію», надрукованій у Відні 1549 р. З ретельністю дипломата він максимально об'єктивно подав факти і спостереження про країну, де випало працювати. Наведемо деякі, оприлюднені філософом Петром Краюком.

Рис. 2. «Ukraine ou Pays des Cosaques» («Україна — держава козаків») Гійома Сансона, 1674 р. На сході — *Frontieres de Moscovie* («Межі Московії»)

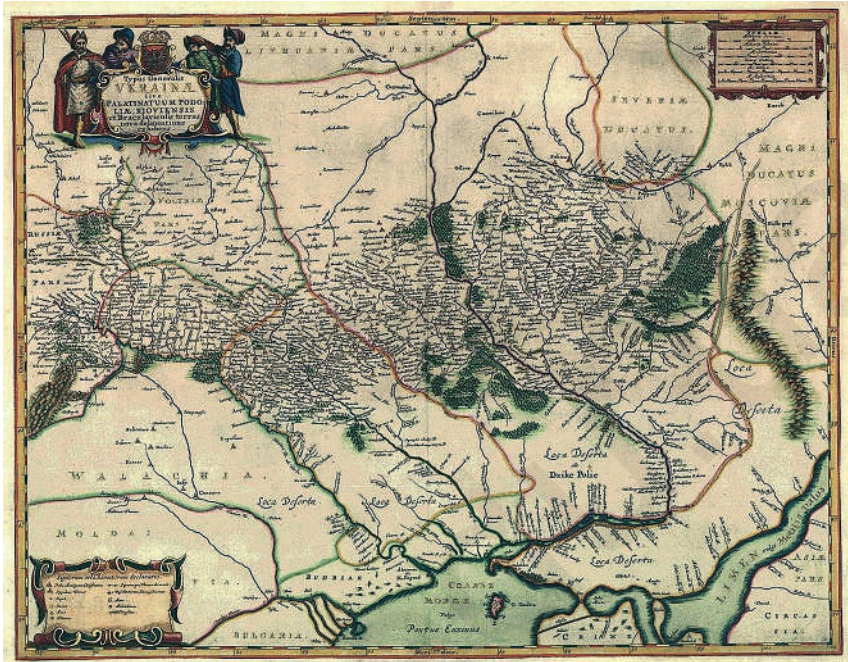

Рис. 3. «Typus Generalis Vkraine»
 («Генеральний опис України») Йоганна Янсоніуса, 1648 р.
 На сході — *Moscovia Pars.* («Земля Московія»)

«Серед земель, просвітлених тайнством святого хрещення, ця країна немало відрізняється від нас своїми звичаями, установами, релігією та військовими правилами».

«Для бідних, пригноблених більш могутніми, доступ до нього (царя Івана III) був заборонений. Під час обідів він часто так пиячив, що його долав сон. При цьому всі запрошені все-таки сиділи, вражені страхом, і мовчали. Після пробудження він звично протирав очі і лише тоді починав жартувати й проявляти веселість щодо гостей».

«Міста вони (московити) рідко захоплюють штурмом і після сильного натиску, їм звичніше примушувати людей до капітуляції тривалою осадою, голодом або зрадою».

«У першому ж зіткненні вони нападають на ворога дуже хоробро, але довго не витримують...»

«Готуючись вступити в бій, вони покладали великі надії на чисельність, на те, наскільки вони більшим військом нападуть на ворога, а не на силу воїнів і не на кращий стрій війська».

«У той час московит ходив і на Казанське царство раттю, яка йшла як на суднах, так і на конях, але повернувся безуспішно, втративши багато воїнів. Хоча государ Василій є нещасним у війні, його піддани завжди хвалять його, ніби він вдало здійснив справи. І нехай додому іноді поверталася половина воїнів, однак московити роблять вигляд, ніби в битвах вони не втратили ні одного».

«...Якщо при укладенні угоди ти обмовишся або щось необережно пообіцяєш, то вони все точно запам'ятовують і наполягають на виконанні, самі ж не виконують того, що обіцяли. А як тільки вони починають клястися й божитися, знай, що тут ховається підступність, бо клянуться вони з наміром, щоб обманути».

«Владою, яку має (московський цар) над своїми підданими, він далеко перевершив усіх монархів цілого світу... Всіх однаково пригноблює він жорстоким рабством, тому якщо накаже комусь бути при дворі його або йти на війну, або відправити якесь посольство, той змушений робити це за свій рахунок».

«Важко зрозуміти, чи то народ за своєю грубістю потребує государя-тирана, чи то від тиранії государя народ сам стає таким грубим, байдужим та жорстоким».

«Цей народ знаходить більше задоволення в рабстві, ніж у свободі»¹⁰².

Те, що австрійський дипломат не помилявся, значно пізніше, через кілька століть підтвердять російські філософи, письменники та драматурги, намагаючись заховати не надто приємні риси свого народу за формулою «загадкової російської душі». «Ми чужі для Сходу, не свої і для Заходу», — визначав цю загадковість російський філософ Ніколай Фьодоров¹⁰³. Серед десятків її дослідників виокремлю кількох: тих, кого і в сьогочасній Росії вважають незаперечними авторитетами і на філософії яких базується теперішня ідеологічна концепція Кремля під назвою «русский мир».

Чи не найповніше описав цю «русскую душу» філософ Ніколай Бердяєв, який наголошував на надзвичайному «протиріччі» духовного світу росіян. Ось кілька його оцінок.

«Бездонна глибінь і неосяжна височінь поєднуються з якоюсь ницістю, нешляхетністю, браком гідності, рабством. Безмежна любов до людей, воістину Христова любов, змішалася з людиноненависництвом

¹⁰² П. Кралюк, «Росія лишилася такою, якою була 500 років тому», *День*, 25 грудня, 2014, <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/rosiya-lyshylasya-takoyu-yakoyu-bula-500-rokiv-tomu> ; С. Герберштейн, *Записки о Московии* (Москва, 1988), 434, https://imwerden.de/pdf/herberstein_zapiski_o_moskovii_1988__ocr.pdf

¹⁰³ Н. Федоров, *Философия общего дела* (Москва, 2008), 86.

і жорстокістю. Запрага абсолютної свободи у Христі... мириться з покірливістю рабів».

«Російська душа хоче священної громадськості, богообраної влади. Природа російського народу усвідомлюється як аскетична, така, що зрікається земних справ і земних благ».

«Майже не залишалося у російського народу сил для вільного творчого життя, вся кров ішла на зміцнення і захист держави».

«Особистість придушено велетенськими розмірами держави, що поставила непосильні вимоги. Бюрократія розвинулася до розмірів жахливих».

«(Російська державність) ...перетворилася в самодостатнє абстрактне начало; вона живе своїм власним життям, за своїм законом, не хоче бути підпорядкованою функцією народного життя. Ця особливість російської історії наклала на російське життя відбиток безрадінності та пригніченості. Неможлива вільна гра творчих сил людини».

«Російський народ у масі своїй лінивий для релігійного сходження, його релігійність рівнинна, а не гірська; колективне смирення дається йому легше, ніж релігійний гарт особистості, ніж офірування теплом и затишком національного стихійного життя. За смиренність свою отримує російський народ у нагороду цей затишок і тепло колективного життя».

«Російська людина з великою легкістю духу долає всяку буржуазність, омина усілякий побут, усіляке нормоване життя. Тип блукальця такий характерний для Росії і такий прекрасний. Блукалець — найвільніша на землі людина. Він ступає по землі, але стихія його повітряна, він не вріс у землю, в ньому немає приземкуватості. Блукалець — вільний од "світу", й увесь тагар землі й земного життя звівся для нього до немісткої торбинки на плечах. Велич російського народу і покликання його до вищого життя зосередилися у типі блукальця. Російський тип блукальця знайшов своє вираження не лише в народному житті, але й у житті культурному, в житті кращої частини інтелігенції. Тут знаємо блукальців вільних духом, які ні до чого не прикріплені, вічних подорожніх у пошуках небаченого града».

«Росію майже неможливо зрушити з місця — так вона обважніла, така інертна, така лінива, так занурена в матерію, так покірно мириться зі своїм життям... Усі воліють залишатися в низинах, на рівнині, бути "як усі". Повсюди особистість пригнічено в органічному колективі. Грунтові шари наші позбавлено правосвідомості та навіть гідності, не хочуть самодіяльності й активності, завжди покладаються на те, що інші все за них зроблять... Росія все ще залишається країною безособистісного колективу...»

«...Повернення до власного ґрунту, до своєї національної стихії так легко набуває в Росії характеру поневоленості, веде до незрушності, перетворюється на реакцію»¹⁰⁴.

Про особливість росіян та їхню вивищеність відносно європейських народів писав «гуру» російського психоаналізу Фьодор Достоєвській: «Так, ми віруємо, що російська нація — незвичайне явище в історії всього людства. Характер російського народу так не схожий на характери всіх сучасних європейських народів, що європейці досі не розуміють його, розуміють у ньому все навпаки...»¹⁰⁵. «...Наша сутність, з цього погляду, незмірно вища за європейську. Та й узагалі, всі моральні поняття і цілі росіян — вищі за європейський світ...»¹⁰⁶.

А Ніколай Чернишевській бачив росіян... рятівниками світу: «...Ні, не завойовниками і грабіжниками виступають в історії політичній росіяни, як гуни і монголи, а рятівниками...»¹⁰⁷. А ось як характеризує свій народ «великій пролетарській пісатель» Максим Горький (Пешков). Йдеться про російських селян, а вони після більшовицького перевороту склали цілковиту більшість населення Росії: «...В російському селянинові начебто ще не зжито інстинкт кочівника, він дивиться на труд ратая як на кару Божу і хворіє “жаданням переміни місць”. В нього майже відсутнє — в усякому разі, вкрай слабо розвинене — бойове бажання закріпитися на вибраній точці й впливати на довколишнє середовище у власних інтересах...»

Пояснюючи «самотність» росіянина, він звертає увагу на географічний фактор, пише про російську «безмежність», яка грає «злий жарт» з людиною: «Довкола — неозора рівнина, а в центрі її — нікчемний, маленький чоловічина, кинутий на цю нудну землю для каторжної праці. І людина насичується відчуттям байдужості, яке вбиває здатність думати, розуміти пережите, виробляти з досвіду свого ідеї!» Вже згадану жорстокість росіян він піднімає до рівня національної риси характеру і зазначає: «...Я думаю, що російському народові виключно — так само виключно, як англійцеві почуття гумору — властиве почуття особливої жорстокості, холоднокровної і такої, що наче випробовує межі людського терпіння до болю і наче вивчає чіпкість, стійкість життя. В російській жорстокості відчувається диявольська витонченість, у ній є щось таке тонке, вишукане...» Вбивчою є його характеристика деяких морально-етичних чеснот, цнот та психологічних здібностей росіян:

¹⁰⁴ Н. Бердяев, *Судьба России* (2007), <https://predanie.ru/book/69716-subda-rossii/>

¹⁰⁵ Ф. Достоевский, *Ряд статей о русской литературе* (М., 1861).

¹⁰⁶ Ф. Достоевский, *Письмо к Майкову* (1868), <https://www.litmir.me/br/?b=110963&p=6>

¹⁰⁷ Н. Г. Чернышевский, *Полн. собр. соч.*, т. XIV (М., 1949), 48.

«Так, чим би іншим, а великодушністю російський селянин не відзначається. Про нього можна сказати, що він не злопам'ятний: він не пам'ятає зла, яке чинить сам, та й, до слова, не пам'ята і добра, сотвореного для нього іншим». І далі про того ж таки російського селянина: «...люди на неписьменна і не звикла думати... Це середовище напівдиких людей, вся російська інтелігенція, що мужньо намагалася звести на ноги важкий російський народ, який ліниво, недбайливо і безталанно лежав на своїй землі, — вся інтелігенція є жертвою історії животіння народу, котрий примудрився жити вражаюче старцюжно на землі, казково багатій...»

Зовсім не випадково стаття «Про російське селянство», написана М. Горьким 1922 р. в Берліні, ніколи не публікувалася в СРСР¹⁰⁸. Можливо, всі ці оцінки характерні лише для далекого минулого росіян, так би мовити, «казки старовини глухої». Та ні! Вельми дошкульні характеристики дають своїм співвітчизникам і сучасні російські дослідники «загадочної русскої душі».

Для ілюстрації пропонуємо оцінки деяких сучасних експертів. Так, російський публіцист Павел Матвеев пише про «добре всім відомі з часів Пушкіна якості російського народу — лінь, відсутність допитливості, небажання займатися самоосвітою. А також незмінну схильність до безчестя і незмінну ж таки готовність зраджувати. Ці огидні якості і є головною перепоною на його шляху до самовдосконалення. Як і до виникнення відчуття особистої відповідальності за все те, що відбувається, — і з ним самим, і довкола нього»¹⁰⁹.

Про вплив кріпосного права — фактичного рабства — на ментальність росіян пише відома російська історикиня Тат'яна Гаїрова-Яковлева: «У Росії не люблять про це говорити, але кріпосне право у нас існувало аж до кінця XIX століття, воно наклало істотний відбиток на менталітет значної частини населення. Минуло всього 150 років з моменту скасування кріпосного права. Це дуже мало насправді...»¹¹⁰.

Антон Орех, оглядач радіостанції «Ехо Москви» (ще тоді, коли її не заборонили), звертав увагу на те, що в Росії живуть «мільйони дрімучих, неосвічених людей, людей з купую страхів і недовір'я до всього»¹¹¹.

¹⁰⁸ М. Горький, «О русском крестьянстве: Революционные откровения пролетарского классика», *Русская жизнь* (2007), <http://rulife.ru/mode/article/68>

¹⁰⁹ П. Матвеев, «(Полу)остров Крым», *Kasparov.ru* (2020), <https://www.kasparov.ru/material.php?id=5FB25F34CBE3B>

¹¹⁰ «Російський історик: у Росії не люблять говорити, що кріпосне право у нас існувало аж до кінця XIX століття, воно наклало істотний відбиток на менталітет», *Новое время*, 18 червня, 2017, <https://bit.ly/3UneiLH>

¹¹¹ <https://echo.msk.ru/blog/oreh/2825726-echo/>

Характеризуючи сучасне російське суспільство, політолог Володимир Пастухов зазначає: *«Стабільність путінського режиму тримається на непробивній лояльності обивательської маси. Ось де справжнє дно. Ця маса керується не ідеями, а упередженнями. Її інтереси не виходять за межі її крихітного містечкового світу. Вона обожує владу як джерело всіх цінованих нею благ і водночас ненавидить її за те, що ці блага протікають повз неї. Її соціальний ідеал — вийти “з гязі у князі”, нічого сутнього не змінюючи. Вона мріє бути “згори” і щаслива, коли бачить колишніх світу сього лежачими пластом “знизу”. Вона жадібна, ненаситна, погано освічена і заздрісна. Вона дивиться розслідування Навального як клуб кіномандрівників чужими палацями і мріє жити так, як герої цих розслідувань. Вона — істинний деміург режиму, хоч і не стала його бенефіціаром».* Ядром цієї «соціальної мерзлоти» В. Пастухов бачить звалтоване і перетравлене радянською системою селянство, яке мімікрувало, але не змінилось у своїй патріархально-консервативній суті: *«Хто ж це? Це наш давній історичний знайомий — неолітичне (патріархальне) селянство, вигнане зі своїх насиджених місць, прокручене крізь м'ясорубку колективізації та індустріалізації, спресоване містом у пилясто-льодяну брилу, але зберігши в недоторканності свій ментальний архетип — прагматизм, обмеженість світогляду, гранично короткий “радіус довіри”, правовий нігілізм та інше».* Логічний на вигляд і висновок автора про перспективи лібералізму в Росії. Таку можливість він заперечує, бо *«режим Путіна не має у своєму генезисі жодного лібералізму, і ніколи, навіть після Путіна, Росія сама по собі на цю стежу не повернеться. Не можна повернутися туди, де не був»*¹¹².

Ще трагічнішим, хоча й цілком об'єктивним є висновок іншого аналітика Петра Межурицького: *«Біда не в тім, що Путін втілює “смутні геополітичні комплекси еліти». Це смутні геополітичні комплекси народу. Путін — це не Росія. Все набагато сумніше. Путін — це народ. Так, як Гітлер. Чи Гітлер висловлював чужі для німців сподівання?»*¹¹³.

Характеризуючи «загадкових» росіян, молдовський історик і філософ Сергій Ільченко, зокрема, пише: *«Російська імперія трималася на двох скрепах: згори, як ідеологічну шапку, було нахлобучено ідею православної виключності, “Третього Риму”, ще й останнього, бо ж “Четвертому не бувати”, а знизу, в ролі народного тіла, марширувала вперед і вперед мрія про “волю”, даючи енергію для нескінченної експансії».*

¹¹² https://echo.msk.ru/blog/pastuhov_v/2768324-echo/

¹¹³ А. Пионтковский, “Коллективный Маннергейм”, *Kasparov.ru* (2020), <https://www.kasparov.ru/material.php?id=5F1723BC6CE3D>.

І був, що дуже важливо, простір для цієї експансії, для вічного походу “по волю”, яку добували, знищуючи та поневолюючи корінні народи і включаючи тих, хто вижив, у цю ж таки православно-імперську схему. Все це і породило специфічний соціальний тип агресивного раба, що тремтить перед барином, часто нездатного налагодити своє життя без вказівки згори, але готового нести рабство і насильство сусіднім народам, убачаючи в їхньому поневоленні доступну форму волі для себе. Цей тип і є “росіяни” — не національність, не етнос, а саме і лише соціум, складений із представників різних полонених народів. Жодних “росіян” як етносу — ані “азіатів”, ні “угро-фінів”, ні “слов’ян” — не існує в природі. Є лише нащадки вихідців із різних народів (виділено автором), захоплених у полон, упокорених і включених у систему завоювання нових територій, поневолення нових народів, і так по колу, знов і знов»¹¹⁴.

Тому не слід дивуватися політиці сьогочасної Росії. Ще кілька років тому колишній радник Путіна писав: «Глибинний народ, верховний правитель, сто (двісті, триста?) літ геополітичної самотності, Третій Рим, альфа-нація, що пішла “у відрив”, Росія, без сумніву, буде... воювати (війна ж бо теж спосіб спілкування)... викликатиме страх і ненависть» і таке інше¹¹⁵. Це було чергове попередження Кремля, а їх з часів відомої мюнхенської промови Путіна знаємо безліч. На жаль, ні в Україні, ні на Заході йому вчергове не надали належного значення чи не захотіли зрозуміти його справжнього змісту. І тепер ми всі за це дорого платимо. Повномасштабна агресія Росії проти України, звірства російської армії проти цивільного населення цілком вписуються у ментальні стандарти росіян. Хіба можна собі уявити, щоб отаке говорили сучасний француз, німець чи поляк? «...Я можу взяти людину і в голову “БАМ”... з кулемета Калашникова, з ПКМу... сто людей прошити, да. Голову відірвати! Ти що цьому не віриш?»¹¹⁶ а яку хворобливу фантазію треба мати, щоб уявити щось подібне з вуст сучасної шведки, іспанки чи італійки? «Я б їм наркотики вколола, якби працювала, дивилася б їм у вічі і сказала б: “Здихайте, мучтеся”. Я б їм ні*ьки різала, зірки на спинах вирізала і взагалі по вушчу б кожен день відрізала, по пальцю, щоб їм боляче так було»¹¹⁷.

¹¹⁴ С. Ильченко, “Нерожденная империя. Что мешает распаду России и возрождению СССР”, *Деловая столица*, 19 января 2022, <https://www.dsnews.ua/world/vse-eshche-nerozhennaya-imperiya-cto-meshaet-raspadu-rossii-17012020220000>

¹¹⁵ “Владислав Сурков: Долгое государство Путина”, *Независимая газета*, 11 февраля, 2019, https://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html

¹¹⁶ “Жінки расистів із жахом очікують повернення чоловіків з війни...”, *Цензор.НЕТ*, 13 травня, 2022, <https://censor.net/ua/n3341102>

¹¹⁷ Відео (Facebook), <https://www.facebook.com/SecurSerUkraine/videos/420986662742961/>

Це російська потвора у жіночій подобі говорить таке про українських дітей, які відмовилися брати участь у «святі победобесія», що його рашисти влаштували на тимчасово окупованій українській території.

Із точки зору пересічного росіянина, у такому ставленні до українців нема нічого особливого, бо це цілком відповідає сподіванням їхньої «політичної еліти». «Два мільйони українців має бути денацифіковано, тобто знищено», — заявив депутат Держдуми РФ Олег Матвейчев¹¹⁸. Його колега Алексей Журавльов пішов ще далі: мовляв, «понять “Україна” и “украинец” у майбутньому не повинно існувати»¹¹⁹.

Такі заяви, а головне дії, які вчиняють росіяни в Україні, мають чітку міжнародно-правову кваліфікацію: *геноцид*. Є надія, що його організатори та виконавці невдовзі відповідатимуть за свої злочини перед міжнародним трибуналом, як колись нацисти у Нюрнберзі.

Західні ліберали десятиліттями виправдовували свою політику загравання з Москвою, зокрема, тезою про те, що Росія, мовляв, зробила особливий внесок у світову культурну спадщину. Називали прізвища відомих літераторів, художників, музикантів, захоплювалися російським балетом, забуваючи при цьому, що творці «великої російської культури» дуже часто були імперцями, расистами та ксенофобами.

Свою «культуру» росіяни продемонстрували в Бучі, Ірпені, Бородянці, у кожному тимчасово захопленому населеному пункті України, катуючи, гвалтуючи, вбиваючи мирних цивільних громадян і грабуючи їхні помешкання.

Від моменту свого формування цей народ не змінився. Його визначальними рисами були і залишаються агресивність, жорстокість, брехливість, підлість, підступність, віроломство. Претендуючи на світову велич, особливу роль та право повчати інших, він грубо нехтує правилами цивілізованого співжиття, вважає нормою приниження інших, залишається у своїй переважній більшості малоосвіченим і малокультурним. «Росія живе і мислить, як солдат армії завойовника», — написав два століття тому французький дипломат Астольф де Кюстін, слова якого, на жаль, стали пророчими.

Цивілізована спільнота мусить почати процес жорсткого перевиховання цього народу, інакше світ неминуче поглине смертельний морок «четвертого рейху».

¹¹⁸ “Понятый «Украина» и «украинец» не должно существовать в будущем”, *Цензор.НЕТ*, 5 травня, 2022, <https://censor.net/ua/v3339951>

¹¹⁹ Відео (Facebook), https://www.youtube.com/watch?v=IMGiTHGldl0&ab_channel=%D0%931%D0%B0%D0%BB%D0%B31%D0%B0%D0%B9%D1%87%D0%B5-%D0%98%D0%BD%D0%B3%D1%83%D1%88%D0%B5%D1%82%D0%B8%D1%8F

ПРОТИБОРСТВО ЗАХОДУ І МОСКОВІЇ: УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ У ДОБУ ГЕТЬМАНЩИНИ

Віддавна на Заході добре розуміли принципову різницю між українським світом та Московією. Україну сприймали цілком у дусі історичного нарративу традиційної української еліти як Русь і спадкоємицю княжої Русі. Натомість Московію вважали породженням північно-східної частини тієї могутньої держави, яка на певному етапі спромоглася досягти самодостатності. Поява в середині XVII ст. нової української еліти, «козацького народу», який заступив князів і шляхту, нічого не змінила. У західному інтелектуальному просторі й далі, мало не до кінця XVIII ст., не існувало жодних ідеологічних проблем, які заважали б відносити Україну до європейської ойкумени, а Московію — до «чужої» цивілізаційної версії й до табору ключових суперників. Не буферна зона з невизначеною перспективою, сумнівною внутрішньою цілісністю та розмитотою ідентичністю, а органічна складова Європи, її східна брама і на Великому фронтірі, і супроти Московії — таким був реальний статус України у світоглядних імперативах і політичних розрахунках тогочасних еліт, української та європейських. Навіть у 1790-х рр. для австрійця Йогана-Християна Енгеля, одного з найпроникливіших тодішніх концептуалістів східноєвропейської історії, Україна — це не інакше, як *«стіна, що відділяє культурну Європу від дикої Азії»*, *«твердиня проти татар і росіян»*; і переймається він з'ясуванням того, як *«незалежні козаки... були приневолені російським самодержавством»*¹²⁰.

Відновлення в XVII ст. української державності у вигляді Гетьманщини лише означило історичність і самодостатність українського світу, відтінивши вторинність Московії стосовно середньовічної княжої Русі. Водночас досягнення Богданом Хмельницьким міжнародного визнання Української держави та її правителя через звичний, як для ранньомодерного уявлення, механізм — перехід під протекторат легітимного християнського володаря — прогнозовано створило якісно

¹²⁰ Й.-Х. Енгель, *Історія України та українських козаків*, ред. В. В. Кравченко, упоряд. Т. О. Чугуй (Харків, 2014), 26, 28.

нові реалії на сході Європи. З кількох важливих причин гетьман був змушений розв'язати своє мегазавдання через Московію, чим вивів її роль на нові обрії. Але ступивши однією ногою в Україну, вона заклала плацдарм для її поступового заковтування, бо це нарешті дало москoviтам реальний шанс стати серйозним гравцем на європейському напрямку.

З огляду на це Переяслав 1654 р. круто змінив розклад сил у Східній Європі. Дала глибоку тріщину геополітична рівновага, яка оформилася після утворення Речі Посполитої й не дозволяла Московії та Османській імперії реалізувати свої зазіхання на цьому фланзі. Позитивний для європейського світу баланс сил забезпечувало переплетення трьох ключових чинників: системної переваги Речі Посполитої над Московією; так званої ідеальної ситуації, яку в Північному Причорномор'ї створила для себе Туреччина, відмовившись від подальшої експансії та поклавши на Крим і ногайців функції санітарного кордону з північними сусідами; урівноваження територіальних амбіцій Речі Посполитої Швецією на Балтиці та Кримом і Туреччиною на Півдні. А чинником, який цементував рівновагу, була непохитна орієнтація українських князів і шляхти на «річпосполитський світ» і його протиставлення «тиранській» Московії, що змушувало царя шукати суто військового щастя. Сила козацької зброї настільки зміцнювала королівське військо, що Москва втрачала шанси сподіватися на перемогу в осяжній перспективі. Це з усією очевидністю продемонструвала Смоленська війна (1632–1634 рр.), роль козаків у якій була непересічною.

Значущість України як вирішальної ланки такої геополітичної рівноваги добре розуміли. Загальний настрій влучно передають слова віленського воєводи Павла Сапіги, сказані в січні 1657 р. московському послу І. Нагому: «*При кому, государ, черкаси (українці. — Авт.) будуть служити, при тому й Корона Польська буде*»¹²¹. Трохи раніше, на сеймі 1650 р. київський воєвода Адам Кисіль концептуалізував це не менш виразно: «*Русь — не маленькі Інфлянти, і без нас ані вітчизна вітчизною, ані цілість Речі Посполитої не може бути затримана*»¹²². Тож Богдан Хмельницький зовсім не лукавив, коли в 1649 р. говорив московському посланцеві Г. Унковському, що «*без нашого Війська Запорозького, скрізь вони, поляки і Литва, будуть німечні*»¹²³.

¹²¹ С. Федорук, *Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII ст.* (Київ, 2011), 483.

¹²² В. Липинський, *Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті*, т. 3 (Філадельфія, 1991), 77.

¹²³ *Воссоединение Украины с Россией*, т. 2 (Москва, 1954), 152.

Сучасники дуже добре бачили, наскільки обтяжливим для України було сусідство: з Польщею на заході, з Московією на сході, з Кримським ханатом та володіннями султана на півдні. За своєрідне узагальнення можна взяти красномовний вислів познанського воєводи Яна Лещинського (1658 р.): «Химера це і байки, що козаки думають, буцім вони можуть бути голландцями чи шотландцями; кожен з цих народів має інші вигоди розташування і захист, а козаки живуть у такому місці, що самі себе без сторонньої допомоги захистити не можуть і кому-небудь під протекцію піддадуться»¹²⁴. А у XVIII ст. Вольтер зазначав, що Україні, «оточеній Росією, володіннями великого султана та Польщею, їй потрібно було шукати захисника, а отже господаря в одній із цих країн»¹²⁵.

І ось після Переяслава 1654 р. Військо Запорозьке підсилило Московію, оголюючи річпосполитський фланг. Це викликало ефект доміно, спровокувавши в Європі справжню політичну кризу¹²⁶. Проте якими інтересами не керувалися б усі суб'єкти, в будь-якому випадку вони воліли не допустити подальшого зміцнення Московії й планували тримати її в чорному тілі. За таких умов роль українського чинника різко зростає і його неможливо було не враховувати. У Швеції, наприклад, вважали: з ким би вона не воювала, козаків буде втягнуто у цю війну¹²⁷. 1656 р. шведський король заявив на засіданні Державної ради, що планує відірвати Україну від Московії¹²⁸. Тоді ж бранденбурзький курфюрст на переговорах з московськими послами промовисто цікавився, при кому тепер Хмельницький із запорозькими козаками, і висловлював впевненість, що під шведською протекцією¹²⁹. Австрію непокоїло об'єднання московського та українського військ проти Речі Посполитої. Переміни в розкладі сил зачіпали корінні інтереси Кримського ханату, традиційно налаштованого підтримувати то Річ Посполиту, то Московію і спокійно із цього жити. До його планів не входило перетворення Гетьманщини на союзника царя.

¹²⁴ L. Kubala, *Woiny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660* (Lwów, 1922), 544.

¹²⁵ І. Дмитришин, *Груєр Орлик, або Козацька нація у французькій дипломатії* (Київ, 2019).

¹²⁶ Докладно про сутність цієї європейської кризи див.: Я. Федорук, *Віленський договір 1656 року...*; Б. Н. Флоря, *Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.)* (М., 2010); А. Kotljarchuk, *In the Shadow of Poland and Russia. The Great Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century* (Huddinge, 2006).

¹²⁷ С. Федорук, *Віленський договір 1656 року*, 117.

¹²⁸ Т. Чухліб, «Українсько-шведські відносини за доби правління Богдана Хмельницького та Івана Виговського (1654–1658)», *Іван Виговський: зб. ст.* (Львів, 2010), 18.

¹²⁹ Т. Чухліб, 18.

Московія ж відразу стала на шлях нехтування духу й букви договору з Гетьманщиною (Березневих статей), засвідчуючи свій неухильний курс на розмивання української державності та намагання коштом України перетворитися на потугу для домінування на сході Європи. Наприкінці 1654 р. цар Алексей Михайлович далекосяжно забажав перенести свою столицю до Києва. Тоді ж гетьман відхилив пропозицію Московії ввести воевод до Києва та до інших українських міст і набрати в Україні 10 тис. солдатів¹³⁰. Навесні 1656 р. цар повторно зробив спробу домовитися з гетьманом про появу в Гетьманщині царських воевод, ще й наділених розпорядчими й судовими функціями¹³¹. Під час походу на захід України 1655 р. московити проявили себе в усій красі, спробувавши виселити на Лівобережжя міщан з Тернополя¹³², чим відсвіжували в історичній пам'яті страхітливі «выводи» еліт з Новгорода, Пскова та інших земель на початку шляху Московського князівства до імперії. Вагою, якщо не основною, причиною, чому Богдан Хмельницький повернувся з-під Львова, було небажання, щоб московські гарнізони зайняли українські міста і створили в такий спосіб небажаний прецедент. Тоді ж Москва відмовилася пропустити через свою територію Кіндрата Бурляя та о. Данила, українських послів до Швеції. Куди хилить Москва, не було секретом і для сусідніх володарів. На початку 1655 р. Д'єрдь II Ракоці промовисто писав: «*Московит тепер стискає Хмельницького, кається (гетьман. — Авт.) у своїй клятві; прагнути свободи, отримав він ярмо, і більше, ніж було під Польщею*»¹³³.

На такому тлі єдиним реальним виходом для Б. Хмельницького залишалось второване багатьма європейськими володарями балансування з антимосковським акцентом між сусідніми потугами. Головний задум гетьмана полягав у тому, щоб протекторами України були одночасно Московія, Туреччина, Швеція і навіть Річ Посполита¹³⁴. Уповноважений царя на переговорах з Річчю Посполитою під Вільно (1656) князь Нікіта Одоевській влучно передав своє бачення стратегій Гетьманщини: «...це такі люди, що можуть противитися і нам, і вам, і на-

¹³⁰ В. Смолій, та В. Степанков, *Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет* (Київ, 2009), 505–506.

¹³¹ М. С. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. IX–2: Роки 1654–1657 (Київ, 1997), 1205.

¹³² В. Смолій та В. Степанков, 528.

¹³³ *Жерела до історії України-Руси*, т. 12 (Львів, 1911), 350.

¹³⁴ Т. Чухліб, *Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної української держави 1648–1721* (Київ, 2009), 53–87, 529–530.

перед шукають при кожній нагоді нового протектора: або шведів, або Ракоція. З'єднавшись з кимось із них, нападуть на нас або на вас, через що їх треба берегтися, мов скажених псів»¹³⁵.

Уже 1656 р., коли Московія, брутально порушивши Березневі статті 1654 р., уклала Віленське перемир'я з Варшавою, Б. Хмельницький прагне урівноважити московську протекцію пошуком нових союзників і зверхників, показово не втаємничуючи цього від Москви. Перед його очима був свіжий приклад бранденбурзького курфюрста Вільгельма, який спершу в 1656 р. позбувся давньої зверхності короля Речі Посполитої, ставши ленником Швеції, а в 1657 р. за нових умов уклав з Варшавою військовий союз, згідно з яким отримував від неї незалежність. Відтоді почався шлях до соборної Німеччини, якою вона стала за часів великого Бісмарка.

Головними напрямками зусиль Б. Хмельницького стають Трансильванія та Швеція, зацікавлені в союзі з Україною. Формально гетьман і цар опинилися по різні боки барикад. У жовтні 1656 р. Чигирин укладає договір з трансильванським князем Д'єрдем II Ракоці. У 1657 р. на переговорах з московськими послами Б. Хмельницький рішуче заявив, що *«від шведського короля ніколи не буде відлучений, тому що в них приязнь і згода давня»¹³⁶*. Тоді ж активізувалися стосунки між Чигирином та Австрією, а також було започатковано переговори з волинським каштеляном Станіславом-Казимиром Беньовським, які згодом ознаменуються Гадяцькою унією 1658 р. з Річчю Посполитою¹³⁷.

Після Б. Хмельницького кожен з гетьманів рано чи пізно розігрував цю універсальну карту. Якщо перебувати одночасно під протекцією кількох правителів довелося не всім, то варіант зміни протектора на користь іншого не розглядав у XVII — на початку XVIII ст. хіба тільки Іван Самойлович. А Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Пилип Орлик втілили плани в реальне життя. І. Виговський, уклавши 1657 р. угоду протекторату зі Швецією, а 1658 р. Гадяцьку угоду з Варшавою, продовжував лінію Б. Хмельницького. П. Дорошенко в 1667 р. присягнув на вірність королю, дістав офіційне визнання від Яна Казимира, а в 1669 р. увійшов у підданство турецькому султанові¹³⁸. Іван Мазепа домовлявся і з Карлом XII, і зі Станіславом Лещинським, а Пи-

¹³⁵ Я. Федорук, *Віленський договір 1656 року*, 463.

¹³⁶ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*, т. 3 (СПб., 1861), 569.

¹³⁷ В. Смолій, та В. Степанков, *Богдан Хмельницький...*, 581–582.

¹³⁸ Т. Чухліб, *Козаки і яничари. Україна в християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр.* (Київ, 2010), 138–139.

лип Орлик, перебуваючи під шведською протекцією, не уникнув підданства Порті¹³⁹.

У протистоянні ж нової української еліти з Московією за збереження самодостатності Гетьманщини на кілька століть уперед вирішувалося, чи зазнаватиме Україна загрозливого тиску московської цивілізаційної версії. Та не лише Україна, а й уся Європа. У XVIII ст. проблема досягла піку — Московія мала успіх у Великій Північній війні 1700–1721 рр. Реакція на це Європи відтінює справжнє сприйняття Московії. Полтавську битву 1709 р., яку в Росії традиційно вважають рубіжною віхою в її історичному шляху до перетворення на континентальну потугу, Європа не вважала переломним моментом і свого ставлення до Московії не змінила. Підсумки баталії остаточно не визначили ані результат Великої Північної війни, ані імперське майбутнє Московії, ані долю Української держави. Розгром Карла XII в Україні все ще не убезпечував Московію від краху. У Європі не оцінювали Полтавську битву як сигнал до переінакшення опції сприйняття Московії та України. Тяжка поразка Петра I на Пруті лише утвердила всіх у переконанні, що Московії ще далеко до статусу континентального гравця. За два роки по нібито «епохальній» Полтаві вона мусила йти на значні територіальні поступки: в договорах з Туреччиною 1711–1714 рр. було не тільки підтверджено зречення Правобережної України, що передовсім зміцнювало Річ Посполиту. Цар ще й мусив відмовитися від правобережних та лівобережних запорозьких земель¹⁴⁰.

Тож попри цілковиту перемогу під Полтавою, а також пізніші незаперечні дипломатичні та військові успіхи, Московія для європейців залишалася державою з неясною долею. Її спроби підфарбувати за шведським та пруським зразками свій фасад не вносили ясності. В Європі з численних донесень посланців добре відали про опозицію до курсу Петра, що зріла серед широких кіл московської аристократії, духівництва, в козацьких анклавах. Справа царевича Алексея нікого не здивувала й тільки посилила думки, що після смерті його батька все може повернутися назад¹⁴¹. Коли в 1717 р. цар запропонував Людовику XIV, щоб Московія увійшла до кола союзників Франції замість ос-

¹³⁹ О. Субтельний, *Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.* (Київ, 1994), 26–31, 56–57, 82–93.

¹⁴⁰ *Полное собрание законов Российской империи*, т. 4: 1700–1712, 714–716, 824–829 (СПб., 1830) ; т. 5: 1713–1719, 36–43 (СПб., 1830).

¹⁴¹ Ширше про опозиційні настрої серед московської еліти див.: П. Бушкович, *Петр Великий. Борьба за власть* (СПб., 2008).

лаблї Швеції, то отримав гідну відмову¹⁴². Пьотр I мусив заковтнути ще одну гірку пігулку: в Парижі непоштиво розвернули голоблі московським дипломатам, які силкувалися видати за Людовика XV Єлізавету Петровну. Не проти шлюбних зв'язків з Романовими були лише правителі калібру Брауншвейгу, Курляндії, Мекленбургу. А обраницею Людовика XV стала донька Станіслава Лещинського, якому ще слід було попiтнiти, щоб відновити статус короля Речі Посполитої¹⁴³. Вже після проголошення імперії Пьотр I мусив визнати, що *«всі інші народи політику мають, щоб баланс в силах тримати між сусідами, а особливо, щоб нас не допускати до світла розуму у всіх справах, а найбільше у воїнських»*¹⁴⁴.

Навіть набагато пізніше, коли вплив Петербургу на європейські відносини зміцнів (під час війни за австрійську спадщину 1742–1748 рр.), Франція та Пруссія трактували Московію не як повноправного суб'єкта подій, а лише як найняту військову силу. І такий пункт увійшов до мирної угоди 1748 р.¹⁴⁵ у повітрі й далі висіло несприйняття новітніх територіальних та політичних претензій Московії, яка всім плутала карти та намагалася підім'яти під себе сусідні держави. Вороже ставлення до московської експансії продовжувало домінувати. Петербургові воліли підрізати крила. У 1746 р. міністр закордонних справ Франції Рене д'Аржансон у листі до французького посла у Москві без зайвої дипломатичності писав: *«... Все, що зможе придушити в Росії свавільну силу та занурити Росію в її колишнє варварство, може бути тільки добрим і доцільним для держав — сусідів цієї імперії. Бо збільшення сили й поваги, досягнутих завдяки спритності царя Петра I, було використано з того часу тільки для підтримки поглядів і намірів двору Відня на шкоду спокою Європи»*¹⁴⁶.

Та, мабуть, найвиразніше про те, що поміж європейськими елітами зберігся традиційний погляд на місце та роль Московії, свідчать їхні підходи до українського питання. Полтавську битву 1709 р. не вважали ані смертельним ударом по державності Гетьманщини, ані сигналом, що місцева еліта втратила снагу до власного державного життя і склала

¹⁴² І. Дмитришин, *Григір Орлик...*, 35.

¹⁴³ Про шлюбні стратегії Петра I див., зокрема: В. Е. Возгрин, *Россия и европейские страны в годы Северной войны. История дипломатических отношений в 1697–1710 гг.* (М., 1986), 274–275.

¹⁴⁴ Цит за: С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, т. 18 (М., 1962–1963), 553.

¹⁴⁵ І. Дмитришин, *Григір Орлик...*, 278.

¹⁴⁶ І. Дмитришин, 277–278.

руки перед поглинальним котком сусідки. Аж до 1760-х рр. сприйняття України у Європі й тамтешній образ українсько-московських стосунків докорінно відрізнялися від стереотипів останньої чверті XVIII — початку XIX ст., які й досі не виправдано поширюють на все XVIII ст.

Найголовніше, що Україну сприймали з її власного голосу. Московії не вдалося відібрати в еліти Гетьманщини цю прерогативу й досягти панування її власної версії, твореної поглинальними інтересами. Самопрезентація у світі, позбавлення якої вважають однією з наріжних ознак встановлення колоніальної зверхності¹⁴⁷, ще існувала, і це залишало українській еліті можливості доносити європейським правителям ідеї визволення Гетьманщини з-під зверхності царя.

Правителя-гетьмана сприймали законним володарем, який мав природне право вийти з-під влади московського імператора. З гетьманом Пилипом Орликом, обраним на еміграції, але цілком легітимно, за уявленнями козаків, європейські владні еліти мали справу без жодних застережень щодо його статусу. Невтомно, але зі знанням справи шукаючи свого шансу та бомбардуючи монархів історичними, правовими та геополітичними аргументами, мазепинці зуміли виграти у Московії пропагандистську війну. Ніхто із зацікавлених сторін не піддавав сумнівам природне право Гетьманщини скинути «московське ярмо», згубне для всіх навколишніх держав, а також для Франції та Швеції. Не московською провінцією, не остаточним надбанням царя поставала Україна, а особним політичним тілом, здатним змінити «прописку» відповідно до обставин.

У Франції, Швеції та Речі Посполитій до середини XVIII ст. сприймали навіювання мазепинців про готовність козаків повстати й оцінювали шанси на розрив Гетьманщини з Московією як цілком ймовірні за сприятливих зовнішніх обставин. Французькі дипломати у східноєвропейських державах засвідчували факт, що Московія бажає мати «безкарне вище право диктувати закони всім суверенним державам цієї частини Європи», і вловлювали перші ознаки наміру царя накинути на всю Європу «ярмо рабства і тиранії». Відтак Московію воліли вгамувати, «що замкне її у справах поза межами Європи», як влучно висловився французький претендент на короля Речі Посполитої князь Конті¹⁴⁸. Листування французьких послів 1730–1750-х рр. у Туреччині, Польщі, Швеції насичене роздумами про Україну та можливі сценарії для козаків і Гетьманщини.

¹⁴⁷ Є. Томпсон, «Історія Центральної Європи як постколоніальна нарація», *Україна модерна*, вип. 5, № 16 (2010): 228–229.

¹⁴⁸ І. Дмитришин, 274–311.

Коли Людовик XV створив розвідувальну мережу «Секрет короля» для проведення лінії Франції таємною дипломатією, українське питання посіло в її діяльності поважне місце. Серед зашифрованих понять, якими оперували члени секрету, були й «Орлик», «Розумовський», «Україна», «Київ», «козаки»¹⁴⁹. У 1749 р. посол Франції у Варшаві Дюперон де Кастера писав Григору Орлику: «...Я би взявся впевнено, з огляду на теперішній стан справ, підняти Україну проти Росії. Я матиму ближчим часом честь представити вам невеликий меморандум з цього приводу, який покаже легкість і доцільність цієї справи... Підняти Україну, я знаю про це з певністю, що козакам зовсім обридло московське ярмо; вони тільки й чекають, щоб його скинути, і зроблять це охоче у будь-якому разі, коли добре підтримана конфедерація простягне їм руки»¹⁵⁰.

Українська карта й далі розглядалася як складова міжнародних комбінацій, зав'язаних навколо протистояння Франції та імперії Габсбургів, яке було головним нервом тогочасних європейських протиріч, зачіпаючи інтереси цілого континенту. Україна залишалася серед чинників, здатних суттєво вплинути на перебіг французько-австрійського суперництва. Їй продовжували відводити значне місце в хитросплетіннях фантомних чи реальних військових та військово-політичних союзів, як це робили від другої половини 1650-х рр.

Зацікавленість Україною цементувало збереження в Європі до середини 1750-х рр. геополітичних альянсів між Францією, Швецією, Річчю Посполитою, Османська імперією, з одного боку, та імперією Габсбургів і її ситуативними союзниками — з іншого. Стратегії Франції, розроблені ще кардиналом Рішельє, передбачали оточення Австрії з півночі та сходу своїми союзниками, покликаними охолоджувати Габсбургів та відтягувати їхні сили на випадок військових дій. У розрахунок брали й Пруссію із Саксонією, особливо Швецію, яка палала бажанням створити антимосковський військовий союз з Річчю Посполитою, Пруссією та Османською імперією. У свою чергу Австрія після того була змушена замінити Річ Посполиту Московією. За таких умов зростала роль української карти, яка добре грала проти царя. Ця ключова обставина працювала на Гетьманщину, періодично створюючи шанси для маневру, коли між Францією та Австрією порушувалася рівновага.

Ще у 1702 р. Франція поклала око на І. Мазепу у своїх стараннях навколо забезпечення королівського трону в Речі Посполитій для сво-

¹⁴⁹ І. Дмитришин, 319.

¹⁵⁰ І. Дмитришин, 300.

го ставленика Станіслава Лещинського. Французький посол у Варшаві пропонував залучити українського гетьмана і цим паралізувати спроби Петра I втримати на троні Августа II¹⁵¹. У 1710 р. французький посол у Туреччині схилитиме султана розпочати війну з Московією в інтересах України¹⁵². Після створення у 1725 р. Віденської (Австрія, Іспанія) та Ганноверської (Франція, Пруссія, Англія) ліг український чинник виринатиме у протистоянні за корону Речі Посполитої (1730-ті рр.), під час шведсько-московської (початок 1740-х рр.) та турецько-московської (1635–1639 рр.) війн. Братиме його до уваги Франція, коли у 1745 р. намагатиметься викликати нову турецько-московську війну, а в 1754–1756 рр. знову розіграти політичні комбінації в Туреччині та Криму. 1728 р. європейці не оминули увагою факт обрання гетьманом Данила Апостола: про відновлення гетьманства писали газети¹⁵³. Тоді ж на міжнародному конгресі у Суасоні французький, англійський, голландський, іспанський, шведський та голштинський представники порушили перед московським посланцем Александром Головкіним питання про визнання Пилипа Орлика та прав «козацького народу»¹⁵⁴. На початку 1740-х рр. прусський король Фрідріх II мав намір використати козаків проти саксонського електора Августа III. Так його напучували прихильники у Варшаві.

На об'єкт і складову Російської імперії в очах європейських політиків Гетьманщина перетвориться лише в другій половині XVIII ст., коли докорінно зміняться альянси, і Росія слідом за Австрією стане союзницею Франції, а Пруссія — головним ворогом новоспеченого блоку. Тільки тоді на Україну стануть дивитися крізь призму Російської імперії, як на її провінцію. В інтелектуальному ж середовищі самотутність українського світу не викликатиме сумнівів. Історії Жана-Бенуа Шерера та Йогана-Християна Енгеля, надруковані відповідно у 1778 та 1796 рр., подають український світ відмінним від московського. Для Й.-Х. Енгеля ключове питання полягає в тому, щоб з'ясувати, «яка низка подій мала своїм наслідком входження її (України. — Авт.) до складу Росії», а до всього «вивчення історії козаків (українських. — Авт.) набуває особливого значення, щоб виве-

¹⁵¹ Гетьман. Шляхи (Київ, 2009), 273–274.

¹⁵² Т. Чухліб, *Козаки і монархи...*, 487.

¹⁵³ Д. Бовуа, «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнання до українського міфу», *Український археографічний щорічник* 8/9 (Київ, 2004), 327.

¹⁵⁴ Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності* (Варшава, 1938), 57.

сти з неї політичні уроки»¹⁵⁵. Ж.-Б. Шерер переклав «Короткий опис Малоросії», просякнутий духом автономізму та обґрунтуванням ідеї окремішності України / Малої Росії¹⁵⁶.

На такому тлі зусилля першої української політичної еміграції, безумовним лідером якої по смерті Івана Мазепи став Пилип Орлик, постають у цілком іншому світлі. Вони не були волянням у пустелі чи війною з вітряками, а спиралися на тверезу оцінку міжнародних обставин, які уможлилювали вихід України з-під царської зверхності, бо це принципово відповідало інтересам не тільки самої «козацької нації», а й Франції, Речі Посполитої, Туреччини, Швеції. Впертий, часом зяятий пошук у міжнародних обставинах будь-якої зачіпки, для того щоб упласти український чинник у сприятливі комбінації, зовсім не нагадує реакцію загнаного звіра, як це мало б вигляд, якби на першу половину XVIII ст. перенести пізніші геополітичні реалії. Зрозуміло, чому з такою впертістю Петербург полював за живими мазепинцями і чому боявся суголосного відгомону в Гетьманщині, здавалося б, сізифових зусиль емігрантів. Боявся настільки, що час від часу загравав з українською елітою: то відновлював посаду гетьмана, то скасовував певні обмеження у правовій та економічній сферах. Все, однак, залежало від здатності української еліти самоорганізуватися навколо головного питання й наважитися кинути виклик Петербургу.

¹⁵⁵ Й.-Х. Енгель, *Історія України та українських козаків*, 248.

¹⁵⁶ А. Бовгиря, «Передмова», *Короткий опис Малоросії (1340–1776)* (Київ, 2012), 7, 9.

НИЩЕННЯ ІНТЕЛЕКТУ — «СКРЕПА» РОСІЇ

Щоб з'ясувати, наскільки згубними для інтелектуального життя України були часи російського панування, варто дослідити стартові умови історії та стан інтелектуального життя обох країн до входження України під вплив Московщини.

Важливою ознакою інтелектуального розвитку суспільства є календарна система, в межах якої люди класифікують ознаки часу, ведуть літочислення. Прадавні слов'яни, до яких належать українці, випрацювали свою систему літочислення. В її основу покладено поділ року на сезони, відповідно до зміни пір року, та дванадцятимісячний календар із власними назвами місяців¹⁵⁷. Окрім того, навколо цього була збудована вся світоглядно-культурна система буття — календарно-обрядове коло свят. Вона стала складовою пізніших систем літочислення, які після прийняття християнства увібрали в себе й традиційну¹⁵⁸.

Ще в середині I тисячоліття до н.е. очевидці — древні греки, які колонізували Надчорномор'я, — зафіксували у своїх творах те, що місцеве населення знало мистецтво письма. Про це, зокрема, писав грецький поет Аристофан (446–387 рр. до н.е.)¹⁵⁹. Лукіан із Самосати у II ст. н.е. також стверджував, що скіфи мали власне письмо¹⁶⁰.

В античних джерелах є також згадки про листування прибульців на територію України — скіфських царів. Так, оповідається, що скіфський цар Атей у листі до жителів Візантії (нині територія Туреччини) писав: «Атей, цар скіфів, народ Візантії, не протидійте мені у зборі данини, інакше мої кобиллиці будуть пити воду з ваших рік»¹⁶¹.

¹⁵⁷ В українській мові назви місяців походять від особливостей погодних умов і окреслюють тісний зв'язок людини з природою. Це підтверджують й археологічні знахідки на території мешкання полян (IV ст. н.е.)

¹⁵⁸ І. А. Климишин, *Календар природи і людини* (Львів, 1975); І. А. Климишин, *Календарь и хронология* (М., 1985, вид. 2-ге доповнене), 320.

¹⁵⁹ Аристофан, *Комедії*, пер. Андрія Содомори, Бориса Тена, Володимира Свідзинського; передмова Олександра Білецького; примітки Йосипа Кобова (Харків: Фоліо, 2002), 511.

¹⁶⁰ В. І. Пащенко, та Н. І. Пащенко, *Антична література* (Київ, 2008), 718.

¹⁶¹ Clement of Alexandria, *Stromata*, Book 5, 31.

Також відомо, що в грецьких містах на півдні України, зокрема в Ольвії, були школи, де школярі вчилися писати й рахувати; декламувати вірші та вивчати музичне мистецтво. Достовірно знаємо: у 380-х рр. святий Іоан Золотоустий, який сам був у Скіфії і мав звідти учнів, писав про існування скіфських перекладів Біблії: «*І скіфи, і сармати... оселилися біля околиць Всесвіту, перекладають Святе Письмо кожен своєю мовою і міркують про ці слова*»¹⁶².

Письмо на території України знали і сармати (досі не розшифроване, проте збережене в численних рядках знаків).

Що ж до власне слов'янської писемності, то маємо свідчення, що вона існувала ще до появи кирилиці. У «Книзі розпису наук» Абуль-Фараджа Мухаммеда ібн-абу-Якуба, відомого на прізвисько Ібн-ан-Надім (писав у 987–988 рр.) згадуються «руські письмена»: «*Мені розповідав один, на правдивість якого я покладаюся, що один із царів гори Кабко послав його до царя Рус; він стверджував, що у них є письмена, вирізані на дереві. Він же показав мені шматок білого дерева, на якому були ці письмена*»¹⁶³. Арабський мандрівник Ібн Фадлан свідчить, що на пам'ятнику, поставленому русами одному покійнику, «...вони написали ім'я померлої людини та ім'я царя русів»¹⁶⁴.

За даними Київського літопису, Русь у 911 та 945 р. вже пише «хартії» (грамоти): «*У літо 945. Зібрав Роман своїх бояр і сановників, і привели руських послів, і наказали їм говорити і писати на хартію сказане обома сторонами згідно з попереднім мирним договором, укладеним за царів Романа, і Костянтина, і Степана, христілюбних владик: "А коли без хартії прийдуть і будуть взяті нами, то триматимемо й стерегтимо, доки не повідомимо князя вашого. А коли втечуть і повернуться на Русь, то ми напишемо вашому князю, і нехай робить, що хоче"*»¹⁶⁵. Тобто київські князі X ст. вміли читати й писати. Перші повідомлення про школи серед русичів сягають кінця X ст., коли великий Київський князь Володимир Великий почав забирати у знатних людей дітей і віддавати їх на навчання. Графіті Софії Київської, які збереглися в тисячах написів, переконливо свідчать про те, що у XI–XIV ст. писемність поширена не лише серед знаті, але й серед простолюду.

¹⁶² І. Золотоустий, *Бесіда, сказана в церкві на честь Павла* = ΟΜΙΛΙΑ ΛΕΧΘΕΙΣΑ ΕΝ ΤΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΙ ΕΠΙ ΠΑΥΛΟΥ, вип. LXIII, 501.

¹⁶³ *The Fihrist of al-Nadim, a tenth century survey of Muslim culture*, vols. 1–2, 1970.

¹⁶⁴ Paul Lunde and Caroline E. M. Stone, *Ibn Fadlan and the Land of Darkness: Arab Travellers in the Far North* (Penguin Classics, 2011), 256.

¹⁶⁵ *Літопис руський*, пер. Л. Є. Махновця, ред. О. В. Мишанич (Київ, 1989), XVI+591.

Написи залишені, зокрема, ремісниками, простими військовими, жінками з простолюду та ін.¹⁶⁶

Слід чітко розуміти, що всі ці факти не мали жодного стосунку до Залісся — ядра майбутньої Московщини. Перші записи там з'явилися лише у XII–XIII ст., та й то, на думку багатьох мовознавців, ті ж таки суздальські літописи записані вихідцями з Київщини. Тобто освіта й наука на території Росії аж до XVII–XVIII ст., властиво до початку позірної європеїзації Московщини, практично не розвивалися.

У середині XVII ст. секретар Антіохійського патріарха Павло Алеппський писав, що в Україні більшість чоловіків і жінок були письменні й ходили на церковну службу з власними молитовниками: *«Починаючи з міста Рашкова на Дністрі по всій землі русинів, тобто козаків, ми помітили, на наш подив, прекрасну рису: всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх дружин і дочок, вміють читати і знають порядок церковних служб та церковні наспіви; крім того священники вчать сиріт і не залишають їх тинятися вулицями невігласами... Закінчивши співи, вони отримують з того будинку (де співали) милостиню грошима, хлібом або іншими продуктами, придатними для підтримки їхнього існування, і так продовжується, поки ці сироти не закінчать навчання... у кожному базарі та містечку у землі козаків повно жителів, особливо маленьких дітей. Кожне місто має, можливо, до 40, 50 і більше тисяч душ; але дітей більше, ніж трави, і всі вміють читати навіть сироти»*¹⁶⁷. На той час у Московщині щойно з'явилася перша школа.

Від початку XVII ст. саме українські діячі, переважно чернецтво (вихованці Київської братської школи), розпочинають освітню діяльність на території Московщини. Чернець Києво-Печерської Лаври, викладач Київської братської школи, богослов, письменник Єпифа-

¹⁶⁶ Музеезнавець, історик В. Корнієнко упродовж багатьох років досліджує графіті Софії Київської. Ним опрацьовано 7500 написів. Вони здійснені староукраїнською мовою. Див. детальніше: В'ячеслав Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI — початку XVIII ст.: Інформаційний потенціал джерела* (Київ: Слово, 2014), 320 с.; В'ячеслав Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.)*, Ч. VII, т. I: *Західна зовнішня галерея* (Київ, 2016), 240. В'ячеслав Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.)*, Ч. VII, т. II: *Західна внутрішня галерея* (Київ, 2017), 352 с. (всього видано 12 книг).

¹⁶⁷ О. І. Галенко. «Подорож патріарха Антіохійського Макарія»: Київський список рукопису Павла Алеппського», *Український історичний журнал*, № 1 (2016), 199.

ній Славинецький¹⁶⁸ заснував 1653 р. першу в Московії греко-латинську школу та був її ректором. Українець Симеон Полоцький створив у Москві першу літературну школу європейського інтелектуального спрямування. За гуманістичний світогляд і широке використання наукових здобутків людства московити називали українців, які підтримували на їхніх теренах науку, «латиномудрствующими». Українець Дмитро Туптало став найпродуктивнішим письменником Московщини на межі XVII–XVIII ст. Виходець з України Феофан Прокопович здобув славу найвизначнішого літератора Московщини першої половини XVIII ст. Ця першість їм давалася на Московщині порівняно легко через відсутність розвинутого інтелектуального середовища, отже, і конкуренції. Наприклад, у Московській слов'яно-греко-латинській академії 1704 р. на курсі філософії лише троє із 34 студентів були московитами, решта — українцями¹⁶⁹. Вперше друковану українську мову зафіксовано 1491 р. у краківському виданні богослужбової книги «Октоїх», невдовзі після винайдення книгодруку. Ще в XVI ст. московський першодрукар Іван Федорович, гнаний войовничими невігласами, втік до України, де заснував дві друкарні. А вже у першій половині XVII ст. в Україні щороку виходили друком десятки найменувань книг. У Московії тоді друкували заледве одиниці. Чеський католицький священник Іржи Давид у праці «Сучасний стан великої Росії, або Московії» (1686 р.) писав: *«Друкарня в Москві одна, і в ній друкують книжки, що мають дозвіл царя або патріарха. Є ще одна знаменита друкарня у Києві, де є руський та латинський шрифти. Але москвитяни не приймають жодної книги, надрукованої в Києві, через ненависть до киян. Їм здається підозрілим все, що походить з інших місць... У москвитів немає освіти, нема шкіл гуманітарних, філософських, ані теологічних, ані академій. Крім читання та письма місцевою мовою, не вчать нічого, і то вчиться лише мізерна меншість... Московитські купці самі*

¹⁶⁸ *Епіфаній Славинецький* (р.н. невідомий — Москва, 1675), український поет, ієромонах, філолог, оратор, богослов, перекладач. Від 1649 р. жив у Москві, брав участь у реформуванні московської церкви. У 1674 р. здійснив переклад Біблії російською мовою. Автор понад 150 оригінальних і перекладних праць з питань розвитку освіти і науки. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського є одним з важливих словників із фіксації історії розвитку української мови. Див. детальніше: В. В. Німчук. «Епіфаній Славинецький», в *Українська мова: енциклопедія* (Київ: Українська енциклопедія, 2000), 607; В. В. Німчук, упоряд., *Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського* (Київ, 1973), 540.

¹⁶⁹ Ф. Б. Корчмарик, «Духові впливи Києва на Московщину в добу гетьманської України», *Бібліотека Українознавства*, т. XIV (Нью-Йорк, 1964), 94.

зізнаються, що вранці молять Бога, щоб той послав їм якомога більше покупців-іноземців, яких їм значно легше дурити. Ремесла у них в основному ті самі, що й у інших країнах, але вироби грубі й неотесані»¹⁷⁰.

Джилль Флетчер, посол Англії в Московії у 1588–1589 рр., у праці «Про державу Російську» (1591 р.) зазначав, що московський уряд навмисне отупляв своє населення з очевидною політичною метою, щоб легше було утримувати народ у рабському стані. Також зазначав про низький рівень освіченості та побутової культури¹⁷¹.

Адам Олеарій у середині XVII ст. писав: «...якщо людина хотіла б пригадатися над способом життя московського суспільства, то вона мусіла б дійти висновку, що не може бути нічого більш варварського, як ці люди. Вони хваляться, що є нащадками стародавніх греків, однак, щоб не бути супроти них несправедливим, можна тільки сказати, що не може бути кращого порівняння поміж брутальністю цих варварів та цивілізованістю греків, як між ніччю і днем. Вони і не займаються жодною наукою, і не виявляють найменшої охоти до засвоєння якоїсь науки, навпаки, вони проживають в такій страшній темноті, що вважають, що людина не спроможна виготовити календаря, якщо вона не є чарівником»¹⁷².

Репресії проти української культури почалися в Московії ще до приєднання України. Московити розглядали православний Київ як важливого конкурента. «Московська література XVII ст. все ще була на нижчому щаблі розвитку, ніж література Київської Русі. Залський твір “Задоницина” був лише поганим наслідуванням створеного в Україні “Слова о полку Ігоревім” XII ст. Назагал, аж до середини XVII ст. вся московська література є копіями або київських, або грецьких книг»¹⁷³.

У 1627 р. указом царя Михайла (першого з династії Романових) та патріарха московського Філарета, його батька і співправителя, повелівалося зібрати й спалити книги українського друку. Такі дикунські вогнища запалали на вулицях Москви. Мотивувалося це варварство нібито «неправильністю» церковних книг, виданих у Києві — місті, яке дало початок хрещенню Русі. Насправді ж репресії були пов'яза-

¹⁷⁰ Давид Иржи, *Современное состояние великой России, или Московии (Свидетельство иностранного наблюдателя о жизни Русского государства конца XVII века)*, https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/irji_sovr.php

¹⁷¹ Fletcher Giles, *Of the Rvsse common wealth. Or, Maner of governement by the Russe Emperour, (commonly called the Emperour of Moskouia) with the manners, and fashions of the people of that Countrey* (1591).

¹⁷² Цит. за: Ф. Б. Корчмарик, 18–19.

¹⁷³ Ф. Б. Корчмарик, 22.

ні з тим, що влада Московії відчувала неконкурентоздатність супроти українського інтелектуального життя. Повторимо: тоді, у першій половині XVII ст. на українських теренах щороку з'являлися сотні найменувань книжок, а у Московії — заледве одиниці. Крім того, в Україні церковнослов'янські богословські книги видавалися з українськими правилами вимови. Читаючи їх, московське духовенство мимоволі українізувалося саме й українізувало своїх прихожан.

1667 р., укладаючи з Річчю Посполитою Андрусівське перемир'я про розшматування України, цар поставив вимогу припинення друку українських книг у Польщі під страхом смертної кари. У 1677 р. московський патріарх Іоакім наказав видирати з українських книжок аркуші, відмінні від московських. Обмеженнями чи забороною книгодрукування Московія намагалася знизити рівень освіти та науки в Україні, знищити національний дух у культурі, побуті, суспільних відносинах. 1689 р. головній в Україні Києво-Печерській друкарні заборонили друкувати книги без дозволу московського патріарха. У 1690 р. Собор московського патріархату наказав спалити книги П. Могили, К. Ставровецького, С. Полоцького, Л. Барановича, А. Радивилівського та інших видатних українських богословів. А ще через три роки Московський патріархат заборонив завозити до Москви будь-які українські книжки.

Разом з тим у другій половині XVII ст. московські книжники починають формувати історичну схему походження москвитів. Одним із популярних творів другої половини XVII — першої половини XIX ст. був «Синопис Київський» — «Синопис, или Краткое собрание от различных летописцев о начале славенороссийского народа», що перевидавався з різними доповненнями понад 30 разів. Саме в ньому було закладено дві значущі для подальшої долі України й українців ідеологеми: 1) про єдність трьох братніх народів; 2) про те, що Москва є центром політичної історії нової держави, а Київ — духовної (Київ — другий Єрусалим). У подальшому у Коломацьких статтях 25 липня 1687 р., підписаних Україною і Московщиною, ідея єднання українців і москвитів в один народ була вписана в документ¹⁷⁴.

Московський уряд почав масово відряджати українських релігійних і культурних діячів для просвіти населення Московії, позбавляючи Україну виплеканих нею кадрів. Сина козацького сотника з Київщини ченця Данила Туптала (1651–1709 рр.) було призначено митрополитом

¹⁷⁴ Див.: Олександр Оглоблін, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, ред. Любомір Винар, упоряд. Ігор Гирич, Алла Атаманенко (2-ге доповнене видання), (Нью-Йорк — Київ — Львів — Париж — Торонто, 2001), 464, <http://litopys.org.ua/coss3/ohl.htm>

у Ростов, там він розвинув бурхливу релігійно-просвітницьку діяльність, за що після смерті був проголошений церквою святим.

Особлива роль у становленні Московії як імперії належить Феофану Прокоповичу¹⁷⁵. Він є автором «Духовного регламенту (або Уставу Духовної Колегії, 1720)» й ініціатором підпорядкування Московської православної церкви Синоду. Ним же запропоновано й грецький варіант назви колишньої давньої назви держави Русь — «Росія». Від 1721 р. офіційна назва Московії — Російська імперія. Цією назвою Москва також намагалася привласнити спадок середньовічної Русі та великих київських князів. І задля цього знищувала справжнього спадкоємця Русі — Україну. Московські царі навіть у своїх указах наголошували, що хотіли знищити українців як народ.

Московський уряд щораз більше втручався у внутрішні справи України. Московщина розмістила в Україні на постійній основі війська, що утримувалися коштом місцевого населення, вивезла козацькі гармати на свою територію, заборонила торгівлю Гетьманщини із Західною Європою, країнами Причорномор'я та Запорожжям. Навмисне гальмувався розвиток української торгівлі й промисловості, а всю велику торгівлю в Україні віддано в руки чужинців. Тим часом козаків десятками тисяч гнали на далекі будівництва півночі (зокрема, Петербурга¹⁷⁶) та захисних ліній від татар, де вони гинули від несприятливого клімату та пошестей.

За царювання Петра I у старовинній бібліотеці Києво-Печерської лаври, де зберігалися неоціненні античні твори різними мовами, середньовічні літописи — зібрання князів, названі «бібліотекою Ярослава Мудрого», 1718 р. сталася пожежа. Саме тоді, коли посланці українського духовенства їздили до Москви обстоювати стародавні права Української церкви, посилаючись на привілеї від королів і гетьманів, зібрані в цій бібліотеці. Українські літописці вважали це підпалом, зумисне вчиненням московитами.

Попри московський тиск на українську ідентичність українська наука у XVIII ст. все ще стояла значно вище за московську. Найвідомішими художниками Російської імперії були українці: Дмитро Леви-

¹⁷⁵ Феофан Прокопович (Єліазар, Єлисей, син бідного київського крамаря Церейського (1681–1736)), богослов, філософ, перекладач, математик, ректор Київської академії (1710–1716). Вірнопіддано служив російському царю й отримував за це відповідні матеріальні блага.

¹⁷⁶ Детальніше про інтелектуальний внесок українців у розвиток російської столиці див.: *Українці Санкт-Петербурга, Петрограда, Ленінграда...* (В.: ПП Сергійчук М.І., 2013), 710.

цький, Володимир Боровиковський та Антон Лосенко; а найвідомішими композиторами — Дмитро Бортнянський, Максим Березовський та Артемій Ведель — українці, духовна музика яких стала світовою класикою. Російська влада заборонила виконувати твори М. Березовського й знищила багато його рукописів. А. Веделя ув'язнили і кинули до божевільні через донос, буцімто за карикатуру на царя. Його духовні твори заборонили виконувати, але їх таємно переписували багато музикантів. Повторився дивовижний випадок «Історії русів», правда якої в рукописних списках виявилася сильнішою за багатотомні оповідання імперських істориків, що нав'язувалися владою.

З другої половини XVIII ст. українські інтелектуали працювали в різних сферах: від політичного управління країною (О. Безбородько, К. Розумовський та ін.) до різноманітних сфер суспільного життя. Так, український лікар Данило Самойлович став засновником епідеміології в Російській імперії. Саме він врятував Москву від чуми 1771 р. Аби довести, що одяг хворих можна дезінфікувати хімічними препаратами, винайденими ще одним українцем — лікарем Касяном Ягельським, він убрався в зачумлений одяг і спав у ньому. Першим у світі Самойлович висловив ідею щеплень проти чуми, першим подав голос за створення польових шпиталів для армії, першим організував такий в українському місті Миколаєві, бо доти важкопоранених відправляли в тил, і вони дорогою масово гинули. Першим з науковців Російської імперії він видрукував свою дисертацію за кордоном. Його обрали своїм академіком 12 іноземних академій наук... Натомість шлях до Російської академії виявився остаточно перекритим.

Батьком педіатрії в Російській імперії вважається українець Петро Погорецький. А український мікробіолог Микола Гамалія заснував в Одесі першу в Російській імперії та другу у світі бактеріологічну станцію.

Наукових і культурних успіхів українці досягли завдяки духу свободи козацтва й масовій освіті, яка усталася на українських теренах у козацьку добу. Так, згідно з даними перепису 1740–1748 рр., у семи полках Гетьманщини налічувалося 866 шкіл, тобто практично в кожному більш-менш значному містечку чи селі була своя школа. У 1759 р. російський уряд видав розпорядження вилучити зі шкіл усі українські букварі. Після ліквідації Гетьманщини, Запорозької Січі та козацьких полків в Україні було закрито всі українські школи.

Історик Дмитро Яворницький наводить документи, згідно з якими у 1763 р. курінні отамани Запорозької Січі та деякі старші «дали в Коші розписку» суворо виконувати всі порядки внутрішнього благоустрою у своєму війську і на знак того змусили поставити підписи «хто за про-

стотою хрестами, а хто може листом»; тоді на 13 неписьменних в одному курені виявилось 15 письменних. У 1779 р., після падіння Січі, з групи 69 запорожців 37 виявилися письменними та 32 неписьменними. Як пише про це Дмитро Яворницький, «...факт — надзвичайно повчальний для тих, які склали для себе уявлення про запорозьких козаків як про гуляк, п'яниць і грубих невігласів: хай такі люди спробують знайти схожий відсоток грамотності в масі середнього і навіть вищого стану великоруського народу в означеному 1779 році, не кажучи вже про нижчий стан»¹⁷⁷.

Знищивши Гетьманщину і Запорожжя, Росія запровадила 1783 р. у підконтрольній Лівобережній і Слобідській Україні кріпацтво. Селян позбавили права переходити від поміщика, натомість той міг вільно продати кріпака, обміняти на будь-яке майно, розлучити чоловіка з дружиною, батьків з дітьми. Це було фактичне рабство. Тимчасом 1771 р. у Криму хан скасував рабство, а 1780 р. в Австрійській імперії взагалі скасували панщину. Саме тоді, коли населення Європи ставало дедалі вільнішим, Москва повернула Україну у зворотний бік.

До московського панування в Україні не було порядків, що передбачали можливість продавати людей як рабів (без землі), а тим більше розлучати родини. Кріпосне право на українських землях до 1783 р. обмежувалося виплатою чиншу, тобто податку харчами, або панщиною — відробітком. За часів польської влади від пана до пана передавалися цілі маєтки, а не окремі люди, що не позначалося на селянах та їхніх повинностях.

Історія не знає прикладів такого глибокого занепаду освіти й регресу інтелектуального життя, як той, що принесла Московія приєднаній Україні. Понад півтора століття — від середини XVIII ст. до 1918 р. — українці не мали освіти своєю мовою, крім невеликої кількості шкіл Галичини. Як наслідок, за переписом Російської імперії 1897 р., в Україні виявилось лише 15 % письменного населення.

Особливо позначався на розвитку України характер правління Московщини, що здійснювався терором. У XVIII ст. в Україні було створено так звану *Таємну експедицію*. Звична для Московщини, але цілковито нова для України структура розслідувала справи, спрямовані проти царя і Московської держави, і по суті була катівнею без жодних обмежень для своєї діяльності. За будь-чим наклепом будь-хто міг потрапити під тортури. Автор «Історії русів» ретельно описав її діяльність¹⁷⁸.

¹⁷⁷ Д. И. Яворницький, *История запорожских казаков*, т. 1 (Київ: Наукова думка, 1990), 453.

¹⁷⁸ *История русів*, пер. І. Драча. 2-ге вид. (Київ: Веселка, 2003).

Поглинання України Російською імперією упродовж другої половини XVIII ст. супроводжувалося утисками й знищенням місцевого самоврядування. Призначувані царським урядом голови правління Гетьманського уряду чинили звичні для Московщини здириства і тиранство. Міста поступово втрачали самоврядування. Так, наприклад, Київ від 1494 р. мав міське самоуправління (Магдебурзьке право), а 23 грудня 1834 р. цар Ніколай I видав указ «О преобразовании управления города Киева», яким остаточно скасував привілеї Магдебурзького права та всі залишки автономії міста. На Київ було поширено дію «городского положения» 1785 р. в повному обсязі, і він перетворився на звичайне губернське місто Російської імперії.

Російська імперія заповзлася нищити українську історичну пам'ять. Влада Московщини з метою позбавлення українців історичної пам'яті та національної ідентичності діяла цілеспрямовано, використовуючи різні форми і методи впливу, як-от: вилучення документів, книг із монастирів і церков, приховування й фальсифікація джерел, конструювання схеми історичного розвитку та препарування істинної історії Русі до власних ідеологічних потреб. Російський історик Василій Татіщев сам вигадав брехливі повідомлення літописів: київським князям домалював московитську зовнішність, понавигадував малопристойних історій з приватного життя князів, викреслив згадки про те, як вони роздавали багатства злиденним і на церкви, а також літописні вихвалювання князів Русі, які розбили навалу суздальців. Ба більше, вставив в уста літописного середньовічного князя... свій власний заповіт, подавав неіснуючі слова, які лишилися, мов тавра, у його вигаданих «літописах»¹⁷⁹. Татіщев та інші російські фальсифікатори підміняли офіційні літописи, що існували в списках XIV–XV ст., вигадками в інтересах Московщини.

Після відвідин російської цариці згоріла бібліотека Межигірського монастиря зі старовинними літописами. Українці, зокрема Тарас Шевченко, вважали це навмисним підпалом, організованим московитами.

Ще 1755 р. Російська імперія заборонила Гетьманщині, а 1793 р. і Правобережжю напряму торгувати з Європою. Відтоді Росія посилювала визискування ресурсів України, спотворюючи ціни на українські товари, роздаючи монополні привілеї московитам та іншим чужинцям, а також імперському бізнесу, множачи перешкоди українцям у бізнесі, кар'єрі й освіті. І це не рахуючи виведення з України трудових

¹⁷⁹ А. П. Толочко, «История Российская» Василия Татищева: Источники и история (М.–Киев, 2005), 544.

ресурсів — мільйонів робочих рук. Як наслідок, уже в 1820-х рр. серед купців і фабрикантів в Україні заледве 23 % були українцями.

За переписом 1897 р., 289,5 тис. осіб, близько 1 % всього населення сходу, центру та півдня України, жили за рахунок прибутків від капіталів і нерухомого майна. З них українців було 32,5 тис. (29,1 %), при тому, що частка їх серед населення перевищувала 80 %¹⁸⁰.

Росія намагалася знекровити українську культуру, спрямувати таланти українців на розбудову імперії, а якщо це було неможливо, то фізично знищити. На українську мову і літературу навалилася вся убивча потуга імперських установ. У 1817 р., коли навіть у пересічних містах Європи відкривалися нові університети, російська влада закрила засновану в середньовіччі Києво-Могилянську академію. 1863 р. міністр внутрішніх справ Російської імперії Пьотр Валуев підписав циркуляр про цілковиту заборону видавати українською мовою підручники, літературу та книжки релігійного змісту. А Емський указ 1876 р., виданий імператором Александром II, так само цілковито заборонив друкувати українською мовою оригінальні твори та переклади, влаштовувати українськомовні сценічні вистави, ввозити з-за кордону будь-які книжки й брошури українською, друкувати українські тексти до нот, виконувати музичні твори та влаштовувати публічні читання українською мовою. Українські історичні пам'ятки дозволялося видавати тільки за правилами російської орфографії. Імперська цензура вилучала з текстів усіх творів такі слова, як «козак», «Україна», «український», «Січ», «Запорозжя». А українського вченого П. Лободовського навіть звільнили з роботи за переклад єдиного речення з Євангелія українською мовою.

Нагинки влади на все українське, заборона освіти рідною мовою сприяли цілеспрямованому знесенню України імперією інтелектуально та духовно. Письменник Пантелеймон Куліш писав: *«Українці позбавлені свободи слова більше, ніж будь-яка народність Російської імперії. Ми маємо проти себе не один Уряд, але й російську громадську думку, і навіть власних земляків-недоумків»*¹⁸¹. Бо часом саме ті земляки й прислужували імперії та йшли в фарватері російської громадської думки.

Подібну політику, але набагато масштабнішого й жахливішого терору, продовжив радянський режим. Захопивши територію Украї-

¹⁸⁰ Б. П. Кадомцев, *Профессиональный и социальный состав населения Европейской России по данным переписи 1897 года* (СПб., 1909), 55.

¹⁸¹ Цит. за: А. Миллер, *«Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)* (СПб., 2000), 72.

ни, російські більшовики на початках свого правління змушені були використовувати саме українську інтелігенцію для легітимації своєї влади в країні. Зрозумівши, що сила української мови, українського слова й освіти — це своєрідна зброя невидимого опору радянській й русифікації, вони брутально розправилися зі своїми попутниками. У 1933–1938 рр. відбулися надзвичайно масові арешти української інтелігенції: інженерів, науковців, письменників, лікарів, вчителів та ін.

До 1938 р. в Україні виходили друком твори загалом 259 українських письменників, після — лише 36. Із 223 майстрів красного письменства, які припинили свою діяльність, лише семеро померли своєю смертю, решту було розстріляно або заслано до концентраційних таборів. Лише в карельському урочищі Сандормох, що на півночі колишнього СРСР, було розстріляно щонайменше 290 діячів української культури, більшість із них — 3 листопада 1937 р., напередодні чергових роковин приходу комуністів до влади. А за осінь цього-таки року там було знищено понад тисячу представників української інтелігенції¹⁸².

Тоталітарна репресивна машина Москви дещо послабилася в роки Другої світової війни, але ненадовго. За патріотичний сценарій фільму «Україна в огні» Сталін особисто погрожував режисерові Олександрові Довженку арештом. Йому довічно заборонили жити на батьківщині, тож режисер через тугу за рідною землею перед смертю заповів поховати його серце в Україні.

Одразу ж після війни прокотилася нова хвиля цькувань і репресій проти українських митців. Так, поета Володимира Сосюру цькували за вірш «Любіть Україну». У 1959 р. він таємно написав героїчну поему «Мазепа»¹⁸³, яку відіслав за кордон і заповів надрукувати після своєї смерті.

Посилення ворожнечі між СРСР і західними державами після Другої світової війни призвело до фактичної ізоляції української культури від світової. На державному рівні шовіністично стверджувалося, ніби російська культура в усьому повинна була мати пріоритет.

Водночас післявоєнна країна потребувала спеціалістів. СРСР мусив зробити вищу освіту масовою, разом із тим було запроваджено полі-

¹⁸² С. Шевченко, *Імперія терору* (Київ: Фенікс, 2021), 225-343 ; М. Жулинський, *Із забуття — в безсмертя* (Київ, 1990), 448.

¹⁸³ Володимир Сосюра, «Мазепа», в *Бібліотека Української Літератури*, <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=311>

тику розподілу трудових ресурсів з метою асиміляції й етнічного знекровлення як України, так і інших національних республік. Випускники навчальних закладів України часто-густо отримували направлення на роботу у віддалені регіони СРСР. Для масового добровільно-примусового мігрування населення Москва організувала і так зване освоєння цілинних та перелогових земель. Тільки за 1954–1955 рр. було відправлено на цілинні землі в Середній Азії понад 80 тисяч молодих українців; для постійної праці на цілину висилалися загалом сотні тисяч випускників і студентів навчальних закладів України. Українська молодь, відірвана від національного кореня, зазнавала деморалізації, денационалізації та русифікації.

Натомість в Україну, зазвичай на провідні посади, надсилали російські кадри, створюючи їм привілейоване становище. У результаті цих процесів кількість росіян в Україні між переписами населення 1959 і 1989 рр. збільшилася на 60,2 %, а кількість українців — лише на 16,4 %. За часів СРСР вчителі російської мови та літератури в навчальних закладах України отримували більшу платню, ніж вчителі української.

Після відсторонення з посади першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста Москва у 1972–1974 рр. заарештувала близько двох тисяч українців за звинуваченням в українському націоналізмі та антирадянських настроях. Відтоді керівництво СРСР пришвидшило переведення освіти в Україні на російську мову. Студентів, що наполягали на навчанні рідною мовою, залякували, а непоступливих репресували. Насильницька русифікація відштовхувала від науки багатьох українців, а українських науковців відривала від ґрунту власної країни, що часто спричиняло їхній виїзд з України.

Коли вільні від російського панування народи Європи пройшли у XVIII–XX ст. колосальний шлях в осягненні науки й доступності масової освіти, Україна через політику Росії пішла у зворотний бік. Її фізично позбавили велетенської кількості носіїв наукових знань через репресії та неможливість реалізуватися на батьківщині, їй відрізали доступ до нормальної наукової комунікації зі світом, її обмежили в напрямках досліджень. Український народ фактично позбавили можливості здобувати вищу освіту рідною мовою. Тяжкі наслідки російської деінтелектуалізації Україна мусила долати прискореними темпами.

Отже, Москва свідомо століттями нищила інтелектуальне життя в Україні, оскільки, по-перше, вважала її потужним конкурентом, з яким не могла ані вільно змагатися, ані поставити цілком собі на службу. По-друге, гуманістична культура й філософія України, засно-

вана переважно на християнських цінностях, розглядалася в Москві як заздалегідь ворожа тиранічній владі. По-третє, інтелектуальний розвиток українців сприймався Москвою як пряма загроза, оскільки робив Україну сильнішою. По-четверте, Москва бачила, що будь-який інтелектуальний рух в Україні був європейським за своєю природою, бо таку природу мала й сама Україна, що не вписувалося в ізоляціоністську та експансіоністську ідеологію Москви. І нарешті, по-п'яте, Москва розглядала Україну як найбільшу загрозу імперії. Саме тому, а також через тиранічний характер держави Московщини, тиск Москви на українську свідомість та інтелектуальне життя в Україні був тотальним і каральним.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ ТА ІДЕОЛОГІЯ РАШИЗМУ В ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Нове ХІХ ст. поклато початок національному етапу розвитку держав Європи. Інтелектуальні еліти формують національні ідеї своїх держав, що сформувалися як держави феодальних володарів, а тепер вступали в модерну добу. Україна як територія українського народу, перебуваючи в межах багатонаціональних держав — Австрійської та Російської імперій, мала так само визначити свою суспільно-політичну програму, бо для неї наставала доба національного визволення¹⁸⁴. Росія ставила за мету зросійщити край, асимілювати місцеве населення, натомість Україна мала визначитися, як зберегти свою національну самобутність для будівництва власної держави. Українське національне відродження було частиною національних проєктів в інших європейських країнах. З одного боку, малі німецькі та італійські держави об'єднувалися за національним принципом в єдині великі держави Італію та Німеччину, з іншого — слов'янські народи австрійської і німецької монархій прагнули здобути незалежність від германських народів та їхніх національних держав. Ці процеси відбувалися і на північному Сході Європи: балтійські народи прагнули здобути окремішність від Росії, одночасно позбувшись культурної домінації Швеції й остзейських німців. Територія під Османами на півдні Європи почала рух за своє звільнення з-під турецького панування. Власне, своїм національним проєктом наша нація демонструвала, що вона є частиною європейського кола народів.

Тимчасом Росія за царювання Єкатеріни ІІ, Павла І та Александра І формулювала свій імперський міф, в якому закладалися основи

¹⁸⁴ І. Гирич, *Формування модерної нації. Теорія і суспільні виклики (ХІХ — початок ХХ ст.)*. (Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2014), 109; І. Гирич, *Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ — початок ХХ ст.)*. (Київ: Український письменник, 2014), 496; І. Гирич, “Як оцінювати українську історію ХІХ ст.?” у *кігтях двоглавих орлів*, (Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016): 31–58; І. Гирич, *Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ — початок ХХ ст.)*. Вид. 2-ге, виправл. і доповн. (Київ: Українські пропілеї, 2020), 452; І. Гирич, *Українська історія: через ідентичність до держави* (Київ: Українські пропілеї, 2021), 270.

російської виключності. Цьому мусила прислужитися казенна історіографія. З цією метою письменника Ніколая Карамзіна призначено офіційним історіографом Російської імперії, і від 1806 р. він розпочав писання «Історії держави Російської», яка виходила друком упродовж 1816–1829 рр. Квінтесенцію історіософської концепції Н. Карамзіна викладено у «Записці про древню й нову Росію» (1811 р.) думкою про позитивність суспільно-правової та економічної стагнації Росії, що нею мусить керувати монарх, протистоячи усім революційним перетворенням у країні. Н. Карамзін закладав підвалини майбутньої тріади російської національної ідеї (самодержавство, православ'я, народність), висловлюючи думку про те, що стовпами історії Росії був монарх, православна віра і титульний російський народ. Українці не визнавалися за окрему націю, а тому постулювалася теза про користь і необхідність асимілювання «малоросів», перетворення їх на «настоящих русских».

Ця міфічна тріада як частина державної ідеології модифікувалася у концепції міністра освіти Російської імперії графа Сергея Уварова. Його теорія офіційної народності — «Православ'я, самодержавство і народність» — була відповіддю на гасло французької революції «Свобода, рівність, братерство!», яке лягло в основу формування ідеології національного відродження гноблених народів Європи. Натомість С. Уваров протиставив цьому думку про неможливість національного звільнення для народів, які вже потрапили або потраплять під політичну владу Росії. Ця тріада є і сьогодні складовою частиною рашистського міфу про національну виключність росіян, їхній особливий історичний шлях.

Характерно, що поява записки С. Уварова 1834 р. збіглася в часі із заснуванням у Києві Університету Св. Володимира, який і мав впроваджувати це гасло в життя на теренах, де щойно відбулося польське Листопадове повстання 1830 р. Насправді ж залаштунково Київський університет стає центром академічного розвитку українського національного руху, пов'язаного передусім з діяльністю Михайла Максимовича, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова, а згодом Володимира Антоновича та Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського.

Український рух своєю геніальною поетичною формою, Шевченковим «Кобзарем», заявив про себе 1840 р., коли ця знакова збірка з'явилася друком у Петербурзі, тобто вже після появи уваровської концепції російської державної ідеології. Етнографічний етап українського руху розпочався появою першої в українському мовознавстві друкованої граматики живої української мови — «Граматики малоросійського

нарѣчия», виданої 1818 р. в Санкт-Петербурзі Олексієм Павловським, та виходом перших етнографічних збірників «Опыт собрания старинных малороссийских песен» (1819 р.) Миколи Церетелева (Церетелі) та «Малороссийские песни» (1827 р.) Михайла Максимовича.

Михайло Грушевський вважав збірку М. Масимовича початком наукового українознавства. Вона мала вирішальний вплив на українознавчу і суспільно-політичну діяльність М. Костомарова та П. Куліша, філософів і художників слова, які першими відчували нівеляційний вплив імперської політики російського царату, спрямованої на нищення всіх мовних, культурних і побутових особливостей українського народу. Вони склали кістяк Кирило-Мефодіївського братства — першої нелегальної організації, що ставила за мету суспільно-політичну зміну Російської імперії на республіканський слов'янський союз, в якому провідну роль мала відіграти Україна. Федеративність нового державного устрою Росії зовсім не означала, що лідери товариства були противниками ідей самостійності. Навпаки, вони були палкими прихильниками політичної незалежності України, але розуміли: умови суспільного і культурного розвитку українських земель вимагають початкового постулату про федеративний зв'язок з Росією, щоб не відлякати поступові сили ліберальної російської суспільної думки.

Микола Костомаров вступив у полеміку з російськими великодержавними колами суспільної думки та історіографії, доводячи існування у давніх князівських часах двох «русских» племен: староукраїнців і староросіян, які до монгольської навали існували окремо, мали відмінну ментальність і мовні, побутові та етнографічні риси. Цим він спростував хибність і упередженість російського державного міфу про те, що відмінності в мові українців нібито з'явилися в литовсько-польську добу, тобто після XIV ст., запевнивши, що у IX–XIII ст. не існувало давньоруського моноліту, який розділився під впливом чужих «русскому единству» ворожих сил, іншокультурної та іншомовної Польщі.

Пантелеймон Куліш у 1850-ті рр. створив особливий український фонетичний правопис, так звану *кулішівку*, і цим затвердив лінгвістичну відмінність української літературної мови від російської. Він першим довів спроможність нової літературної мови на народній основі передавати всі тонкощі сучасного словотворення, переказавши українською і твори красного письменства з основних європейських мов, і навіть Біблію. Почалася доба відзискання української культури від винародовчого впливу російської.

Російські чиновники робили все можливе, щоб не допустити українську мову до найвищих надбань цивілізації. Зокрема, заборонили друкування українською мовою Біблії, не зважили і на те, що Російська

академія наук дала позитивний відгук про якість перекладу, здійсненого Пилипом Морачевським¹⁸⁵. У російській політиці щодо України наука і поліційні переслідування йшли часто окремими шляхами. Власне саме переклад Біблії та Польське січневе повстання спонукали міністра внутрішніх справ Петра Валуєва видати циркуляр про заборону української мови, відомий як *Валуєвський циркуляр 1863 р.*

Усе XIX ст. — це суцільна боротьба українських діячів за свою мову, літературу й освіту. У заборонах Росія виявилася послідовнішим ретроградом і поліційним цербером за німців, які дозволяли чеські школи і культуру національною мовою. Українська наука так само з трудами пробивалася крізь численні жандармські заборони. Вартісні наукові праці, як-от етнографічно-фольклорні матеріали, зібрані під егідою Петербурзької академії наук, і праці Південно-Західного відділення Російського географічного товариства (ПЗВРГТ) за редакцією Павла Чубинського, Академія наук пошанувала золотою медаллю. А жандарми «відзначили» ці знакові труди по-своєму — вчергове вислали П. Чубинського під поліційній нагляд у корінну Росію та закрили ПЗВРГТ. Це спричинило інсульт і ранню смерть українського науковця й літератора. Успіхи українців на Археологічному з'їзді в Києві 1874 р. спровокували відомий донос Михайла Юзефовіча про громадян-сепаратистів, які під покровом науки ширять ідеї про відокремлення України, та спричинили сумнозвісний *Емський указ* Александра II 1876 р.

Для російської ментальності, яка не терпіла навіть простої чесної конкуренції, всякий мистецький, науковий, публіцистичний твір українською апріорі вважався ворожим. Цензура клала під сукно будь-який альманах, збірку художніх творів. Рукописи прямували до російської столиці, там могли нидіти роками, а потім осідали в архівні холоди цenzури, або знищувалися. Цензура Росії не дозволяла видати усіх поезій Тараса Шевченка. Найпринциповіші твори, де засуджувався російській деспотизм і великодержавність, перебували під заборonoю аж до Першої російської революції.

Уваровську триаду доповнили тезою про триєдиний «русский народ», який складався з великоросіян, малоросіян і білорусів. Трактувати інакше цю «скрепу» не просто заборонялося, а вважалося святотатством, зрадою православної віри. Так закладалися ортодоксальні основи ідеології сучасного рашизму, бо ідейними напутниками В. Путіна є тодішні шовіністи, а його духовними попередниками — Уваров,

¹⁸⁵ І. Гирич, «Пилип Морачевський в контексті національного суспільного життя», *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання*, № 8 (68) (2017):46–48.

Валуєв, Катков, Ніколаї I та II, Александри II та III. Отже, їм належить пальма першості у ствердженні «істини», що «українців не було, немає і бути не може». Це не диктатор Путін придумав, це він запозичив у своїх попередників, почасти навіть ліберальніших за нього.

Щоб боротися з деструктивними впливами російських державно-національних ідей, українській еліті довелося відмовитися від свого корінного самоназивання — «Русь», «русини», «руські». Це ім'я у них нагло вкрали молодші, але цинічні сусіди: *Московія* забаганкою її самодержця в один момент стала *Росією*. Нове національне ім'я *українці* й назва держави *Україна* засвідчили нову якість цього етносу. Цим українські інтелектуали заманіфестували своє прагнення здобути політичну волю. Нова назва не прив'язувала українців до традиційної «триєдиної» плеяди «родинно близьких» народів — росіян і білорусів. Вона мала свідчити про кінець «песього обов'язку» українців супроти Москви, як писав М. Грушевський¹⁸⁶. Невипадково сьогочасний диктатор Росії В. Путін нині твердить, що України й українців немає, що росіяни й українці — один народ... Він просто повторює тезу всіх російських царів: мовляв, існують малороси — люди, які лише походженням пов'язані з українськими землями, а духовно є політичними росіянами. У царській Росії терміни «Україна», «український» дозволили до вживання лише після 1905 р.

Українство, українське трактування історичного процесу були грозою для моністичного тоталітарного мислення росіян: вони бачили тільки «єдинообразіє» та уніфікацію всіх самобутніх рис усіх націй і народностей, які населяли Російську імперію. Регламентувалася навіть мова народного співу. Так, хор Миколи Лисенка не мав права виконувати народних пісень українською, їх перекладали французькою і в такому вигляді співали, бо французька — правильна цивілізована мова колись усієї російської інтелігенції, а «штучна» інтелігентська українська, мовляв, придумана зловмисними українофілами лише для того, щоб потім відірвати українські землі для свого сепаратного державного утворення.

¹⁸⁶ М. Грушевський, «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918))», в *Твори: у 50 т., т. 4., кн. 1* (Львів: Світ, 2007), 231.

У пожежі січня 1918 р., після більшовицького обстрілу будинку вченого на Паньківській, 9, згоріли архіви, недописані праці, бібліотека та мистецька збірка — більше ніж культурні скарби. У статті «Кінець московської орієнтації» зі своєї знаменитої збірки «На порозі Нової України» М. Грушевський писав: «*Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, що згоріло в моїм кабінеті, се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць, і кінець кінцем, як то часто буває — справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства.*»

Довбнею для побивання всіляких «сепаратизмів», зокрема й українського, слугувало для царату сконструйоване російською суспільною думкою та інспіроване згори *офіційне слов'янофільство*, яке не мало нічого спільного з дійсним слов'янофільством, пропагованим кирило-мефодіївцями та українськими слов'янофілами впродовж середини — другої половини XIX — початку XX ст. Сергей і Константин Аксакови, Іван Кірієвській, Алексей Хом'яков, Юрій Самарін та інші сформулювали фактично офіційну державну ідеологію. Казенне слов'янофільство розробляло ідею про особливу місію росіян і Росії, про принципово інший національний дух і ментальність російського народу, протиставляло Росію «гнилому» і «бездуховному» Заходу, твердило про особливий історичний шлях росіян, який не можна міряти убогим меркантилізмом західного світу. Фактично цим російські великодержавники закладали основу міфу про особливу місію російської нації, котрій не пасує шлях усіх інших нормальних європейських народів. Навіть стверджувалася теза про єдиний у своєму роді «народ-богоносець», якому дозволено діяти як йому заманеться. Приписи моралі та європейських правил співіснування для нього непотрібні, ба навіть шкідливі.

Саме у середовищі російських слов'янофілів, діяльність яких фінансувалася з державного бюджету, було найбільше представників розпезаного великоросійського шовінізму, які й чути не хотіли про права українського народу на своє самовизначення, не те, що на політичну, а навіть на культурну окремішність. Російські слов'янофіли, охоронителі царського престолу, готові були визнати за особливу народність кашубів у німецькому Помор'ї (нині це землі, відзискані Польщею), підтримували, піднімали на щити, фінансували, запрошували на професорство чеських, хорватських, словацьких учених, бо ті, мешкаючи в Австро-Угорщині, працювали для послаблення цього політичного супротивника Росії на міжнародній арені. Натомість українцям шлях на слов'янські форуми було перекрито. Їх не допустили на святкування в Празі сторіччя з дня народження Францішека Палацького (1898 р.): «малороси» були частиною російської делегації. Але й галицьких підавстрійських українців російські централістичні кола слов'янофілів постійно цькували, називаючи креатурами різних австрійських і німецьких розвідок та продуктом інтриг численних недоброзичливців «єдиної і неделимой» Росії.

Ідеєю фікс російського державного слов'янофільства було створення всеслов'янської федерації на чолі з Росією та її петербурзьким імператором. Під цією вівіскою планувалося асимілювати всі слов'янські народи на росіян, щоб «наросити масу» для майбутніх воєн з не-

слов'янськими народами. Слов'янофільствующими церберами російського «царя і отечества» фактично закладався дух загарбництва, окупації, імперіалізму. Вони марили новою столицею всеслов'янства — Стамбулом-Константинополем. І спинятися не збиралися: далі шлях мав пролягати на землі «Гроба Господнього», у Палестину і Єрусалим через території інших країн Близького Сходу. Отже, апетит російського царя сягав за землі Османського султанату, туди, де колись були терени Візантійської імперії.

У цьому імперському навіженстві українцям була вготована роль добровільного виконавця волі московського слов'янофільства, бо ж Україна не мала своєї правосуб'єктності, а була інтегральною частиною «русского народа».

У другій половині XIX ст. в російській суспільній думці закладається бойовничий російськоцентричний панславізм. Російський філософ Ніколай Данілевський у своїй праці «Россия и Европа» (1871 р.) висуває тезу про те, що конфлікти між Росією і європейськими державами спричинює глибоко закорінена і немотивована ненависть цих народів до Росії й росіян. І що ця закоріненість свідчить про геть різні культурні типи європейців і росіян. Так під ідею слов'янофілів про особливу місію Росії й російського народу було підведено соціологічну (наукову) базу, яка виправдовувала нецивілізовані вчинки росіян небажанням наслідувати ментально чужі для них поведінкові стереотипи Заходу. Провадилася думка про ірраціональне, негативне, несправедливе ставлення Заходу до об'єктивно «доброї» і «позитивної» Росії.

Українські інтелектуали запропонували свою відповідь на месіанські міфи росіян. На другому, академічному етапі українського визвольного руху з'явилася «громадівська» теорія розвитку суспільства. Вона мала відповідати на російську автократичну й монархічно-державну версію та польську шляхетсько-аристократичну модель розвитку суспільства, у які російськими і польськими інтелектуалами включалася й Україна. Професор Володимир Антонович, лідер Київської громади, розробив національний варіант ідеї суспільно-історичного процесу в Україні, який утверджував думку про віковичний демократизм і народолобство українців, які самоорганізуються в громадах і протистоять іншонаціональним нівеляційним впливам польської і російської держав. Ця незнищенна українська громада як особливий суспільний тип організації існуватиме і рятуватиме українців від асиміляції. Ця *теорія особливого українського громадівства* мала пояснити, чому в українців не визріла власна національна держава і вони змушені були перебувати або під польською, або під російською державами. В. Антонович намагався довести, що відсутність держави в українців — це не прояв

слабкості чи незрілості, а свідчення їхньої специфічної ментальності: національну приналежність зберігають та оберігають громади, які, на його думку, й далі існуватимуть як джерело майбутнього суспільного й економічного піднесення. Громадівство було антитезою російського державного диктату, теорій «Москва — Третій Рим»¹⁸⁷ та «Православ'я, самодержавство і народність».

Натомість важливий проєвропейський суспільний вектор українців представив для діячів українського руху інший історик — Михайло Драгоманов. Він закликав українців наслідувати Захід, бути інтегральною частиною Європи, а на прикладі українського фольклору демонстрував подібність сюжетів казок, народних пісень, прислів'їв до творів інших слов'янських народів Південної та Західної Європи.

Як лідер молоді радикальної частини громадівців М. Драгоманов розвинув ідеї європейського легалізму і необхідності нормального парламентаризму, бажаність і перспективи лівої соціальної доктрини, ставши фактично провісником українського соціалізму. В російському ж питанні покладав незаслужено великі надії на співпрацю з поміркованими революційними колами. Вірив — як засвідчила історія, фатально помилково, — що російське визволення з-під царської тиранії автоматично приведе і до визволення України. Шукав серед росіян суголосних до ідей національного визволення українців, але так і не знайшов. Зате політизував український рух, вивів його із сутічок вузького культурництва.

Окремим завданням Київської громади було виховати і плекати нову українську інтелігенцію, яка надалі мала кількісно зростати, більше впливати на широкий загал української людності. Цьому ідеалу служила школа істориків Володимира Антоновича. Київський професор не лише виступав наставником молоді на науковій ниві, він готував людей нового українського світогляду, що поділяли ідею тисячолітньої безперервності існування українського народу на Наддніпрянщині. Професорами університетів стали М. Дашкевич, О. Маркевич, Д. Багалій, П. Голубовський, М. Довнар-Запольський, М. Грушевський, О. Грушевський, викладачами гімназій — О. Левицький, В. Прокопович; А. Синявський, В. Щербина, В. Ляскоронський, Л. Добровольський, Л. Смоленський (останній до того ж очолював Одеську громаду); в українських журналах і видавництвах працював Василь Доманицький, музейниками стали Вадим і Данило Щербаківські та ін.

¹⁸⁷ Гирич І. «Москва — Третій Рим: історія створення історіографічного збірника 1950-х, актуальність та виклики сьогодення», в *Москва — Третій Рим. Походження міфу*, упоряд. Є. Калюжний (Київ: Смолоскип, 2021), 5–40.

Одночасно активну громадську діяльність провадив другий лідер Київської громади — Олександр Кониський. Він переїхав до Києва з Катеринославщини у 1870-х рр. і взяв на себе керівництво Київською семінарською громадою. Завдяки її діяльності з'явився новий тип *українця з суспільними запитами*, який присвячував себе українському питанню вже не вряди-годи, а віддав національно-визвольній роботі все життя. О. Кониський був ідейним керівником першого покоління національно свідомих діячів, які стали на молодоукраїнський ґрунт. Він сприяв появі серед учнів-семінаристів видавничого об'єднання «Вік» на чолі з ґроном видатних громадських діячів: Сергієм Єфремовим, Олександром Лотоцьким, Федором Матушевським, Василем Доманицьким та Володимиром Дурдуківським. Громадськими учнями О. Кониського були Михайло Грушевський, Микола Міхновський та багато інших особистостей, зокрема учасники «Братства тарасівців».

Михайло Драгоманов вплинув на розвій лівого українського руху протосоціалістичного характеру в Галичині. На його чолі стали Іван Франко, Михайло Павлик, Остап Терлецький, заснувавши Українську радикальну партію, із середовища якої вийшов автор першого трактату про політичну самостійність України Юліан Бачинський (1894–1895 рр.). Його підтримали інші радикали, зокрема В. Будзиновський та В. Охримович. Драгоманівці мали великий вплив і на Наддніпрянщині. Для російського державного централізму, який вважав щонайменші спроби політичного відокремлення українців проявами «мазепинства», це вже було загрозою. Проте сам М. Драгоманов, людина попереднього покоління національних діячів, самостійницької ідеї не підтримав, розробивши свою версію федералізації Росії як вільної спілки.

А на Наддніпрянщині національні позиції в суспільному русі активно боронив Борис Грінченко. Його просвітню і громадську діяльність важко переоцінити. Він рішуче обстоював ідею української політичної окремішності перед небезпекою нівеляційних впливів космополітизму Михайла Драгоманова.

У 1890-х рр. Б. Грінченко часто виступав у західноукраїнській пресі під псевдонімом Вартовий, забирав голос як представник інтелектуалів підросійської України. У циклі статей «Листи з Наддніпрянської України», оприлюдненому газетою «Буковина», давав відсіч полемічним закидам у загумінковості й партикуляризмі українського руху, які не завжди слушно висловлював М. Драгоманов у своїх «Листах з Наддністрянської України».

Вірний продовжувач лінії О. Кониського, Б. Грінченко був одним з найактивніших представників «Братства тарасівців». Він як ніхто

інший розумів важливість культурної праці для постання модерної України. Невипадково саме Борис Грінченко успішно завершив титанічну працю — редагування чотиритомного тлумачного «Словаря української мови». Її десятиліттями провадила Київська громада, але довести цей труд до вінця судилося саме Б. Грінченкові. Лідер Старої громади Володимир Науменко, людина малоросійської свідомості, цієї роботи самостійно подужати не зміг.

Репресії царського уряду проти українців Наддніпрянщини спонукали лідерів національно-визвольного руху шукати виходу у *соборності*, підтримці ідей політичного відокремлення серед підавстрійської України. Такі контакти зав'язувалися ще від часів «Весни народів» (1848 р.), але масового характеру набули після скасування кріпацтва і початку підготовки Січневого польського повстання 1863 р. Налагодженню контактів між двома частинами України суттєво сприяла співпраця Пантелеймона Куліша та Олександра Барвінського. Але спроби П. Куліша переїхати до Львова, щоб редагувати журнал «Правда», не мали успіху.

Новий етап почався і завершився у 1870–1890-х рр. за участі Володимира Антоновича та Олександра Кониського від киян і Олександра Барвінського від львів'ян. Протистояти російському монстрові у сфері творення модерних засад української культури можна було, за словами В. Антоновича, лише за межами «чрева мастодонта» (поза межами Росії) — в Галичині. На Великій Україні вибудувати культурну опірність російському централізмові й імперіалізмові було неможливо. Українська інтелектуальна еліта по обидва береги Збруча знайшла соборну формулу: «Галичина – український П'ємонт». Італійській землі півночі П'ємонту судилося політично об'єднати Італію, стати флагманом руху за національну незалежність проти інших правителів, які противилися ідеї нової Італії. Галичина натомість претендувала не на політичне лідерство, а на те, щоб бути інкубатором загальноукраїнської культури, яка мала постати у цій провінції конституційної Австро-Угорщини. Для Австрії загрозливим ставав москвофільський рух, бо фактично перетворював зазбручанські землі на територію Росії і ширив москвоцентричні панросійські ідеї на Підкарпатті. Натомість народовці і громадівці прагнули ширити ідеї загальноукраїнського культурно-політичного відокремлення від польської і російської державних ідей. Висувався новий для Європи концепт національного об'єднання українців — від Закарпаття до Дону й Кубані.

Галицькі українці друкували у своїх видавництвах твори наддніпрянських письменників. Так, спільною працею галичан, буковинців, наддніпрянців поставала «поєдинна» українська художня література

та мова, а поруч з Тарасом Шевченком — загальноукраїнський класик Іван Франко. Утвердженню української мови сприяло законодавство Австро-Угорщини, яке затвердило її як одну з краєвих мов разом з польською, чеською та ін. Українська стає мовою освіти. Її і нею викладають у Львівському університеті, державних гімназіях, народних школах, видають підручники, тобто закладається національна освіта. На кінець 1880-х рр. розпочинається діалог українських консервативних сил з польськими політичними консервативними колами. Народовці й польські політики знаходять компроміс у політиці «*Нової ери*», яку проголошено в Галицькому сеймі 1891 р. головою Народної ради Юліаном Романчуком. Вислідом цього мали постати нові українські гімназії, українські кафедри у Львівському університеті, зокрема нова кафедра української історії. А у планах було заснувати Український університет та Українську академію наук.

Це означало, що Львів ставав огнищем української справи, яку мав продовжити Михайло Грушевський — майбутній професор кафедри української історії Львівського університету¹⁸⁸. Професором його обрали 1894 р. А перед цим, на початку 1890-х, він узяв активну участь в реорганізації Товариства ім. Шевченка, яке 1892 р. з літературного перетворилося на наукове. О. Кониський і М. Грушевський заходилися перетворити його на Українську академію наук. Для українців — засновників НТШ воно було не лише науковою інституцією, а передусім інтелектуальною лабораторією, яка мала обґрунтувати політичні претензії еліти на політичну окремішність¹⁸⁹. Львівські народовці і київські громадівці, що зробили ставку на окремішність української культури, вбачали в НТШ прообраз Української академії наук. Для них академія мислилася як локомотив національного відродження. Саме такими були спочатку наукові товариства інших народів, а згодом постали Польська, Чеська та Хорватська академії наук, що діяли в межах Австро-Угорської імперії.

¹⁸⁸ Докладніше про внесок М. Грушевського у будівництво української модерної нації див.: І. Гирич, *Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації* (Київ: Смолоскип, 2016), 840.

¹⁸⁹ Про суспільно-політичну функцію НТШ писали вже перші його дослідники: В. Гнатюк, «Наукове товариство ім. Шевченка у Львові: з нагоди 50-літньої річниці його заснування. 1873–1923», *ЛНВ*, Кн. I–XI (1925); В. Дорошенко, *Огнище української науки* (Нью-Йорк, 1951), 116; Л. Винар, *Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. 1892–1930* (Мюнхен, 1970), 110; Детермінованість наукової продукції М. Грушевського завданнями суспільно-політичного життя підкреслює і сучасний дослідник творчості М. Грушевського, директор Українського інституту при Гарвардському університеті. Див.: С. Плохій, *Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського* (Київ: Критика, 2011).

М. Грушевський відразу намагався унезалежити НТШ від партійності, поставити його над вузькою доцільністю хвилевого політичного моменту. Обрання його головою НТШ збіглося з переорієнтацією на особистостей з національно-демократичним типом мислення: І. Франка, М. Павлика, В. Будзиновського, В. Охримовича та ін. Перебудовуючи НТШ, М. Грушевський одночасно видозмінював і політичний ландшафт українсько-галицької політики. Включення до президії (виділу) НТШ І. Франка, В. Гнатюка, С. Томашівського та ін. майже збіглося з часом творення на ґрунті спілки народовців і радикалів нової партійної сили — Національно-демократичної партії (1899). Цікаво, що залучення до діяльності НТШ Івана Франка як науковця обмежувало його активність як реального політика¹⁹⁰.

М. Грушевський як голова НТШ відгукувався на всі суспільно-політичні виклики модерного часу. Товариство брало активну участь в інтелектуальних війнах за історію з російськими істориками. Воно симетрично реагувало на спроби сусідів залучити українців до підтримки своїх мобілізаційних національних проєктів та було однією з небагатьох українських інституцій, які активно діяли на «війні ювілеїв». Це стало частиною боротьби М. Грушевського і товариства за формування історичної національної пам'яті українців¹⁹¹. На противагу двох сторічних ювілеїв — російського і польського національних поетів Олександра Пушкіна (1899 р.) та Адама Міцкевича (1898 р.) — НТШ і М. Грушевський відсвяткували 100-річчя появи «Енеїди» (1898 р.) Івана Котляревського. 1899 р. позначився помітною подією в сенсі національно-державного погляду на українську мову як знаряддя національного відродження і визначну культурну цінність українського народу. НТШ відмовилося брати участь в XI Київському археологічному з'їзді через небажання влади дозволити виступи на науковому форумі українською мовою¹⁹².

Товариство під керівництвом М. Грушевського вдало втрутилося в розігрування політичної карти полтавської «перемоги російської зброї» 1709 р. Щоб притлумити ідеологічні наслідки бучних святку-

¹⁹⁰ Докладніше див.: І. Гирич, «Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне», в *Франкознавчій студії*, вип. 4 (Дрогобич: Коло, 2007): 590–643.

¹⁹¹ І. Гирич, *Концептуальні проблеми історії України* (Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2011): 56–100.

¹⁹² Перипетії реакції М. Грушевського на поведження росіян — організаторів з'їзду можна простежити за листуванням голови НТШ з членом організаційного комітету професором В. Антоновичем. Див.: *Листи В. Антоновича до М. Грушевського*, публ. О. Ситник, *Український історик*, ч. 3–4, 1–4 (110–115) (1991–1992): 396–411.

вань 200-річчя перемоги Петра I під Полтавою, М. Грушевський ініціював святкування альтернативного ювілею — 200-річчя шведсько-українського союзу між І. Мазепою і Карлом XII, яке припадало на 1908 р. Таким чином він легітимізував у масовій свідомості широкого загалу право українців XVIII ст. шукати зацікавлену сторону проти всевладдя російської держави, право виходу українських земель зі складу Росії¹⁹³. Нарешті М. Грушевський і НТШ з УНТ відгукнулися й на 100-річчя від дня народження Миколи Гоголя. Йому належить одна з перших трактовок М. Гоголя як українського письменника, що писав російською мовою. Тепер це вже стало аксіоматичним поглядом на творчість класика літератури.

НТШ під орудою М. Грушевського було формотворцем історичної пам'яті українців, виробляючи для тодішньої української маси ціннісні категорії щодо українського минулого, творячи галерею героїв і ворогів, інтерпретуючи позитивні і негативні події, окреслюючи відповідні орієнтири для шанування і ганьби. Це була також безпосередня заслуга М. Грушевського¹⁹⁴. НТШ стало інкубатором загальноукраїнських культурних ініціатив. Зупинимось на найбільших обсягах діяльності товариства в цій царині.

Мова видань НТШ виконувала функцію загальновизнаної всеукраїнської літературної мови¹⁹⁵. Стараннями НТШ, передусім М. Грушевського, з'явився загальноукраїнський літературний суспільно-політичний журнал «Літературно-науковий вісник», який упродовж 1898–1914 рр. був найповажнішим форумом для всіх українських письменників, публіцистів, економістів та ін. Завдяки «ЛНВ» поглиблювався вплив ідеології соборництва українських земель, формувалися єдині мова і література. Товариство чи не найбільше долучилося до видання масової літератури для народу і робило це через свою структуру — Українсько-руську видавничу спілку. НТШ було провідною інституцією для просвітньо-освітніх ініціатив українського громадянства,

¹⁹³ М. Грушевський, «Шведсько-український союз 1708 р.», *ЗНТШ*, Т. ХСІІ, Кн. 6. (1909): 7–20. Розуміючи громадську важливість теми, М. Грушевський випустив цю статтю окремим відбитком. Про російсько-українські ідеологічні війни див. також: І. Гирич, «Українська історіографія і суспільна думка в запереченні російського імперського міфу про Мазепу і Полтавську битву», *Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII ст.* (Львів, 2011): 258–272.

¹⁹⁴ І. Гирич, «Нарис історії українського народу» як твір, що формував ментальність українця модерного часу», в *Нарис історії українського народу*, М. Грушевський (Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021): 7–26.

¹⁹⁵ І. Гирич, «Мова і правопис як політичні чинники національно-визвольного руху», *Концептуальні проблеми історії України* (Тернопіль, 2011), 34–39.

а М. Грушевський — одним з найактивніших суспільних діячів в царині творення українського приватного шкільництва — гімназій. Тому не випадково львівський професор став найодіознішим «сепаратистом та мазепинцем» в очах російського суспільства.

У 1905–1907 рр. спільне культурне надбання М. Грушевський переносить до головного міста над Дніпром¹⁹⁶. Розпочинається політизація українського життя Києва: працює контора «Літературно-наукового вісника», засновується Українське наукове товариство, видається перша газета для селян «Село». Історик організує публічні лекції з минулого та відзначення ювілеїв в «Українському клубі» тощо.

Самостійницька ідеологія торує шлях до широкого загалу. До «Братства тарасівців» на Наддніпрянщині і Партії молодих радикалів у Галичині додається у 1900 р. Револьюційна українська партія (РУП), програмним документом якої стає «Самостійна Україна» Миколи Міхновського¹⁹⁷. Самостійність утверджується пунктом публічної політики. РУП як партія молодечого активізму захоплює в свої лави вже не десятки, а сотні людей. Вона приваблювала передусім своїм надкласовим і надпартійним характером, а також прагненням політично вирішити українське питання. У перших десятиріччях ХХ ст. вона налічує близько трьох тисяч членів.

Росіяни намагалися протиставити українцям чорносотенний рух правих великодержавних партій у всіх містах України. Це був неприкритий, підтриманий поліцією і жандармерією рух для залякування революційних елементів, передовсім українських активістів, який можна розглядати як початок розквіту та поширення ідеології расизму. Його характеризували непримиренна ксенофобія до всіх неросійських націй, зоологічний націоналізм у крайніх формах шовінізму, антисемітизм й україножерство. І цим хворіло не лише праве російське суспільство, але й усі ліві соціал-демократичні партії — від есерів до більшовиків і меншовиків. Ніхто з них не збирався визнавати права націй, найперше українців, на своє політичне і культурне визволення з-під гніту панівної російської нації. Від українських лівих боротьбу з РСДРП у 1904–1917 рр. вела Українська соціал-демократична робіт-

¹⁹⁶ І. Гирич, «М. Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906–1907 роках (за матеріалами щоденника)», УІЖ, № 5 (530) (вересень-жовтень):101–138 ; І. Гирич, «Михайло Грушевський і справа перенесення його львівських інституцій до Києва в часах Першої російської революції», *Михайло Грушевський. Студії та джерела*, кн. 1 (Київ, 2019): 29–58.

¹⁹⁷ Роман Коваль, та Юрій Юзич, *Микола Міхновський. Спогади, свідчення, документи* (Київ: Видавництво Марка Мельника, 2021): 706–714.

нича партія. З ортодоксальних позицій соціалізму її провадили лідер УСДРП Левко Юркевич, Микола Порш, Володимир Винниченко.

З іншого боку, в середовищі партії визрівало центристське і праве крило, яке з позицій економізму і ревізйонізму хотіло змінити радикальну ідеологію марксизму ленінського типу на ідеологію реформованого марксизму європейського зразка. В УСДРП утворилася Закордонна група на чолі з А. Жуком, В. Дорошенком, О. Назаріївим, В. Степанківським, які хотіли, щоб партія стала локомотивом боротьби українських політиків за ідею незалежної України¹⁹⁸, очоливши в цьому питанні й «буржуазні» партії: Українську радикально-демократичну партію (УРДП), Товариство українських поступовців (ТУП), Українську народну партію, українських есерів та ін. На жаль, переорієнтувати УСДРП на такі завдання не вдалося. Лідери партії вирішили, що класовість і соціальні аспекти важливіші за національно-державні питання.

Перед революцією у 1908–1912 рр. великі успіхи серед заможних прошарків українського суспільства мав новоконсервативний рух на чолі з В'ячеславом Липинським, який намагався пропагувати ідеї самостійної України серед дідичів Правобережної України. Проте великої популярності в аристократичних і маєтних колах проросійських землевласників він, на жаль, не здобув¹⁹⁹.

Перша світова війна явила реальну перспективу збройного зіткнення між українськими силами та імперським російським суспільством. Це сталося в добу Української революції 1917–1921 рр.

Сучасна ідеологія рашизму в Росії не нова. Вона продовжує стару загарбницьку практику Московії та Російської імперії від XIV ст. до Першої світової війни, від московського князя Івана Каліти до Ніколая II. В основі її лежить ідеологема «Москва — Третій Рим». У XIX ст. вона модифікувалася в уваровську формулу «Православ'я, самодержавство і народність». Стосовно України ця формула одержала уточнююче звучання про «триєдиний руский народ», що нібито складався з великоросів, малоросів і білорусів. Причому двоє останніх мали виконувати функцію будівельного матеріалу для єдиної політичної нації — росіян.

¹⁹⁸ І. Гирич, та В. Кавунник, ««Опортунізм» чи «соціалізм»: до проблеми про внутрішньополітичну дискусію в УСДРП 1909–1912 років. Листи В. Садовського до А. Жука», в *Український археографічний щорічник*, вип. 18. (Київ, 2013): 576–639.

¹⁹⁹ І. Гирич, В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії) (Київ, 2019), 310.

У відповідь на російське «месіанство» українська інтелігенція, яка стала елітою українського народу замість козацької старшини, висунула гасло про політичну окремішність України, заманіфестовану Т. Шевченком, М. Костомаровим, П. Кулішем в Кирило-Мефодіївському братстві 1846–1847 рр. Перед цим поетичною формулою українського національного визволення з російських лабет став Шевченків «Кобзар». На новому етапі визвольного руху громадівці В. Антонович, М. Драгоманов, О. Кониський, Б. Грінченко О. Барвінський почали шукати наукові історичні підвалини існування особливій форми українського суспільного життя — громади під польською і російською займанщинами. М. Грушевський розпочав третій, політичний етап українського руху, перетворивши Наукове товариство імені Шевченка на лабораторію національної суспільно-політичної думки і розробивши тип модерного українця, що вступає у боротьбу за свої політичні права в межах Росії та Австро-Угорщини.

У 90-х роках XIX ст. закладається самостійницька ідеологія, яка мала слугувати заборолом від денаціоналізації українців. Флагманом стало «Братство тарасівців», у якому одне з чільних місць посів Борис Грінченко — найвидатніший наддніпрянський публіцист кінця XIX ст. На межі XIX–XX ст. постала Революційна українська партія (РУП), ідеологічною програмою якої була «Самостійна Україна» М. Міхновського, а на початку XX ст. виникли перші політичні партії соціал-демократичного характеру, які стали локомотивами боротьби за національне визволення. Самостійницька ідеологія консерваторів В. Липинського та деяких «відламків» українських соціал-демократів і есерів (А. Жука, М. Залізняка, В. Дорошенка, О. Скоропис-Йолтуховського, Д. Донцова) поклала край безроздільному пануванню ідеології російської виключності та шовінізму на українських землях під Росією.

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ІДЕОЛОГІЇ «РУССКОГО МИРА» В УМОВАХ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Українське питання було одним із чільних в період Великої війни. У вирішенні його на свою користь насамперед були зацікавлені ворожі Російська та Дунайська імперії. Конфлікт між цими державами навколо Галичини деякі історики вважають другим за важливістю після Балкан у Першій світовій війні²⁰⁰. Російський царат вважав західні терени України, що були у складі імперії Габсбургів, «исконно русскими землями», тому готувався, захопивши їх, завершити справу «собиранія земель русских». Велику війну у Європі російські шовіністи розглядали як сприятливу можливість для «остаточного вирішення українського питання», тобто тотальної насильницької деукраїнізації. Військовому вторгненню 1914 р. до Галичини та Буковини передувала потужна ідеологічна обробка українського населення заходу України, яке готували зустрічати російські війська як визволителів від австрійського та польського католицького гніту. «А ще кажуть, що історія не повторюється. Наша так напевно», — влучно писав учасник Першої світової війни, поет Євген Маланюк²⁰¹.

Російська імперська ідеологія доби Першої світової війни, тактика «випаленої землі» російської армії на українських теренах, варварський окупаційний режим, репресії проти українців недвозначно нагадують сучасний рашизм ХХІ ст. Історик Віктор Брехуненко має рацію, коли доводить, що нині Росія продовжує використовувати старі ідеологеми та міфологеми для виправдання своїх справжніх цілей та злочинів²⁰².

Звична вікова практика Московщини — підкупом, шантажем, погрозами творити і множити у стані потенційного противника свою «п'яту колону». Таку мережу своїх таємних агентів і симпатиків на заході України Російська імперія почала формувати задовго до Першої світової війни — після поразки європейської революції 1848–1849 рр.

²⁰⁰ Я. Грицак, *Подолати минуле: Глобальна історія України* (Київ, 2021), 223–224.

²⁰¹ Е. Маланюк, *Книга спостережень. Проза*, т. 2 (Торонто, 1966), 336.

²⁰² В. Брехуненко та ін. «Братня навала». *Війни Росії проти України ХІІ–ХХІ ст.* (Київ, 2016), 248 ; В. Брехуненко, *Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле* (Київ, 2017), 28.

Спочатку Росія, цей *жандарм Європи*, допомагала монархіям придушити революційні та національно-визвольні рухи. «Весна народів» зазнала поразки, і тоді імперія Романових взялася послаблювати австрійських Габсбургів, що володіли українськими Галичиною, Буковиною та Закарпаттям, зробивши ставку у цій агресивній геополітичній грі на рух *москвофілів* — прихильників ідеї «єдиної неподільної Русі від Карпат до Камчатки» та зігравши на зневірі місцевих провідників українофільства. Так закладався ґрунт для просування ідей «*русского мира*». Діяльність москвофілів мала успіх: їх підтримували відомі діячі, зокрема Яків Головацький у Галичині та Олекса Духнович на Закарпатті, навіть Іван Франко деякий час був прихильником цих ідей²⁰³. Москвофіли використовували тактику *ідеологічної диверсії*: шукали слабкі місця противника і наносили пропагандистські удари по лінії конфліктів між австрійською владою та численним прошарком русинів (українців). «Лінія розлому» базувалася на трьох пунктах: історія, мова, релігія.

Москвофіли апелювали до історії Київської та Галицької держав, правонаступництво яких самовільно перебрала Російська імперія. Романови вважали себе нащадками руських князів і відповідно західні терени України своєю вотчиною. Також активно розігрувалася карта слов'янської православної єдності супроти влади католиків: австрійців та поляків²⁰⁴.

На мовному фронті інформаційної війни москвофіли скористалися відсутністю єдиної загальноприйнятої української літературної мови. Це створило сприятливий ґрунт для поширення штучної мови — *язичія*. Під вплив прибічників Москви потрапили практично всі впливові культурно-освітні установи та часописи, навіть «Галицько-Руська матиця» та «Зоря Галицька». Такі ж процеси у 1850-х рр. відбувалися і на Закарпатті, там ідеї москвофільства обстоювали діячі національного відродження Андрій Добрянський та Олекса Духнович.

Значну увагу Росія зосереджувала на пропаганді свого православ'я — нібито задля очищення греко-католицького обряду від латинізації. Під впливом міфу про «святую Русь» та завдяки щедрому фінансуванню частина греко-католицьких священників перейшла в російське православ'я та стала проповідувати «русский мир». Язичіє протиставлялося українській мові і в галузі освіти та діловодства.

²⁰³ Я. Грицак, *Життя, смерть та інші неприємності* (Київ, 2011), 89.

²⁰⁴ А. Бушков, и А. Буровский, *Россия, которой не было-2. Русская Атлантида*. (Красноярск; Москва, 2000), 510.

Ним публікувалися закони та розпорядження державної та церковної влади. Нинішні священники Російської православної церкви в Україні, теж користуючись як богослужбовою виключно церковнослов'янською мовою, фактично відмовляють українській у сакральності²⁰⁵.

Періодичні видання москвофілів, які поширювали інформацію в дусі панівної російської пропаганди, щедро фінансувалися петербурзьким двором. Фактичне запровадження польської автономії в Галичині після поразки Австрії у війні з Пруссією 1866 р. підштовхнуло москвофілів відкрито проголосити гасло національно-культурної єдності з Росією. Традиційно мусувалася теза про «*обицую історію, язик, культуру, релігію*».

Михайло Грушевський, очевидець та аналітик тих подій, згадував, як ширили москвофільство: «*Під вражінням погрому австрійських військ львівська газета «Слово» (орган консервативних москвофілів) доводила, що галицькі русини один народ з великоросами, українська мова — незначна відміна «русского язика»; та й ніяких русинів нема — є тільки оден «русский народ» від Карпатів до Камчатки, тому й нема чого заходитися коло творення народної української літератури: є готова література російська (великоруська)*»²⁰⁶.

Поширювались натяки про згубний вплив західної цивілізації на слов'янській світ. Не шкодували російських грошей і для підтримки культурно-просвітницьких організацій, надаючи їм назви, що нагадували про давньоруську Київську державу. Найвідоміша з них — «Руська рада». Не обійшлося без традиційної риторики на тему, що Україну «хтось вигадав»: наприкінці XIX — на початку XX ст. панувала російська офіційна думка про те, що Україну «*видумали*»... Німеччина й Австро-Угорщина. Діячів українського національного руху дискредитували дезінформацією про «*відпрацювання ними австрійських грошей*».

Звідси імперський висновок, що в Галичині, на Буковині та Закарпатті, мовляв, проживає *російське населення, що тимчасово опинилося поза межами Російської імперії, тому приєднання цих земель до Росії є відновленням історичної справедливості та завершенням історичної місії московського князя Івана Калити*.

Після балканських війн стало зрозуміло, що «пороховий льох Європи» (Балкани) вибухне. Тож «*вирішення українського питання*» стало однією з причин Великої війни. У цьому контексті привертає увагу думка британського історика Домініка Лівена: «*Більш за все інше світо-*

²⁰⁵ В. Брехуненко, *Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле*, 151–155.

²⁰⁶ М. Грушевський, *Ілюстрована історія України*. (Київ, 1990), 502.

ва війна залежала від долі України»²⁰⁷. Перша світова війна вимагала від ворогуючих сторін значних ресурсів, а українські землі мали їх невичерпний запас. Головними претендентами на контроль за українськими ресурсами були Росія та Австро-Угорщина²⁰⁸. Росія до того ж планувала остаточно зруйнувати Український П'ємонт у Галичині і цим поставити крапку в історії ненависного для них мазепинства, під яким розуміла все українське життя в Австро-Угорщині, що розвинулося та активізувалося наприкінці XIX — на початку XX ст. і мало вплив на територію Наддніпрянщини. Ба більше, західними теренами України остаточно розв'язання українського питання не обмежувалася.

Історик Сергій Світленко привернув увагу до секретного доносу Полтавського губернатора Александра Багговута від 4 лютого 1914 р. Цей документ передбачав 17 заходів для боротьби з українським національним рухом, серед яких пропонувалося створити «правдиву історію малоросійського народу», пояснюючи, що «ніколи ніякого українського народу не було». До реалізації цього плану мали намір залучити лише великоросів на посадах вчителів, інспекторів, священників²⁰⁹.

Наприкінці червня 1914 р. сталася подія, яку метафорично можна порівняти зі спалахом сірника в пороховому льосі, — на Балканах вбито австро-угорського принца Франца Фердинанда Габсбурга. Льох вибухнув Першою світовою війною. Прикриваючи свої геополітичні загарбницькі цілі, Росія оголосила, що вестиме «священну війну за звільнення слов'янських народів від німецького та австрійського ярма». Саме на Галичину був спрямований основний удар російських військ. Крім намірів захопити багаті нафтові родовища Галичини, Росія прагнула знищити «українське гніздо мазепинства», тобто потужний український культурно-просвітницький, релігійний та політичний рух, який заважав москвофілам русифікувати західноукраїнські землі та мав вплив на українців Наддніпрянщини. З огляду на стратегію війни захоплення Галичини значно додало б проблем Німеччині, флот якої воював переважно на бориславській нафті. Центральні держави також зважали на українське питання. «...Той, хто має ключі від Києва, контролює Росію», — писав напередодні війни німецький публіцист Поль Рорбах²¹⁰.

²⁰⁷ Я. Грицак, *Подолати минуле: Глобальна історія України* (Київ, 2021), 224.

²⁰⁸ К. Kiebusinski, "War and Revolution in Ukraine, 1914–1923: The University of Toronto Digital Collection", *Україна модерна*, вип. 29 (2020), 315.

²⁰⁹ С. Світленко, *Українське XIX століття: етнонаціональні, інтелектуальні та історіософські контексти* (Д.: Ліра, 2018), 65–66.

²¹⁰ Я. Грицак, *Подолати минуле: Глобальна історія України* (Київ, 2021), 225.

Тим часом Росія перетворювала Київ на «клуб російських націоналістів» — центр боротьби з іногородцями, насамперед українцями та євреями. Східний фронт між Росією та Австро-Угорщиною, що охопив українські етнічні терени — Галичину, Буковину, Закарпаття, Волинь, мав колосальне значення для обох противників. Значна частина українських земель у складі Російської імперії стала прифронтовою. У серпні 1914 р. розпочалася Галицька битва. Українці — ця розділена нація — постачали для обох армій не лише сировину, а й «гарматне м'ясо»: цей світовий конфлікт став для них братовбивчим. 300 тисяч українців воювали в лавах австро-угорської армії, до російського війська лише із сіл українських губерній упродовж 1914–1917 рр. мобілізували 2,8 млн осіб²¹¹. Обстріли важкою артилерією спричинили значні втрати серед військових та цивільних, перетворили багаті терени на випалену землю. Мобілізація та евакуація українського населення набували величезних масштабів. Евакуйовані могли втекти від війни, мобілізовані такого шансу не мали. Ситуація на Східному фронті у порівнянні із Західним розвивалася жвавіше. Упродовж 1914-го та весни 1915 р. Росія захопила Галичину, Буковину та частину Закарпаття.

Рис. 1. Україна у Першій світовій війні. Карта з книжки Ярослава Грицака «Подолати минуле: Глобальна історія України»

²¹¹ В. Волковинський, *Бойові дії. Велика війна 1914–1918 і Україна. Історичні нариси* (Київ, 2014), 140.

Захопленням Галичини російське командування особливо пишлося. Цар Ніколай II відвідав Львів, там йому влаштували урочистий прийом. А в маніфесті з нагоди приєднання Галичини згадувалося про повернення «землі Ярослава Осмомисла і князів Данила і Романа» під скіпетр російського царя, який вважав себе спадкоємцем династії князів Київської Русі. Після захоплення Перемишля — твердині, що трималася до квітня 1915 р., «справа великого князя Івана Калити» здавалася завершеною. Відтак російська влада розпочала другий етап «спецоперації» (вражаюче подібної до сьогочасної путінської цинічної «денацифікації») — своєрідну деукраїнізацію земель колишнього Королівства Галичини та Лодомерії. На цих теренах утворили Галицько-Буковинське генерал-губернаторство на чолі з Георгієм Бобрінським. Територія цього адміністративного утворення складалася з чотирьох губерній. Три на теренах Галичини — Львівська, Тарнопільська та Перемишльська, а четверта, Чернівецька, на Буковині.

Наміри російської адміністрації чітко окреслив Сергій Сазонов — міністр закордонних справ Росії, духовний предтеча нинішнього головного дипломата путінського режиму Сергєя Лаврова: «...Якраз тепер прийшов час, аби раз і назавжди покінчити з вашим українством»²¹². Риторика цілком у дусі «остаточного вирішення українського питання» воєнною рашистською «денацифікацією», затіяною Путіним 24 лютого 2022 р.

Впливові українські діячі стали жертвами репресій. Арешти охопили не лише Галичину, але й Наддніпрянську Україну. Найрезонанснішими стали затримання вченого-історика Михайла Грушевського та Андрея Шептицького — митрополита Української греко-католицької церкви. Російську владу відверто лякало їхнє вміння впливати своїми проукраїнськими поглядами на маси. Тому обох звинуватили в австрофільстві і депортували в Росію: А. Шептицького в Суздаль, а М. Грушевського спершу до Симбірська, а потім у Казань. Згодом М. Грушевському дозволили переїхати до Москви, але заборонили займатися педагогічною та громадською діяльністю²¹³. Переслідували й інших діячів українського руху.

Тим часом в окупованих західних землях України розпочалася тотальна русифікація під очільництвом колаборантів-москвофілів. Однак навіть їм росіяни не довірили керівні посади. На чолі губерній та повітів ставили російських градоначальників, а сільські громади очолили старости з офіцерського складу російської армії. Восени

²¹² Д. Дорошенко, *Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.)*, т. 2. (Київ, 2007), 23.

²¹³ І. Верба, та Ю. Шаповал, *Михайло Грушевський* (Київ, 2005), 134–135.

1914 р. окупанти закрили майже всі українські установи, бібліотеки, кооперативи. Грабували галицькі банки, музеї, книгарні, демонтували та вивезли обладнання друкарні Наукового товариства імені Шевченка (НТШ). Дмитро Дорошенко згадував: «Зараз же по вступі російського війська до Львова було закрито всі без виїмку періодичні українські видання, всі культурно-просвітні товариства, клуби-книгарні, заборонено продавати або держати по бібліотеках усі без виїмку книги на “малорусском наречии”, якнайсуворіше заборонялося використовувати це “наречие” по всіх товариствах, організаціях, суді, адміністрації, на решті почались арешти української інтелігенції, духовенства, селянства і просто звичайних обивателів, які мали нещастя привернутися під руку, як каже московська приказка»²¹⁴.

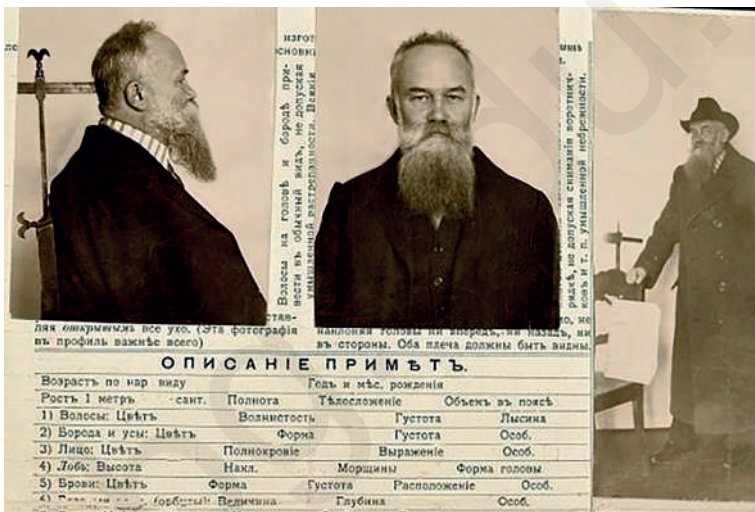

Рис. 2. Михайло Грушевський.
Світлина зі статті Оксани Юркової «Рукописи горять»²¹⁵

Синод Російської православної церкви розпочав процес руйнування Греко-католицької православної церкви. У «Споминах про недавнє минуле» Д. Дорошенко описував, як 1914 р. у Житомирі за наказом архієпископа Російської православної церкви спалювали ікони уніат-

²¹⁴ Д. Дорошенко, 24.

²¹⁵ О. Юркова, “Рукописи горять. Як Грушевський, повертаючись із заслання, у Києві заблукав”, *Історична правда*, 19 березня, 2019, https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/03/19/153850/view_print/

ської доби, незважаючи на їхню художню та історичну вартість, руйнували придорожні кам'яні хрести та фігури²¹⁶. Замість депортованих греко-католицьких священників у парафії присилали священнослужителів з Росії. Богослужіння «заговорили» незрозумілою для населення церковнослов'янською мовою. Почавши переслідувати греко-католицьке духовенство, імперія завершила цю «спецоперацію» в 1946 р., коли комуністичний режим СРСР, який успадкував традиції нищення українства від своїх самодержавних попередників, оголосив про «самоліквідацію» Української греко-католицької церкви.

У 1914 р. замість закритих українських шкіл загарбники відкривають російські. Навчання проводять не «язичієм», яке активно пропагували москвофіли, а саме російською мовою, для опанування якої запроваджують спеціальні курси. Про «язичіє» більше не згадують, для окупантів воно тоді вже виконало свою роль. Нищення окупаційною владою Петербургу українських культурних установ, переслідування нею авторитетних вчених та священнослужителів були настільки брутальними, що викликали критику навіть серед російських політичних партій, яких важко звинуватити в українофільстві.

Російська окупація Галичини супроводжувалася також єврейськими погромами. Імідж «священної російської місії» на українських теренах було зіпсовано для всього світу. Цікаво, що польські установи Галичини постраждали значно менше. На засіданнях російської Думи соціал-демократи та трудовики вщент розкритикували окупаційну політику в Галичині та вимагали відновити російську пресу в Україні. П'ютр Мілюков з думської трибуни, як влучно висловився Д. Дорошенко, «нап'ятнував» варварство російської адміністрації в Галичині та Буковині «європейським скандалом». Дума прийняла вимоги, але невдовзі самодержець її розпустив²¹⁷.

Не кращим було становище українців на території Росії. Ми вже згадували про депортацію М. Грушевського. Українські видання в Росії було закрито ще раніше, ніж німецькі, а організації, що пережили навіть столипінську реакцію, ліквідовано. Натомість з початком Першої світової війни у Києві галицькі москвофіли за підтримки російських шовіністів відкрили політичну організацію «Карпато-русский освободительный комитет».

Перший період окупації Росією західних теренів України тривав до весни — початку літа 1915 р. Після Горлицького наступу австро-угорського війська, важливою складовою якого став бій Українських

²¹⁶ Д. Дорошенко, 25.

²¹⁷ Д. Дорошенко, 26.

січових стрільців проти росіян на горі Маківка, росіяни відступили, супроводжуючи цей відхід плюндруванням окупованих територій: арештами, погромами, руйнуваннями, депортацією населення на схід. Застосовували також свою споконвічну тактику випаленої землі. Контрнаступом, що тривав з лютого до вересня 1915 р., австро-угорській армії вдалося відвоювати Галичину, Буковину і навіть захопити частину Волині — міста Луцьк та Дубно. Але австро-угорська адміністрація теж розпочала репресії проти українського населення, звинувативши його в москвофільстві. Особливою жорстокістю до *русинів* (так називали українців) вирізнялися угорці. Епізод катування мадярським жандармом священника-русина потрапив на сторінки всесвітньо відомого роману Ярослава Гашека «Пригоди бравого вояка Швейка»²¹⁸.

Рис. 3. Перша шпальта віденської газети з інформацією про повернення Андрія Шептицького з полону²¹⁹

²¹⁸ Я. Гашек, *Пригоди бравого вояка Швейка* (Київ, Дніпро, 1990), 533.

²¹⁹ С. Липовецький, «Митрополитова Одиссея», *Локальна історія*, 10 квітня, 2020, <https://localhistory.org.ua/texts/statti/mitropolitova-odisseia/>

У результаті Брусилівського прориву 1916 р. росіяни захопили Буковину, східну частину Галичини та захід Волині. Повернувшись, «русский мир» відновив російську адміністрацію, тепер, щоправда, на значно менших теренах. Це було вже друге Галицько-Буковинське генерал-губернаторство, яке очолив російський генерал Фьодор Трепов. Репресії проти українства та русифікація краю поновилися, але у менших масштабах.

Таким було «перше пришествя» «русского мира», попередників рашистів, на західні українські землі. Дії російських окупантів в Україні 2014–2022 рр. перевершили злочини тих «соотечественників», які топтали ці терени окупаційними чоботиськами у Першу світову війну.

Тодішнім символом боротьби українців проти російської орди став гімн Українських січових стрільців авторства Степана Чарнецького «Ой у лузі червона калина...». Понад століття по тому, 2022 р., у грізний та героїчний час відсічі Україною нової російської окупації, ця пісня зазвучала з новою силою і вразила світ. Цього разу залунав лише її закличний перший куплет. Повний текст, зі згадками про «тан Січових стрільців з москалями» та прагненням визволити «братів українців з московських кайдан», доводить тяглість військової боротьби українців проти російських агресорів.

На початку Великої війни 1914 р. представники українських громадських, політичних, фізкультурно-спортивних організацій заявили про свою рішучу антиросійську позицію. Виняток становили лише москвофіли, але навряд чи від них можна було очікувати чогось іншого. Три впливові українські партії утворили у Львові *Головну українську раду*, яку очолив Кость Левицький. Українські політичні емігранти з Наддніпрянщини на чолі з Дмитром Донцовим створили антиросійський *Союз визволення України*. В 1915 р. ці організації об'єдналися в *Загальноукраїнську раду* (ЗУР). Славною сторінкою українського спротиву окупаційним планам росіян стало створення добровольчого підрозділу Українських січових стрільців на чолі з Михайлом Галушинським. У 1916 р. УСС відбивали атаки росіян на горі Лисоня під час Брусилівського прориву²²⁰. 1917 р. австро-угорським та німецьким військам вдалося вибити росіян з Галичини і Буковини та просунути-ся українськими теренами навіть глибше, ніж у 1915 р. А після підписання Берестейського миру з УНР у лютому 1918 р. австро-німецькі війська зайняли територію України, на якій у січні 1918 р. постала незалежна УНР.

²²⁰ І. Крип'якевич та ін., *Історія українського війська* (Київ, 1992), 317–339.

Варто відзначити, що в умовах Першої світової війни українці розглядали різні варіанти вирішення українського питання, відкидаючи лише російський. Детальніше проаналізуємо найвідоміші та найреалістичніші з них.

Перша світова активізувала українське питання, але воно не було в центрі планів Центральних держав²²¹. Якщо Росія обґрунтовувала свої наміри вже згадуваними тут історичними та релігійними чинниками, то лідерів Центральних держав Україна цікавила як територія, багата природними ресурсами (чорноземом, нафтою, вугіллям, залізною рудою). І все ж таки вирішення українського питання за німецьким або австрійським зразком було привабливішим для українців. Їхні геополітичні розрахунки не відкидали можливості підтримувати українців у створенні власної держави. Це було потрібно насамперед для послаблення Росії.

Історик Ярослав Грицак у книжці «Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття» навів витяг з таємних документів німецького генерального штабу: *«Велика Росія може існувати тільки через посідання багатої України. Якщо ми зможемо змінити стан України на незалежну державу і утримати незалежну Україну при житті, то з певністю дамо смертельний удар по Великій Росії. Тому Україну слід вважати серцем Великої Росії. В opinii всіх експертів, посідання України робить Росію великою європейською потугою. Україна, відділена від Росії, створить мур між властивою Росією, Центральними державами та Балканами, закриваючи Росії доступ до Чорного моря»*²²². Підтримку українським суспільством планів Центральних держав також можна пояснити тим, що ті не збиралися руйнувати українські громадські, культурні, наукові інституції та забороняти українську мову, навпаки, вони їх традиційно підтримували на протигагу москвофільству.

Габсбурги розглядали різні варіанти вирішення українського питання в умовах реформування імперії. Найоптимальнішим для українців було утворення Українського королівства, яке зберігало б політичну єдність з імперією Габсбургів. Королем планував стати екстравагантний та добре відомий у Європі Вільгельм Габсбург, якого за прихильність до України називали «Червоним князем»²²³. Однак

²²¹ С. Manning, *Twentieth-Century Ukraine* (New York: Bookman associates, 1951), 35.

²²² Я. Грицак, *Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX ст.* (Київ, 1996), 103.

²²³ Т. Snyder, *The Red Prince: The Secret Lives of a Gabsburg Archduke* (New York: Basic Books, 2008), 296 ; Ю. Терещенко та Т. Осташко, *Український патріот з династії Габсбургів* (Київ, 2008), 382.

планам Василя Вишиваного, цього українського патріота з династії Габсбургів, полковника УСС, не судилося здійснитися. у 1916 р. австро-угорська влада віддала Галичину в управління полякам. Польське лобі при австрійському дворі стало на заваді обіцянкам розподілити Галичину між поляками та українцями; не було виконано рішення і про створення українського університету у Львові. Це стало розчаруванням для очільників ЗУР, а особливо УСС, що відзначилися в боях проти Росії на Східному фронті.

Рис. 4. Вільгельм фон Габсбург-Лотрінген, Василь Вишиваний

Появу на політичній карті світу української держави було юридично закріплено Берестейським мирним договором у лютому 1918 р.: за підтримки Центральних держав постанала незалежна УНР, а російські більшовики зазнали поразки та були змушені відступити з України. Утім, підписання «хлібного миру» стало пірровою перемогою української дипломатії. Союзники з Центральних держав невдовзі перетворилися на окупантів, а країни Антанти отримали всі підстави вважати українську державу пронімецькою, тому залишилися байдужими до її долі після завершення Великої війни. Німецько-австрійські війська залишили Україну. В цих умовах гетьман Павло Скоропадський та його проросійський уряд Гербеля ухвалили рішення про федерацію з Росією. У війні проти Директорії, яка була противником цього рішення, збройні сили гетьмана, очолювані російськими шовіністами, зазнали поразки від прихильників незалежності УНР, що була відновлена саме після завершення Великої війни. Розпочиналася нова сторінка українського опору російським окупантам.

Російський імперіалізм в умовах Першої світової війни зазнав великої поразки. «Справа Івана Калити» з ганьбою провалилася. Процес «собирання земель русских» завершився розпадом імперії та значним скороченням території, навіть якщо вважати, що СРСР став її територіальним правонаступником. Рашистам початку ХХ ст. (подібність ідеологій, цілей окупаційного режиму на українських теренах дають нам повне право використовувати цей термін) не вдалося вирішити на свою користь українське питання. Вони не змогли досягти жодного з пунктів плану «спецоперації» 1914 р. щодо захоплення українських

теренів для їхньої русифікації. Династію Романових знищено. Вплив москвофілів обмежився частиною Закарпаття. Навернути греко-католиків у православ'я не вдалося. Варварська окупація росіянами Галичини обернулася європейським скандалом і дискредитувала Росію не тільки в Європі, але й серед частини власного населення. Під її впливом російська Дума ухвалила припинити частину заборон, що стосувалися українського питання.

У свідомості українців Наддніпряни, які воювали в Галичині, відбулися важливі ментальні зміни не на користь російської ідеології. «Русские украинцы», як називав їх гетьман Павло Скоропадський, відчули себе українцями! Євген Чикаленко згадував про солдата-українця, який в Галичині вперше прочитав «Кобзаря», ознайомився з історією України, і там йому «очі розплющилися і він багато доводив усім, що там такий самий народ, як і в Полтавщині»²²⁴. В умовах Великої війни розділена нація зробила великий крок до єдності, який політично реалізувала 22 січня 1919 р. Наприкінці 1918 р. Гетьманат зазнав поразки у війні проти Директорії, бо П. Скоропадського залишили найкращі військові старшини-фахівці, незгодні на союз з Росією у будь-якій формі. Цей факт засвідчив неприхильність українців до Росії. «Русские украинцы» не підтримали планів гетьмана відродити «Великую Россию на федеративных началах»²²⁵. Значущу роль у цьому відіграла антиукраїнська політика Росії впродовж Першої світової війни, а також зростання національної свідомості, відчуття духовної соборності нації, розділеної століттями.

Навіть у складі різних армій українцям вдалося долучитися до спільної справи: зупинити розширення теренів «руського мира». Росіянам не вдалося захопити Галичину, Буковину, Закарпаття, натомість з «московських кайданів» були визволені Волинь та частина Бессарабії. Попри дискримінаційну політику поляків та румунів українці на західних теренах уникли жахливого Голодомору 1932–1933 рр., який забрав 3,9 млн життів²²⁶ їхніх земляків на підсовецьких територіях, і не потрапили під жорна червоного терору 30-х років ХХ ст.²²⁷

²²⁴ Є. Чикаленко, *Щоденник (1907–1917)* (Київ, 2011), 341.

²²⁵ П. Скоропадський, *Спогади* (Київ, 1995), 325.

²²⁶ **Примітка.** В сучасній історичній науковій думці побутує й інша цифра втрат у період Голодомору 1932–1933 рр. — 10,5 млн осіб. Див.: О. Петришин, М. Герасименко, та О. Стасюк, *Геноцид українців 1932–1933: за матеріалами досудових розслідувань* (Київ: Вида-во Марка Мельника, 2021), 520.

²²⁷ *Euromaidanpress.com*, 26 листопада, 2016, <https://bit.ly/3Uu0Yov>; A. Kovbasiuk et al. “Regional 1932–1933 Famine Losses: A Comparative Analysis of Ukraine and Russia”, *Nationalities Papers*, no. 48 (3) (2019): 492–512, doi:10.1017/nps.2019.55.

Російський імперіалізм відродився у формі «червоного імперіалізму СРСР». «Імперія зла» вже під кривавим прапором прагнула реваншу. Нічого принципово у стосунках з Україною не змінилося й після розпаду СРСР та утворення «демократичної» Російської Федерації. «Спецоперація для вирішення українського питання» триває вже понад сто років. Щоразу українці дають відсіч рашистам різних поколінь та зупиняють їхні спроби повзучого просування «русского мира» Європою. Тому важко не погодитися з думкою історика Сергія Плохія про те, що сучасний конфлікт із Росією є трагічним прикладом циклічності історії, адже Україна знову опинилася в центрі конфлікту міжнародного масштабу²²⁸.

²²⁸ S. Plokyh, *The Gates of Europe: A History of Ukraine* (London: Penguin, 2016), 432.

ДОСВІД ОДНІЄЇ НЕЗАСВОЄНОЇ СУСПІЛЬНОЇ ПРАКТИКИ

Українська революція (1917–1923 рр.) — одна з визначальних історичних подій в житті українців ХХ ст. Як провідна складова Східноєвропейської революції²²⁹, породженої світовою війною й ідейними та суспільними протистояннями, вона охопила всі українські етнічні території.

Запалавши в російській столиці у лютому 1917 р., полум'я революції перекинулося на Євразійський континент, збурило народи і стало потужним детонатором для трансформування імперських усталеностей і модернізації економічного та суспільного потенціалу країн, що внаслідок трирічного ведення війни потерпали від невизначеності, втоми й загальної розрухи.

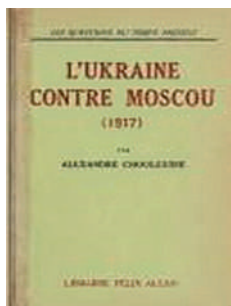

Рис. 1. Титульна сторінка праці Олександра Шульгина «Україна проти Москви» (Alexandre Choulguine. *L'Ukraine contre Moscou*. (1917). Paris, 1935)

²²⁹ Польський історик Марек Корнат вважає, що «Українська національна революція, якщо прийняти це поняття за слушне, повинна розглядатися в контексті геополітичної революції у Центрально-Східній Європі, викликаній Великою війною. У тому ж ракурсі треба висвітлювати прагнення народів, що до здобуття власних держав були в Російській імперії *Borderlands*, або *Пограниччям*. (Це поняття запровадив Оскар Галецький у книжці: O. Halecki *Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe* (New York, 1952). Див.: Марек Корнат, *Сім років. Геополітична революція в Центрально-Східній Європі. Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)* (Київ–Чернівці, 2017), 81. Подібну думку поділяє і В. Великочий, який розглядає Українську революцію «як складову процесів так званої “Другої весни народів”, Великої Східноєвропейської революції 1914–1922 рр., а не революції в Росії, початок якої припадає на 1917 рік»). Див.: Володимир Великочий, *Новітня національна історіографія ЗУНР як складова історіографії Української революції 1917–1923 рр.: здобутки і перспективи* (Київ, 2017), 511.

Відомо, що досвід є основою знання про реальність. Але для реалізації цього призначення він неодмінно має бути впорядкованим, задокументованим, звіреном, об'єднаним за допомогою мислення та пізнання. І важливо в кінцевому підсумку, хто був автором упорядкування, документування й узагальнення на концептуальному рівні того чи іншого явища в історії, що виступає як досвід. Його ж розглядаємо як позитивний аспект і своєрідну сукупну концентрацію знань та умінь індивіда й суспільства загалом. Вона, ця сукупність, відіграє роль своєрідного запобіжника від можливих неконтрольованих дій і щодо конкретного індивіда, і щодо суспільства. Термін «суспільні практики» означає діяльність людей для цілеспрямованої зміни світоглядних уявлень, поведінки та буттєвості індивіда, спільноти (нації).

У розмаїтій історіографії, яка вивчає події в Україні після розпаду Російської імперії, домінує кілька визначальних термінів. Один з них — «Українська революція», який належить її ж творцям та активним учасникам²³⁰, усталився серед більшості українських дослідників в останні десятиріччя. Хронологічні рамки подій, що вписуються у цей контент, і донині є дискусивними. Український інститут національної пам'яті зупинився на рамках 1917–1921 рр.: від постановня Української Центральної Ради у березні 1917 р. до підписання Ризької мирної угоди у березні 1921 р. Ярослав Грицак окреслив такі хронологічні межі: 1914 — початок Першої світової війни — 1923 р. Проаналізувавши праці різних істориків та тлумачення ними подій²³¹, він вперше в українській історіографії комплексно розглянув питання «Чому зазнала поразки Українська революція?»²³². Деякі ж дослідники вважають, що Голодомор 1932–1933 рр. завершив етап активного й пасивного спротиву більшовицькому режиму в УСРР. На нашу думку, верхньою хронологічною межею мав би стати 1923 р. Він був визначальним у долі української нації й держави: у березні ухвалено рішення Ради амбасадорів передати східні терени Галичини під управління Польщі; гра російських більшовиків у «самостійну УСРР» завер-

²³⁰ Термін «Українська революція» вжито у працях: В. Винниченко, *Відродження нації* (Австрія, 1920), 797 ; П. Христюк *«Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920»*, т. I–IV (Нью-Йорк, 1921–1922), 152 ; О. Доценко, *Літопис української революції: матеріали й документи до історії української революції*, т. 2, кн. 4: 1917–1922, 1923 (Київ; Львів, 1923), 362 ; а також спогадах М. Галагана та ін. Навіть опоненти називали події цим терміном. Див.: В. Затонський, *Уривки з спогадів про українську революцію. Літопис революції*. Ч. 4. (1928), <https://uk.wikisource.org/wiki>

²³¹ Я. Грицак, «Українська революція 1914–1923», *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї* (Київ, 2004), 46–65.

²³² Я. Грицак, 66–79.

шилася підписанням договору про створення СРСР; Польща ухвалила рішення ліквідувати українські військові табори; припинили своє існування посольства УНР в інших державах; уряд УНР став екзильним (від латин. *exilium* — вигнання, висилка) і перебував у такому правовому полі до 22 серпня 1992 р.

Другий термін у дискурсі для характеристики цих подій — «*національно-визвольні змагання*». Хоча він часто вживається як синонім української революції, але назвати змаганнями запеклу боротьбу впродовж майже чотирьох років на декількох фронтах, як на мене, доволі складно. Визначальними для застосування відповідної термінології є щонайменше дві умови: у якому контексті вживався термін, і на які суспільні цінності та подієвий зміст його зорієнтовано. Британський історик Квентін Скіннер колись слушно зауважив: «...*Мета не в тому, щоб сприймати чужі цінності, які належать світові, який ми втратили, а в тому, щоб знову прикути увагу до втраченого розуміння тієї цінності, що об'єднує нас із втраченим світом*»²³³.

Для дослідження історії важливою є джерельна база, на підставі якої формуються смисли, концепційні узагальнення. Джерела з історії Української революції, що зберігаються у Національному архівному фонді, мають свої особливості. По-перше, основний архівний фонд сформовано у 1920–1940-х рр. не фондоутворювачами, а радянськими архівістами, які виконували спеціальні завдання партії й уряду СРСР: з ідеологічною метою протиставляли уряди УНР, інституції, дійових осіб як «буржуазно-націоналістичні», що і відбилося в назвах фондів і справ²³⁴. По-друге, документи одних і тих самих інституцій розпорошено по різних фондах, що ускладнює їхнє опрацювання. По-третє, ма-

²³³ Quentin Skinner. *Liberty before Liberalism*. Cambridge University Press, 2000. P. 103.

²³⁴ У ЦДАВО України Ф. І. має назву «Верховна Рада України». Оп. І. Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських, червоноармійських депутатів. 25 грудня 1917 — 18 квітня 1918. Спр. 1917–1920. У «Передмові» до фонду зазначено: «*за прикладом трудящих Росії протягом листопада-грудня 1917 р. готували збройні сили Соціалістичної революції для розгрому контрреволюційних сил Каледіна і Центральної Ради*». Щодо Директорії УНР вживаються також висловлювання: «*прибічників Петлюри та інших націоналістичних банд*». Тобто при знайомстві з фондом на сайті дослідник відразу потрапляє в полон «радянсько-російського смислового поля», відповідно і формування концептуального бачення не лише Української революції, але й історичного процесу загалом, <https://tsdavo.gov.ua/wp-content/uploads/2022/02/1-1.pdf>. Те ж саме стосується й Ф. 2 «Рада народних комісарів Української РСР». За 30 років архівісти мали б замінити «Передмову», проте цього не зроблено.

теріали празького Музею визвольної боротьби України (1925–1948)²³⁵, створеного політичними емігрантами у міжвоєнний період в ЧСР, було брутально розгромлено, а його збірки таємно вивезено до СРСР, де їх упродовж пів століття зберігали у цілковитому небутті в «спецхранах», а нині розпорошили по різних архівах і фондах. Все це загалом дає змогу дослідникам маніпулювати фактами та «конструювати» подієву історію залежно від повноти обізнаності з джерелами.

Упродовж останніх 30 років спостерігається значна зацікавленість вивченням історії Української революції. Можна виокремити кілька етапів у дослідницьких практиках: *кінець 1980-х — початок 2000-х* — період актуалізації політичної та особистісної історії Української революції, масове оприлюднення джерел, дослідження біографій і спадщини чільних діячів революції: Володимира Винниченка, Михайла Грушевського, Павла Скоропадського, В'ячеслава Липинського, Дмитра Дорошенка, Олександра Шульгина та ін.; *початок 2000-х — 2011 р.* — актуалізація локальної та інституційної історії революції, пострадянська концептуалізація історії революції; *орієнтовно від 2010 р. й донині* — намагання вписати історію Української революції у глобальний простір, інклюзивний розгляд історії революції²³⁶.

Науковцями відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАН України видано 15 випусків збірника «Проблеми вивчення історії Української революції (1917–1921 рр.)», на сторінках якого й оприлюднено основні підходи до комплексного вивчення проблеми та підготовлено фундаментальне видання²³⁷. Як наголошують дослідники, історія Української революції 1917–1921 рр. має усі ознаки наукової концепції: «...Провідну ідею — відродження та консолідація української нації для творення власної держави; історичний час — добу 1917–1921 рр.; провідного рушійного національного і соціального прогресу — український етнос і його політичну еліту; систему аргументації, яка спирається на ґрунтовну історіографічну спадщину та потужну джерельну базу (архівний, археографічний, мемуарний та інші сегменти)»²³⁸. Націєцентричний підхід не заперечує й не оминає розгляду соціокультурних питань, локальної та інституційної

²³⁵ М. Мушинка, *Музей визвольної боротьби України та доля його фондів: Історико-архівні нариси* (Київ, 2005), 127.

²³⁶ О. Дудко, «Чи має Україна революцію?», *Україна модерна. Україна та її революції (1914–1923): нові історії та інтерпретації*, вип. 29 (2020): 14–29.

²³⁷ *Нариси історії Української революції 1917–1921 років* (Київ, 2011–2012), кн. 1, 390 ; кн. 2, 464.

²³⁸ *Нариси історії Української революції 1917–1921 років*, кн. 1, 7.

історії. Що ж до терміна «Українська революція», то, за твердженням дослідника цієї доби Валерія Солдатенка, говорити про щось цілісне, завершене, незмінне було б неправомірно: «Ті ідейні засади, на яких розвивався тогочасний український рух, теоретичні обґрунтування його стратегії і тактики, політики й лозунгів і були платформою (концепцією) Української революції»²³⁹. Термін «Українська революція» В. Солдатенко розглядав лише на рівні теоретизувань і лозунгів, а не кардинальних змін і перетворень. У своїх подальших дослідженнях та спробах виправдати агресію російських більшовиків в Україні, шукаючи «революційні альтернативи»²⁴⁰, він вивчав «громадянську війну в Україні»²⁴¹ та партійну палітру українського політичного простору²⁴². Він є автором концептуального підходу щодо існування в період Української революції різних державних утворень, хоча дослідження джерельної бази засвідчує, що в процесі українського державотворення спостерігаються тяглість та адміністративно-бюрократична спадкоємність, змінювалися лише форми державного правління.

Більше того, на початку 2022 р. в Москві опубліковано чергову працю автора, яка, напевно, мала ознаменувати 100-літній ювілей СРСР. В анотації до неї зазначено: «Революційна епоха (1917–1922 рр.) стала для народу України справжнім “моментом істини” — вибору двох історично взаємопов’язаних перспектив: вектора суспільно-політичного розвитку, а також визначення відповідного місця й ролі в навколишньому світі, серед інших спільнот і соціумів. З безлічі потенційних альтернатив у горніли надскладних процесів викристалізувалася стратегія соціалістичного творення та об’єднання з іншими вільними народами в союз рівноправних республік»²⁴³. Автор, безумовно, міг таке написати лише із суто проросійських мотивів або за спеціальним замовленням.

Дослідник політичної історії Олександр Михайлюк вважає, що «Поняття “українська революція” не зовсім адекватно відображає зміст подій, які відбувалися в цей період... Ознака “українська” автоматич-

²³⁹ В. Ф. Солдатенко, *Українська революція. Історичний нарис* (Київ, 1999), 6, 8.

²⁴⁰ В. Ф. Солдатенко, та О. М. Любовець, *Революційні альтернативи 1917 року й Україна* (Київ, 2010), 320.

²⁴¹ В. Ф. Солдатенко, у вирі революцій і громадянської війни (актуальні аспекти вивчення 1917–1920 рр. в Україні) (Київ, 2012) ; В. Ф. Солдатенко, *Громадянська війна в Україні. 1917–1920 гг.* (М., 2012).

²⁴² В. Ф. Солдатенко, *Деміурги революції: нарис партійної історії України 1917–1920 рр.* (Київ, 2017), 748.

²⁴³ Див.: В. Ф. Солдатенко, *Украина в водвороте внешнеполитических альтернатив. Исторический экскурс в 1917–1922 годы* (М.: Директмедиа Паблишинг), 560. (Переклад: В. К. Ясиновський).

но звучує об'єм поняття “революція”. Цілий ряд явищ, які мали місце в той час, таким чином, випадає із цього поняття, не входить до його об'єму. Дискусії ведуться також навколо самого терміна “революція”, який має виражені конотативні ознаки²⁴⁴. Тобто «російська революція» не звучує поняття, а «українська» — «автоматично звучує». Деякі історики вважають, що поряд із національною розвивалася селянська, або аграрна революція, яка є не менш важливою²⁴⁵. Утім, виокремлювати із загальних подій «селянську революцію», на нашу думку, недоцільно. Селянство на той час складало понад дві третини всього населення України, і саме воно стало на підтримку української влади.

Один з активних діячів революції, член Центральної Ради, голова української торгової й фінансової делегації у Швейцарії, міністр фінансів УНР в еміграції Павло Чижевський у праці «Основи української державности» справедливо наголошував: *«селяне були у всі часи і майже скрізь, верствою громадянства, найбільш придатною до державного будівництва — ґрунтом для існування держави є земля, територія: нема землі й не може бути держави... Українською кровю укріплено свідомість українського селянина; українською кровю сцементовано почуття економічної, політичної й національної єдності: економічної — бо селянин впізнав спільність своїх економічних інтересів; політичної — бо він наочно побачив, що тільки міцна власна політична організація дасть змогу йому одбитися від чужинців й захистити від них добро своє й життя; національної — бо він наочно впізнав свою окремішність»*²⁴⁶. А серед «навчителів» селянства він називає українську дрібну інтелігенцію, яка працювала в селі, в різних земських установах, і російських більшовиків, від яких під час захоплення ними території України найбільше потерпало сільське населення. Саме селяни як приватні власники найдовше чинили опір радянському тоталітаризмові, тому до них і застосовано найжахливіше покарання — голодомори.

У 2020 р. відбувся форум «Українська революція та її історіографії: локальна, транснаціональна і глобальна перспективи». У дискусії взяли участь Оля Гнатюк (Україна — Польща), Ярослав Грицак (Україна), Сергій Єкельчик (Канада), Геннадій Корольов (Україна), Майгіл

²⁴⁴ О. В. Михайлюк, “Концепція «Української революції»: PRO ET CONTRA”, *Гуманітарний журнал*, № 3-4 (2009), 6.

²⁴⁵ М. Бейкер, “Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917–1920 рр.”, *Україна модерна*, 9 (2005), 72 ; Я. Грицак, *Українська революція 1914–1923* ; Я. Грицак, *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї* (Київ, 2004), 46–65.

²⁴⁶ П. Чижевський, *Основи української державности* (Київ — Відень, 1921), 14, 20.

Фавлер (США)²⁴⁷. С. Єкельчик, зокрема, наголосив, що у «міжнародному контексті “Українська революція” ще не має такого широкого визнання, як в Україні... Переважна більшість західних дослідників останніх десятиліть, по суті, не вживає “українських” концептуальних рамок у дослідженнях соціальних, політичних та воєнних процесів в українських землях»²⁴⁸. Вочевидь, панування «росієцентризму» в дослідницьких практиках зумовлювалося впливом фінансового чинника, а українська історія розглядалася як периферійна (похідна, погранична) через призму саме російських наративів про події та особистостей.

Російські дослідники розглядають події, що розгорталися в Україні, у контексті загальноросійської революції та громадянської війни²⁴⁹. Американський дослідник Генрі Абрамсон (Henry Abramson) вживає термін «революційні часи»²⁵⁰, окреслює українсько-єврейські стосунки, культурне взаємопроникнення тощо. В останні десятиліття польська історіографія проявила значну зацікавленість історією Української революції та її творців²⁵¹. Серед дослідників варто згадати С. Стемпеня, Я.Я. Брузького, Я. Пісулінського, М. Кротофіля та ін. Створено також громадську ініціативу — Комісію українських і польських істориків із вивчення подій у Східній Європі та Української революції як іманентної складової їхнього розгортання²⁵².

Відзначення на державному рівні 100-ліття Української революції актуалізувало дослідження проблематики, передовсім регіональної

²⁴⁷ “Українська революція та її історіографії: локальна, транснаціональна і глобальна перспективи”, *Україна модерна. Україна та її революції (1914–1923): нові історії та інтерпретації*, 29 (2020), 31–59.

²⁴⁸ “Українська революція та її історіографії...”, 44.

²⁴⁹ Див., наприклад: О. В. Будницький, *Российские евреи между белыми и красными (1917–1920)* (М., 2006), 552; И. В. Михайлов, “«Украинская революция» или революция на Украине?”, *Вестник МГИМО*, № 7 (2010), 1–11; В. П. Буддаков, *Хаос и этнос. Этнические конфликты в России, 1917–1918 гг. Условия возникновения, хроника, комментарий, анализ* (М., 2011), 1088.

²⁵⁰ H. Abramson. *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920* (Cambridge, 1999), 255.

²⁵¹ Див.: Bruski J. J., Petlurowcy. *Centrum Państwowe Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*, Kraków (ARCANA) 2000, 600 s.;

²⁵² Започатковано видання: *Праці Українсько-Польської комісії дослідження взаємин 1917–1921 рр.* Т. 1, відповідальні редактори В. Ф. Верстюк, Я. Я. Брусський, відповідальний секретар В. В. Скальський (К.: Інститут історії України НАН України, 2019), 276 с. Підготовлено збірник документів: *Sojusz Piłsudski – Petlura. Dokumenty i materiały*, Redakcja Jan Pisuliński, Witalij Skalski (Warszawa — Kijów, 2020), 416.

(локальної)²⁵³ та військової історії²⁵⁴, російсько-більшовицької війни з Українською державою²⁵⁵, вивчення історії та культури національних меншостей.

Отже, в сучасній українській історіографії наявні різномірні підходи до бачення Української революції (1917–1923 рр.), її ціннісних ідейно-політичних вимірів та значення для подальшого розвитку України як держави. Українська революція як історичне явище охопила всі українські землі, що входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій, а також українців, які проживали в різних країнах світу. Катализатором подій революції стала Велика війна, а наслідком — розпад обох імперій та утворення нових незалежних держав.

Упродовж березня — грудня 1917 р. Україна переживала складні процеси поєднання етнічного з національним. Політичний проект, що його запропонували українці, базувався на засадах демократизму і довіри до політичного опонента, а енергетика історичної пам'яті була основою для інституювання управлінської моделі української держави. На протигагу російській централізації в Україні запроваджувано самоуправлінську децентралізацію. Якщо до революції повсюдно домінувала експансія російської культури завдяки російській мові й державності, то з початком революції цей монополізм було підірвано. Українська мова й українська державність руйнували не лише імперське, а й те, що об'єднувало всіх (від російських більшовиків до монархістів) в опозицію до українських політиків — *російськість* як преференцію у політиці, культурі та навіть побуті.

Від початку революції український національний рух вустами своїх очільників заявив про толерантне ставлення до всіх народів, які проживали на території України. Уже 15 квітня 1917 р. у «Новій раді» опубліковано статтю М. Грушевського «Народностям України», в якій наголошувалося: *«Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України. Ми домагаємося для неї широкої автономії не для того, щоб тільки для себе використовувати її права. Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших на-*

²⁵³ В. М. Власенко, *Уродженці Сумщини — учасники Української революції 1917–1921 рр.* (Суми, 2016), 200 ; М. Потапенко та ін. *Ніжин в добу Української революції 1917–1921* (Ніжин, 2018), 104.

²⁵⁴ М. Ковальчук, *Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння* (Київ, 2006), 576.

²⁵⁵ М. Ковальчук, *Битва двох революцій: Перша війна Української Народної Республіки з Радянської Росією. 1917–1918 рр.*, т. 1 (Київ, 2015), 608.

родностей і обмежувати їх змагання до свободного розвитку своєї культурної і національної стихії»²⁵⁶.

У період Української революції своє національне питання, що доволі тісно перепліталось з українським, також намагалися вирішити євреї, росіяни, поляки та кримські татари. У сув'язі економічних інтересів, політичних хитросплетінь та індивідуального вибору політиків українцям було доволі складно вирішувати проблеми на локальному та загальнодержавному рівнях. Росіяни висунули два проекти бачення майбутнього своєї нації: зберегти Росію як монархію або ж запровадити владу робітників і селян, диктатуру пролетаріату, створити так зване соціалістичне суспільство — суспільство майбутнього (більшовицький проєкт). У кривавому протистоянні перемогли російські більшовики, які відчули «ритм доби», пізнали «російський національний характер» і своїми обіцянками та насильством втілювали в життя провідний лозунг люмпену «Грабуї награвоване!».

До вересня 1917 р. український національний рух набув популярності не лише в Україні, а й серед представників інших народів, упокорених Росією. Свідченням цього став З'їзд народів, який відбувся у вересні в Києві. І хоча М. Грушевський, В. Винниченко та ін. українські політичні лідери досить довго вірили, що на руїнах Російської імперії можна побудувати федерацію демократичних держав, події, що розгорталися в Петрограді й Москві, неминуче підштовхували їх до необхідності проголосити незалежність України. Після захоплення влади більшовиками вкрай загострилася політична конкуренція за суспільні впливи. Якщо українські політики пропонували реальні кроки щодо розбудови держави, її інституцій, армії, то російські більшовики задовольнялися гаслами про «мир», «землю селянам» та «право націй на самовизначення», які ніколи не втілилися у життя. Олександр Шульгин назвав більшовицький переворот в Росії «всеросійським погромом». Це було знищенням не лише монархічної влади в колишній Російській імперії, але й знищенням національних рухів на її теренах, встановленням жорстокої влади «диктатури партії», диктатури сили над розумом, диктатури зброї й суспільної сваволі.

Поляки обрали нелегкий шлях відновлення втраченої держави і здолали його. «Проголошення автономної держави Королівства Польського на землях, відібраних у Росії Німеччиною і Австро-Угорщиною, оформлене Актом 5 листопада 1916 р., стало подією, що розпочала но-

²⁵⁶ М. Грушевський, «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 — квітень 1918)», в *Народностям України* : твори : у 50 т. Т. 4. Кн. I (Львів, 2007), 18–19.

вий етап вирішення польського питання як в Росії, так і на міжнародній арені... Найважливішими наслідками цього документа було те, що ним розпочався новий етап вирішення польського питання... Польська справа стала однією з центральних тем міжнародної європейської політики, яка визнавала право Польщі на відновлення державності. Політичне значення цього Акту в тому, що польське суспільство в Росії відмовилося від прагнень автономії, перейшовши на позиції державної незалежності. Наступні революційні події в Росії допомогли визнанню цих національних завдань»²⁵⁷.

У період революції польське питання в Україні мало кілька виявів, що вирізнялися за територіальним чинником. У Наддніпрянщині з початком революції воно характеризувалося зростанням активності політичних партій і громадських організацій, розширенням впливу римо-католицького костелу і розбудовою мережі освітніх закладів²⁵⁸. Польська меншина Наддніпрянщини, яка станом на 1917 р. нараховувала близько 1 млн осіб, характеризувалася високим соціальним статусом (близько 20 % були дворянами), рівнем освіченості та самоорганізації, глибинністю урбанізації та соціальною комунікативністю.

6 березня 1917 р. було створено Польський виконавчий комітет на Русі, який обстоював інтереси польської меншини та право на самоуправління. Від початку революції польські політичні й громадські діячі співпрацювали з представниками українського національного руху, входили до складу Центральної Ради. У структурі Генерального секретаріату при секретареві у справах охорони прав національних меншостей заступником із польських справ (віцесекретарем) став Мечислав Міцкевич (з 25 січня до 28 квітня 1918 р. — міністр польських справ). 11 січня 1918 р. представник Польської соціалістичної партії в Малій раді проголосував за IV Універсал.

Поляки в своєму загалі підтримували боротьбу українців за незалежність. Польські політичні діячі співпрацювали з урядом УНР, а два представники Станіслав Стемповський і Генрик Юзевський входили

²⁵⁷ О. М. Білобровець, «Акт проголошення Королівства Польського 5 листопада 1916 р. у польській суспільній думці в Україні», *Сумський історико-архівний журнал*, вип. XXVIII (2017): 86–87.

²⁵⁸ Упродовж березня — червня 1917 р. чисельність польських громадських організацій та їх регіональних представництв зростає з 30 до 230. Загальна чисельність початкових, середніх і вищих польських навчальних закладів протягом березня 1917 — квітня 1918 р. зростає із 287 до більш ніж 1350, а учнівства та студентства — із 15,9 до щонайменше 87 тис. осіб. Детальніше див.: М. Потапенко, ««Польський» 1917 рік в Україні», in *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (Krakow, 2019), 424–441, <https://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/4036/20.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

до його складу за часів Директорії УНР. Генрик Юзевський, киянин за місцем народження, про свою роботу як українського урядовця писав: «Я був поляком — довіреною особою Польщі. Поляком, українським віце-міністром, довіреною особою України. Я не був ані “інструментом” Польщі в українському уряді, ані “агентом” або “шпиуном”. Польща могла мені довіряти. Не менше на мене могла покладатися й Україна»²⁵⁹. Найбільшим виявом співпраці двох народів у боротьбі з російським більшовизмом стало підписання Варшавської угоди 21–24 квітня 1920 р., так званій «союз Пілсудський — Петлюра»²⁶⁰. І хоча представники УНР в тогочасних умовах наразилися на критику з боку деяких наддніпрянських²⁶¹ та західноукраїнських політиків, а сам договір був «ситуативним і нерівноправним», все ж він дав змогу продовжити боротьбу з російським більшовизмом.

Дещо інакше українсько-польські стосунки склалися на західноукраїнських землях, де конкуренція між поляками й українцями розгорнулася на політичному, економічному та військовому напрямках. Польські політики не хотіли миритися з втратою Львова і свого впливу на цих територіях. Внаслідок масованого наступу польських військ на Галичину вже у липні 1919 р. її територія була окупована поляками. З березня 1920 р. в офіційному діловодстві запроваджено термін «Малопольська Вихідня». У березні 1923 р. Рада послів Антанти ухвалила офіційне рішення про приєднання Галичини до Польщі. Польському урядові пропонувалося надати Галичині права автономії, що так і не було здійснено.

Взаємини українців з євреями у період революції визначалися силою впливовості українського національного руху та його авторитетності на цілісному постімперському просторі. До складу УЦР входило 50 єврейських представників по 10 від кожної політичної партії. У Малій раді були представлені 5 єврейських партій: Бунд (Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії), Єврейська соціал-демократична робітничка партія «Поалей Ціон» («Робітники Сіону»), Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія (ОЄСПП, або Фарейнікте), сіоністи та Єврейська народна партія (Фолкспартей). Як відомо, до Малої ради увійшли 16 представників єврейських пар-

²⁵⁹ Г. Юзевський, *Замість щоденника* (Луцьк, 2017), 108.

²⁶⁰ Детально джерела (українські й польські) щодо переговорного процесу й реакції на підписання угоди див.: *Sojusz Piłsudski — Petlura. Dokumenty i materiały* (Warszawa — Kijow: Redakcja Jan Pisulinski Witalij Skalski, 2020), 432

²⁶¹ В. Піскун, “Ставлення Наддніпрянських політичних кіл до Варшавської угоди”, *Przegląd Wschodni*, т. XVI, з. 1(61) (2020), 61–76.

тій та об'єднань: від ЄСДРП — С. Гольдельман та П. Меньчівський; від Бунду — О. Золотарьов, М. Лібер, М. Рафес, А. Тьомкін; від ОЄСРП — М. Гутман, К. Дубинський, М. Зільберфарб, М. Літваков, І. Хургін та М. Шац-Анін; від сіоністів — Л. Сорокін, М. Юдін та Н. Сиркін (Мойша Нахман). У роботі Малої ради брали участь також бундівці В. Ніренберг та Д. Ліпець (Ліпець-Петровський). Представник ОЄСРП М. Зільберфарб був призначений віцесекретарем з єврейських справ. Членом Генерального секретаріату Центральної Ради став керівник Бунду М. Рафес, а членом Верховного суду — лідер територіалістів, юрист і громадський діяч А. Марголін²⁶².

Одним із найважливіших документів, що забезпечували права національних меншостей в Україні, став закон «Про національно-персональну автономію», ухвалений Центральною Радою 9 січня 1918 р. Національним меншостям гарантувалися право користуватися власною мовою, збереження національної культури й ідентичності, участь у політичному процесі на демократичних засадах²⁶³. Закон окреслював права трьох найбільших національних меншостей в Україні. На той час жодна країна світу не ухвалювала подібних законів. Політичні розбіжності більшості єврейських партій з українськими діячами розпочалися після ухвали IV Універсалу. Тоді єврейські діячі відмовилися голосувати за проголошення незалежності України.

Активний учасник подій С. Гольдельман так описав свої враження від подій: *«Коли ж по прочитанні Універсалу — треба собі при цьому уявити цю урочисту і разом з цим гарячково-напружену атмосферу, яка була того вечора як у залі засідання Ради, так і на переповнених народом галеріях — росіяни підняли руки проти (ці “росіяни” були здебільшого зросійшені жиди), а з ними підняли руки проти Універсалу також*

²⁶² Див. детальніше: В. М. Устименко, «Єврейські організації і партії в суспільно-політичному житті України за доби Центральної Ради», в *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*, вип. 4 (Київ, 2009), 147–182 ; В. Піскун, «Жидівська вулиця» і українці в Українській революції. Від спроби порозуміння і співпраці до жорсткого протистояння», *Ділова столиця*, 21 грудня, 2021, https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/vid-sprobi-porozuminnya-i-spiivpraci-do-zhorstkogo-protistoyannya-zhidivska-vulicya-i-ukrajinci-v-ukrajinskiy-revoluciji-1917-1921-rokiv-21122021-446565

²⁶³ Див.: Берріс Куцмані, «Від імперського народу до національної меншини. Міністерство великоруських справ в Україні, 1917–1918 рр.», *Україна модерна*, 20 (2020), 164–186 ; Піскун В. «Жидівська вулиця» і українці в Українській революції...», *Ділова столиця*, 21 грудня, 2021, https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/vid-sprobi-porozuminnya-i-spiivpraci-do-zhorstkogo-protistoyannya-zhidivska-vulicya-i-ukrajinci-v-ukrajinskiy-revoluciji-1917-1921-rokiv-21122021-446565

представники жидівського “Бунду”, решта ж жидівських національних представників утрималася від голосування (представники сіоністів просто не явилися на засідання), то ця сцена зробила на всіх присутніх українців гнітюче враження, і відповідним було реагування публіки з галерії»²⁶⁴.

І хоча така поведінка єврейських політиків розходилася з настроями «єврейської вулиці», тобто простих євреїв, преса дуже швидко рознесла негативну інформацію по всій Україні. Відтоді у взаєминах українців і євреїв спостерігалось відчуження. Намагання окремих політиків, зокрема С. Гольдельмана та А. Марголіна, залагодити протиріччя не мали успіху.

Визначальним в українсько-єврейських стосунках став 1919 р., а в ньому — єврейська погроми, які прокотилися різними містами України. У багатьох випадках вони були наслідком діяльності пробільшовицьких діячів, які підпільно працювали в Україні. Українці звинувачували євреїв у більшовизмі (часом небезпідставно), а євреї українців — у погромах. Українська влада платила занадто високу ціну за підбурюваний противниками, російськими більшовиками, розбрат. Влада УНР виплачувала значні суми постраждалим єврейським родинам, зверталася до населення з роз’ясненнями становища, засуджувала організаторів погромів. Однією з останніх спроб налагодити взаємини з єврейськими політиками були перемовини представників УНР Романа Смаль-Стоцького, Максима Славінського з Володимиром Жаботинським на конгресі сіоністів у Карлсбаді (серпень — початок вересня 1921 р.). Проте уже в грудні 1921 р. стало зрозуміло, що домовленості про спільну боротьбу з російським більшовизмом не реалізувалися. І «єврейська вулиця» змушена була діяти у відповідності з обставинами часу та діями переможців. З-поміж єврейських політиків в Україні та за її межами (в еміграції) лише Соломон Гольдельман та Арнольд Марголін залишилися вірними союзниками українського національного руху й продовжували співпрацю з його лідерами.

Падіння царського режиму і діяльність Тимчасового уряду у березні — квітні 1917 р. прискорили процес самоорганізації українців. Постанова Української Центральної Ради як самоврядної й самофінансованої громадської інституції відкрило шлях до розвалу Росії, стало своєрідним сигналом до дії для представників інших народів країни. Упродовж березня 1917 — січня 1918 р. Центральна Рада із нікому не відомої громадської інституції перетворилася спочатку на крайовий,

²⁶⁴ С. Гольдельман, *Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920* (Мюнхен, 1967), 53.

а з проголошенням IV Універсалу на державний орган незалежної України. Своєрідною опорою для здійснюваних перетворень стали зукраїнізовані військові частини, а в економіко-господарському й організаційно-державному плані своє плече підставили українські кооператори. Із дев'яти генеральних секретарів, що взялися за розбудову українського уряду, четверо були відомими кооператорами: Христофор Барановський, Микола Стасюк, Борис Мартос, Павло Христюк.

Від 1917 до 1923 р. український національний рух пройшов декілька складних етапів поступу. В історіографії утвердилася теза про етапи розгортання революції: доба Центральної Ради (березень 1917 — 29 квітня 1918 р.), доба Гетьманату — Української держави, очільником якої був гетьман Павло Скоропадський (29 квітня — 14 грудня 1918 р.), доба Директорії УНР (грудень 1918 — 1923 р.). У той час змінювалися як уряди, так і центри перебування урядовців: Київ, Житомир, Кам'янець-Подільський, Вінниця, Тарнів (Польща). Було затверджено символи держави: Герб — тризуб, Прапор — синьо-жовтий. Також ухвалено закон «Про громадянство Української держави» та запроваджено грошову одиницю — гривню. Важливими історичними документами Української революції стали чотири Універсали. Цими законодавчими актами було, зокрема, окреслено територію поширення влади Центральної Ради. Якщо УЦР претендувала на 9 губерній з переважною більшістю українців, то «Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду в Україні», надіслана петроградським урядом, обмежувала територію краю лише п'ятьма губерніями: Київською, Подільською, Волинською, Полтавською та Чернігівською.

Російські більшовики у своєму намаганні захопити територію України здійснили три спроби. Перша спроба у грудні 1917 — березні 1918 р. виявилася невдалою, і вони змушені були розпочати переговори. Міждержавні переговори тривали з кінця травня до жовтня 1918 р. 12 червня було підписано прелімінарну угоду між Українською державою і РСФРР. Встановлювалися дипломатичні стосунки між двома державами та розпочалися переговори про розподіл майна, повернення українських культурних цінностей тощо. Переговори не мали наслідком підписання угоди, оскільки більшовики відкликали своїх делегатів із України та розпочали новий військовий наступ і активну підпільну діяльність із розколу українських політичних партій та фрагментації українського суспільства з метою зниження його можливостей до спротиву агресії під фальшивими гаслами боротьби за «соціалізм, диктатуру пролетаріату» тощо.

Складовими Української революції є також проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) та акт об'єднання УНР

і ЗУНР в одну Українську державу. Велика Злука 22 січня 1919 р. належить до найвизначніших подій ХХ ст., які політично виокремили українство на мапі світу, натхненно спрямували свідомість людної обох частин України, розділених двома імперіями, у політичній, культурній і територіальній єдності. Об'єднання з УНР задекларували Північна Буковина, Галичина і Закарпаття. Воно підірвало «імперський рудимент підданості» в самих українців, якими б розмежованими ті не виявилися згодом. Об'єднувальні прагнення стали визначальними, і з ними мусили рахуватись як російські більшовики, упродовж наступних десятиліть свого панування на українських землях, так і політики решти сусідніх держав, до складу яких входили землі українців. Хоча лідерам УНР і ЗУНР Симонові Петлюрі та Євгенові Петрушевичу не вдалося дійти консенсусу у стосунках (надто різними були вектори геополітичних і економічних інтересів розділених імперіями частин), проте сам Акт мав визначальне значення для подальшої боротьби за незалежність України.

У горнілі війни українцям довелося протистояти російській армії Антона Денікіна й Петра Врангеля на сході й півдні держави, польській армії на заході та російським більшовикам на півночі, сході й півдні. Пошуки союзників у боротьбі з російським більшовизмом на міжнародній арені виявилися поодиноким голосом «волаючого в пустелі» й не були почуті. Переважили глобальні економічні й політичні інтереси, закулісні домовленості та росієцентричність мислення. Рашизм ще не зіп'явся на ноги, але передвісники його вже блукали європейськими кабінетами, залами, кав'ярнями, бізнесовими офісами, пропонуючи вигідні торговельні контракти на вкрадене в українців збіжжя, концесії тощо.

Методи боротьби російських більшовиків за владу

Деякі історики називають Українську революцію «периферійною». На нашу думку, це твердження не відповідає історичній дійсності. Як засвідчують розвиток подій і значна увага більшовиків до «українського питання», доля російської революції вирішувалася в Україні. Основними причинами, що спонукали більшовиків жадати влади в Україні, стали геополітичне розташування, українські політичні партії, закорінені в місцевий ґрунт, і потужні конкуренти на суспільному полі діяння, українська кооперація як основа для подолання бідності й спосіб модернізації економіки й суспільних стосунків, нарешті український хліб (в широкому розумінні — продовольство) та вугілля, тобто боротьба за життєво необхідні ресурси. Вихід до Чорного моря

через Одесу й інші порти давав можливість практично безперешкодно вивозити українське збіжжя на Захід, щоб там купувати за нього визнання влади більшовиків.

Найбільшими кількісно й найвпливовішими в Україні були Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), Українська партія соціалістів-самостійників і Селянська спілка. Для прикладу, УПСР на виборах до Всеросійських установчих зборів набрала 50 % голосів. Успіх цієї політичної сили був таким значним і через підходи до розв'язання земельного питання. Дмитро Дорошенко зазначав: *«Українські соціалісти-революціонери, старанно поглиблюючи впродовж літа 1917 року “революційну свідомість народних мас”, що зводилося до проповідування захоплення і поділу “панської” землі і панського майна, прекрасно підготували ґрунт для приходу більшовиків»*²⁶⁵.

Щоб дискредитувати українські політичні партії, більшовики вже під час з'їзду Рад на початку грудня 1917 р. почали перемовини з представниками УПСР про можливість співпраці. Надалі вони активно роздроблювали із середини політичні партії противника, щоб провокувати хаос і протистояння в українському політичному середовищі. У червні 1918 р. розкололася УПСР. Одна частина партійців пішла на співпрацю з російськими більшовиками, назвавшись «боротьбистами», інша продовжила діяти як УПСР. «Боротьбисти» різко змінили курс, проголосивши: *«...Гасло самостійности України, як самоцілі являється лише зброєю в руках реакційної буржуазії»*²⁶⁶. Більшовики використали їх для активної агітації серед українського селянства, бо ж самі вони не могли говорити з місцевим населенням — не знали української мови й особливостей буттєвості. Як відомо, «боротьбисти» намагалися ідеологічно поєднати національне з комуністичним, з мрією про «світову революцію». Це поглиблювало їхні розбіжності з позицією УПСР. Зрештою на V з'їзді УПСР («боротьбистів»), який відбувся 6–8 березня 1919 р., вони перейменували свою організацію на УПСР (комуністів).

Ультиматум «совнаркома» Росії уряду УНР 4(17) грудня 1917 р. став прологом російсько-української війни за впливи на населення й захоплення території України та її ресурсів. Уже у цьому документі озву-

²⁶⁵ Д. Дорошенко, «Война и революция на Украине», *Революция на Украине по мемуарам белых* (Москва — Ленинград: Государственное издательство, 1930), 85. Репринтне відтворення.

²⁶⁶ ЦДАГО України. Ф. 43. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1, 2, 2 зв.

чено лиховісну тезу про «*братські народи*», яка стала своєрідним мемом на ціле століття. Не маючи підтримки серед місцевого населення, більшовики розпочали створювати «*народний секретаріат*», «*червоне козацтво*» й інші подібні смислові замітники на державному та інституційному рівнях.

Підписана Україною у лютому 1918 р. Берестейська угода, хоча й зобов'язала більшовиків покинути окуповану територію УНР, проте не забезпечила від їхньої підривної підпільної діяльності. Щоб проникнути на політичне поле УНР, більшовики на з'їзді РСДРП(б) в грудні 1917 р. оголосили про створення «*всеукраїнського об'єднання*» своєї партії. Ця так звана філія спершу отримала назву «*РСДРП(б) — Соціал-демократія України*». У липні 1918 р. відбувся I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, на якому було проголошене головне завдання, яке поставила перед собою КП(б)У, її очільники й виконавці завдань РКП(б), — вести боротьбу «*за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки на шляху до утворення всесвітньої пролетарської комуні*»²⁶⁷.

Другий наступ на Україну більшовики здійснили у грудні 1918 — на початку 1919 р. Одночасно з більшовицьким військом проти законної української влади вели війну партизанські загони, у переважній більшості очолювані есерами. Вони ж таки розгорнули підпільну роботу в різних регіонах, щоб захопити владу зсередини. УПСР виступала за принцип трудової демократії та боротьбу за українську державну незалежність. Наприкінці 1918 — на початку 1919 р. Михайло Грушевський ініціював відрядити делегацію УПСР за кордон для консультацій з європейськими соціалістами²⁶⁸. Директорія фінансувала цю поїздку. З червня 1919 р. в Парижі почала діяти Закордонна делегація УПСР (ЗД УПСР) на чолі з М. Грушевським. До її складу також входили О. Жуковський, М. Шраг, М. Чечель, М. Кондратенко²⁶⁹. Частина представників ЗД УПСР розпочала співпрацю з російськими більшовиками за кордоном, щоб добитися певних преференцій у владних структурах більшо-

²⁶⁷ Перший з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 5–12 липня 1918 року. Протоколи (Київ, 1988), 127.

²⁶⁸ Див.: М. Грушевський, «В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (квітень 1919 р. — лютий 1920 р.)», в *Твори у 50 томах*, т. 3: *Бороться — поборете* (1920), 47–51.

²⁶⁹ Детальніше про діяльність Закордонної делегації УПСР див.: Т. А. Бевз, *Діяльність закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів*, https://shron1.chtyvo.org.ua/Bevz_Tetiana/Diiialnist_Zakordonnoi_delehatsii_Ukrainskoi_partii_sotsialistiv-revolutsioneriv.pdf?

вицької УСРР. Зрештою 1921 р. частина з них повернулася в Україну. На той час більшовики вже заборонили діяльність УПСР, а її лідери, включно з В. Голубовичем, перебували у в'язниці²⁷⁰. М. Грушевський з дозволу більшовиків повернувся в Україну в березні 1924 р.

1919 р. був вирішальним для боротьби УНР з російськими більшовиками. Опір їхній агресії залежав від єдності політичних сил та скоординованої діяльності на фронті. Проте вже в процесі боротьби проти влади гетьмана П. Скоропадського в рядах ще однієї партії, УСДРП, намітився розкол. «Ліви» з цієї політичної сили поволі бралися підтримувати так звану «совітську» форму організації влади. Передовсім це були партійні організації Києва та Харкова. «Незалежні» на чолі з Андрієм Річицьким (псевдо Анатолія Пісоцького), Михайлом Ткаченком, Антіном Драгомирецьким, Юрієм Мазуренком, Михайлом Авдієнком обстоювали ідею диктатури працюючих мас у формі рад робітничих та селянських депутатів. Цю ідею підтримував і Володимир Винниченко. 10–12 січня 1919 р. відбувся IV з'їзд УСДРП, який розглядав питання стратегії і тактики партії в нових умовах. Там-таки й відбувся розкол партії на дві фракції: праву — «офіційну соціал-демократичну» і ліву — «незалежну», прибічників «совітської» організації влади, диктатури пролетаріату і негайного замирення з РСФФР. Проти виступила більшість делегатів, зокрема Ісаак Мазепа та Симон Петлюра. Дехто, як Микола Порш, зайняв невиразну, хистку позицію. Володимир Винниченко неочікувано теж виступив проти замирення з РСФФР.

На Трудовому конгресі УСДРП висловилися за демократичний парламентаризм, здійснення важливих соціальних реформ, залишення верховної влади в руках Директорії та її представників-комісарів на місцях. 12 січня «незалежники» офіційно оголосили про створення окремої фракції, а вже наступного дня на засіданні організаційного комітету фракції прийняли власну декларацію та заснували особний друкований орган — газету «Червоний прапор». У березні 1919 р. представник «незалежних» Михайло Ткаченко, член УПСР Олександр Жуковський разом із В. Чехівським та іншими створили пробільшовицький Комітет охорони республіки (КОР), організований в м. Кам'янці-Подільському, який ставив за мету насильницьке захоплення влади. Комітет розгромили вірні С. Петлюрі війська, а його керівників заарештували. Невдовзі їх звільнили за умови, що вони більше не посягатимуть на законну владу. Проте це не зупинило «незалежників» та «боротьбистів».

²⁷⁰ Детальніше про процес див.: Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР», упорядники Тетяна Осташко і Сергій Кокін (Київ: Темпора, 2013).

У січні 1920 р. «незалежні» соціал-демократи створили Українську комуністичну партію, затвердили на установчому з'їзді 20–25 січня 1920 р. назву і програму партії, обрали ЦК на чолі з А. Драгомирецьким. Вони й не здогадувалися, що курс на їхнє знищення було таємно ухвалено ще в листопаді 1919 р. Ці політичні колаборанти допомагали російським більшовикам і Червоній армії захоплювати територію України, співпрацювали на ниві «українізації», але вже в 1930-х рр. практично всіх їх було знищено більшовицькою репресивною машиною.

Через війну, що запалала в Україні, не вдалося повноцінно завершити єднання УНР і ЗУНР. На тому етапі розвитку українське суспільство перебувало у стадії лімінарності як особистісної, так і спільотної, а тому потребувало чітких політичних і суспільних посилів, смислів, організаційно-практичної роботи. Задовольнити ці потреби за таких умов практично було неможливо.

Між політиками Наддніпрянської України й Галичини склалися непрості взаємини. У розшматованій фронтами країні було надто складно внормувати й розподілити владні повноваження, а найголовніше — об'єднати армії та скоординувати дії. Породжувала протиріччя і нескоординована зовнішньополітична діяльність обох частин України. Це добре розуміли противники й використовували на конференції в Парижі та на інших міжнародних перемовних майданчиках. Політична конкуренція лідерів УНР і ЗО УНР підточувала єдність позицій, а тим паче не забезпечувала захист населення від втрат і розрухи. У пошуках сильної руки й концентрації владних повноважень 9 червня 1919 р. члени УНРади, Виділ УНРади та Державний секретаріат ухвалили рішення проголосити Президента УНРади Євгена Петрушевича Уповноваженим Диктатором. А вже 1 липня 1919 р. його позбавили членства в Директорії.

Симон Петлюра та Євген Петрушевич не знаходили спільної мови ще й тому, що перший разом із Армією УНР чинив військовий опір російським більшовикам, а другий вважав за можливе домовитися з ними на певних умовах; для наддніпрянців головним ворогом був російський монархізм та більшовизм, для західноукраїнських діячів — польський фактор. Утім, після перемовин наприкінці червня 1919 р. Є. Петрушевич погодився із С. Петлюрою об'єднати УГА та армію УНР у боротьбі з більшовиками, їм навіть вдалося 30–31 серпня 1919 р. взяти Київ. Але різнобачення ситуації і вже згадувані особні дії на міжнародній арені не дали можливості виступати консолідовано. До того ж протиріччя розгорілися не лише між галичанами і наддніпрянцями, вони роздирали кожную сторону

зсередини²⁷¹. Негаразди військові й політичні побільшив тиф, який вразив вояків УГА.

Поведінка Є. Петрушевича викликала подив і нерозуміння урядовців УНР. 13 жовтня 1919 р. Ісаак Мазепа, голова уряду УНР, писав до Президента ЗО УНР: «В зв'язку з затриманням підписання перемир'я з Польщею, 9 жовтня Вами був виданий наказ галицьким частинам в Проскуріві і Кам'яниці про негайну їх евакуацію без порозуміння з урядом Наддніпряниці і навіть без жодного його про це повідомлення»²⁷². Щоб знайти порозуміння, 25 жовтня 1919 р. скликано нараду за участю членів Ради народних міністрів та уряду ЗО УНР, пред-

ставників Буковинської Національної Ради та провідних політичних партій обох частин України. У виступах С. Петлюри і Є. Петрушевича звучали запевнення про спільні дії, згоду поглядів, але справи розгорталися зовсім інакше.

Рис. 2. Печатка УНР

6 листопада 1919 р. Українська галицька армія перейшла до Добровольчої армії Денікіна (т. зв. Зятківський договір, який згодом 17 листопада в Одесі підписано повторно). Мирон Кордуба з цього приводу занотував у щоденнику 18 січня 1920 р.: «Положення починає бути інтересне, більшовики зліквідували Денікі[ні]яду швидше, чим загалом надіялися. Через се Петрушевич, Панейко, Окуневський et tutti quanti (і всі інші — іт.) осіли зі своєю орієнтацією в калошу, а галицькі полки, даровані ними Денікінові, самочинно переходять то до большевиків, то до інших повстанчих груп»²⁷³. У такий скрутний час Є. Петрушевич виїхав до Відня, туди ж таки перебралися й урядовці ЗУНР. Зв'язки з Галичиною ускладнилися. Політичні діячі обох частин України виявилися нездатними для ведення діалогу та співпраці у відповідальний для країни час. Кожна з частин продовжувала жити своїм життям на радість конкурентів та ворогів.

²⁷¹ Детальніше див.: І. Соляр, «Український політикум у другій половині 1919 — першій половині 1920 рр.: консолідація чи конфронтація?», *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. 18 (2009): 314–26, <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/73332/37-Solyar.pdf>

²⁷² ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. І. Спр. 59. Арк. 25.

²⁷³ М. Кордуба, *Щоденник. 1918–1925* (Львів: Видавництво Українського Католицького Університету; Україна Модерна, 2018), 192.

Важливою складовою у захопленні російськими більшовиками України стала пропаганда й підміна понять і смислів. Захоплення території України в усіх більшовицьких документах при розгортанні агітаційно-пропагандистської роботи серед мас іменувалося «*братньою допомогою*» російських більшовиків, а армія, яка вела війну, — «*Червоне козацтво*», щоб смислово перебити українське, формоване в період Центральної Ради «*Вільне козацтво*». Будь-який спротив українців означено як *бандитизм*, а ті, хто боровся зі зброєю в руках проти російських більшовиків, — *петлюрівці*, вбивства людей — *вища міра соціального захисту*. Як виявилось, українці не були готові до такого цинічного й підступного перекручування смислів й масового застосування терору як способу упокорення.

У результаті російського наступу 1920 р. армія УНР була змушена відступити на територію Польщі. Близько 50 тис. військових опинилися в таборах, де перебували до початку 1923 р. Польський уряд, враховуючи кількісний склад російської армії та її можливі претензії на продовження «світової революції», восени 1920 р. розпочав переговори з російськими більшовиками у Ризі. Наслідком стали підписаний у березні 1921 р. Ризький мир і визнання Польщею УСРР.

Спроба С. Петлюри й українських військових організувати Перший і Другий зимові походи на територію України, де селянство продовжувало чинити опір російським більшовикам, не мали успіху. Так розлом, запущений російськими більшовиками в різні політичні середовища України, підміна понять і смислів та масовий терор стали визначальними факторами фрагментації суспільства й унеможливили організацію спротиву їхній агресії.

Причини поразки Української революції

Історик Ярослав Грицак визначив п'ять, на його думку, головних конфліктів, що розгорнулися на теренах України й спричинили поразку революції: «1) до кінця 1918 року тривала Перша світова війна, й українська територія була одним із головних воєнних театрів у Східній Європі, а після її закінчення тут розгорілися нові міжнародні конфлікти; 2) після вибуху революції в Російській імперії в березні 1917 року Україну поступово втягнули в конфлікт між російським Білим і Червоним табором; 3) з розпадом Російської та Австро-Угорської імперій на політичну арену як самостійний актор виступив український національний рух, що мав на меті національне самови-

значення української нації по обидва боки колишнього російсько-австрійського кордону; 4) відповідно до того як розвивався національний рух, розгорілася та набрала гостроти українська громадянська війна між соціалістичними і несоціалістичними таборами; 5) окремо від цих усіх конфліктів тривала селянська війна проти всіх режимів, які намагалися встановити свій політичний і військовий контроль над українським селом»²⁷⁴.

На наш погляд, автор повторив російські наративи, популярні наприкінці ХХ ст. і ретрансльовані через західну історіографію. Варто акцентувати, що саме війна, розпочата російськими більшовиками проти УНР, спричинила ескалацію і запустила розламну деструкцію в український суспільний простір. Терор, застосований до населення (взяття заручників, масові вбивства), посіяв серед людей страх і невпевненість у майбутньому. Твердження про громадянську війну між «соціалістичними і несоціалістичними таборами» в Україні є перебільшенням. Аналізуючи джерела, нам вдалося встановити, що термін «громадянська війна в Україні» був запущений російськими більшовиками з метою дискредитації українського національного руху й підриву його авторитету як серед українського населення, так і зовні. Окрім вищезазначеного вживалися також терміни «громадянська війна на селі» і навіть «громадянська війна в Києві»²⁷⁵. Радянська історіографія та спогади більшовицьких діячів (зокрема В. Антонова-Овсєнка) широко послуговувалися подібними термінами, закріплюючи їх у свідомості кількох поколінь як смисл «українського розбрату».

Важливо згадати про ще один конфлікт, який розгорнувся між російським більшовицьким рухом і українським, — *світоглядний*. Він яскраво проявився з перших днів російської революції, а в процесі її розгортання, особливо після захоплення влади в Росії більшовиками, лише поглибився. Якщо представники українського національного руху зверталися до закону і права, то більшовики цинічно прикривалися словами «інтернаціонал», «соціалізм»; проголошували диктатуру пролетаріату, а насправді встановлювали диктатуру партії. Ратували за «право націй на самовизначення», а практично дискредитували і знищували національний рух та його лідерів у Грузії, Азербайджані, Білорусі, Туркестані, Україні. Проголосили «свободу»,

²⁷⁴ Я. Грицак, «Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації», в *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї* (Київ, 2004), 46–47.

²⁷⁵ С. Сумський, «Одиннадцять переворотів (Гражданская война в Киеве)», в *Революция на Украине...*, 99.

«рівність», «братерство», а насправді цинічно розігнали Установчі збори і вже з кінця 1917 р. створювали репресивно-каральну систему. Оприлюднили лозунг «Земля селянам!», а в результаті позбавили селянство власності на землю й реально загнали їх у землю внаслідок цілеспрямованих голодоморів. Тобто *диктаторський більшовицький популізм* переміг у конкурентній боротьбі *український демократичний реалізм*.

Отже, **причинами поразки Української революції 1917–1923 рр.** стали:

- різновекторність геополітичних інтересів постімперських західноукраїнського та наддніпрянського суспільств;
- відмінність інтересів політичних представників національних меншин та інтересів і завдань українського національного руху;
- відсутність чіткої позиції М. Грушевського, В. Винниченка, Є. Петрушевича та інших політичних лідерів, залишення ними території України у найскрутніший для армії й суспільства час;
- несприятливість міжнародної політичної кон'юнктури для сприйняття незалежності України;
- підступна політика і практика російських більшовиків, спрямована на розкол політичних партій і фрагментацію суспільства;
- дискредитація російськими більшовиками як лідерів, так і українського національного руху загалом в середині країни та за її межами;
- варварське упокорення населення України масовим «червоним терором».

ПІД ЧУЖИМИ ПРАППОРАМИ

Відтіснивши в листопаді 1920 р. збройні формування УНР за Збруч, Москва негайно почала оформлювати окупацію українських теренів. Насамперед 28 грудня 1920 р. підписала договір про так званий союз з УСРР як шлях для легітимізації останньої на міжнародній арені. У цьому документі, зокрема, зазначалося, що *«РСФРР і УСРР вступають між собою в військовий та господарський союз. Обидві держави вважають необхідним оголосити, що всі загальні зобов'язання, які вони в майбутньому будуть брати, можуть обумовлюватися лише спільністю інтересів робітників і селян республік, що уклали цей союзний договір, і що з самого факту старої належності УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не впливає ніяких зобов'язань до кого б то не було»*²⁷⁶.

А далі йшлося про те, що *«для кращого здійснення зазначеної мети обидва Уряди оголошують об'єднаними такі комісаріати: 1) Військових та морських справ, 2) Вищу раду Народного Господарства, 3) Зовнішньої торгівлі, 4) Фінансів, 5) Праці, 6) Шляхів, та 7) Пошт і телеграфів»*. Водночас *«об'єднані народні комісаріати входять до складу Раднаркому РСФРР і мають у Раді Народних Комісарів УСРР своїх уповноважених, які затверджуються і контролюються Українським ЦВК та з'їздом Рад. Порядок і форма внутрішнього управління об'єднаних комісаріатів встановлюється особливими угодами між обома урядами. Керівництво і контроль об'єднаних комісаріатів здійснюється через всеросійські з'їзди Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, а також ВЦВК, до яких УСРР надсилає своїх представників на підставі постанови Всеросійського з'їзду Рад»*²⁷⁷.

Формальне оформлення вже усталеного стану речей проявилось не тільки в тому, що роком раніше на теренах «самостійної» УСРР поширили дію декретів РСФРР і цим повністю включили народногосподарський комплекс України до складу Росії, але й у намаганні деукраїнізу-

²⁷⁶ Українська РСР на міжнародній арені (Київ, 1966), 227.

²⁷⁷ Українська РСР..., 227.

вати його основні галузі, передовсім українську залізницю. Спеціальним наказом від 13 жовтня 1920 р. ленінський нарком Троцький велів керівникові новоствореної структури в Харкові Дронговському не пізніше 25 листопада 1920 р. «представити ЦНКОН персональные списки лиц, подлежащих снятию с дорог Украины и откомандированию на дороги Севера»²⁷⁸. За задумом Москви, нібито «штучно створені шовіністичні настрої, непереборні за умови залишення компактних національних груп на Україні, легко викорінюються шляхом разового переміщення малоросів у великоросійські області, що призведе до їхньої швидкої асиміляції»²⁷⁹. Відтак станом на 1 січня 1931 р. зі 115 осіб керівного складу українських залізниць було 35 українців і 67 росіянів²⁸⁰.

Водночас Москва спробувала розчленувати українські етнічні землі. Проект комісії Всеросійського виконавчого комітету з районування передбачав створити на них два адміністративно-територіальні утворення: Південно-Західну область із центром у Києві, куди мав відійти й Крим, і Південну гірничо-промислову із центром у Харкові, до якої віднесли б і Азово-Чорноморський регіон. Це дещо нагадувало традицію царського самодержавства, яке через губерніяльний поділ розшматувало єдине українське етнічне тіло. Проте у столиці УСРР Харкові цей проект не прийняли, бо він, мовляв, «недоцільний ні з економічної, ні з політичної точки зору»²⁸¹.

Тим часом Москва фактично перебрала на себе компетенцію вирішувати всі питання господарського життя «самостійної» УСРР. Скажімо, декрет РСФРР від грудня 1921 р. про єдиний бюджет передбачав однакові податки й акцизи для всіх республік, ліквідацію митних кордонів і вільний обіг товарів. Великі підприємства південного сходу УСРР було об'єднано в трести, підпорядковані Москві. Фактично весь Донбас перейшов у віддання більшовицької Росії, як і трест «Дніпроліс» у межах УСРР. А 10 лютого 1922 р. Рада праці й оборони РСФРР ухвалила порядок ведення заготівель на території України. Відтоді до Росії вивозили всі матеріальні цінності на основі ухвал її уряду, і там вирішували, чи відправляти їх за кордон.

Важливим інструментом у політичних комбінаціях Москви стає український хліб. Так, в обмін на нього уже восени 1920 р. російські більшовики зажадали від Латвії визнання УСРР. При цьому особливо наголошувалося: «...Насамперед необхідно було б, щоб Латвія відмо-

²⁷⁸ ЦДАВОВ України. Ф. 183. Оп. 5. Спр. 86. Арк. 1.

²⁷⁹ ЦДАВОВ України. Ф. 183. Оп. 5. Спр. 86. Арк. 3.

²⁸⁰ ЦДАВОВУ. Ф. 183. Оп. 4. Спр. 549. Арк. 13–16.

²⁸¹ ЦДАВОВУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 319. Арк. 58–59 зв.

вилася від політики визнання і підтримки Петлюри»²⁸². А підписана 18 березня 1921 р. в Ризі російсько-польська угода водночас ліквідувала союзний Варшавський договір від 21 квітня 1920 р. між Річчю Посполитою й УНР. Це означало, що Варшава більше не визнає УНР і входить у міждержавні відносини з УСРР як союзної держави РСФРР.

Акції для підтримки свого міжнародного іміджу за рахунок українського хліба російські більшовики здійснюватимуть і далі. Так, напередодні III Конгресу Комінтерну Москва у травні 1921 р. вимагає «в ударному темпі дати десять мільйонів пудів хліба». У червні додається завдання ще на чотири мільйони пудів, у липні ставиться вимога про щоденне вивезення з УСРР щонайменше 74 вагонів хліба, а згодом до ста вагонів²⁸³. Український хліб використовувався для тиску під час переговорів з Англією, Італією, Туреччиною, Фінляндією. Японією... Постановою ЦК РКП(б) від 13 вересня 1923 р. у зв'язку зі спробою експортувати більшовицьку революцію в Європу передбачалося «якомога швидше перекинути в Німеччину 10 мільйонів пудів хліба (пшениці й жита)»²⁸⁴.

Але найважливішим було для Москви нагодувати українським хлібом зголоднілу Росію. На заваді цьому став зрослий повстанський рух в Україні. Тож 4 січня 1921 р. командуючому Південним фронтом Фрунзе Москва доручила кинути всі війська для повного розгрому повстанців, яких російські більшовиків називали бандитами. А 5 серпня 1921 р. в столиці РСФРР підписано наказ про переорганізацію військ ВНК України, що було викликано особливим становищем України²⁸⁵. На засіданні політбюро ЦК РКП(б) 8 грудня 1921 р. головний чекіст Росії Дзержинській доповідав про застосування в Україні нового положення про смертні вироки: в боях було заплачено життям 444 отаманів, 9444 повстанців, ще 510 патріотів чекісти розстріляли за вироком «трійок», всього загинуло від московської кулі 29 612 осіб. Це була відповідь на акції нескорених, які тоді виявилися загрозливими для Москви: повстанці вбили 3785 представників влади, поранили 745, а 1475 учасників каральних підрозділів перейшли на їхній бік²⁸⁶.

²⁸² ЦДАВОВУ. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 2.

²⁸³ ЦДАВОВУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 13, 3, 1, 2, 8.

²⁸⁴ Источник 5 (Москва, 1995), 29.

²⁸⁵ І. Білас, «Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.», *Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, кн. 2 (Київ, 1994), 110.

²⁸⁶ В. Сергійчук, *Нариси з історії України* (Київ, 2021), 441.

Ленін тоді ясно вказав, яким чином забирати український хліб: «Треба докорінно змінити (систему забезпечення армії. — В. С.): перестати давати будь-що. Ні хліба, ні одягу, ні взуття. Сказати червоноармійцю: або забирайся зараз пішки “без нічого”, або чекай 1 рік на 1/8 фунта без одягу, без взуття. Тоді він піде сам і пішки»²⁸⁷. Зрозуміло, що викачування у таких обсягах хліба спустошило в УСРР всі запаси продовольства. Це й стало головною причиною голоду 1921–1923 рр., який забрав 3,5 мільйона людських життів.

Українська еміграція не могла протистояти такому масштабному злочину, особливо після невдачі Другого зимового походу Армії УНР у листопаді 1921 р., проте сподівалася повернутися на батьківщину. Утім, за задумом Симона Петлюри, до України не могло повернутися жодного неграмотного, тому інтерновані українські вояки вступали не тільки до чужих університетів, але й до своїх, закладених у Європі: Українського вільного університету у Відні (згодом перенесеного до Праги), Української господарської академії в Подебрадах, Українського високого педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова в Празі...

Це занепокоїло Москву, і вже в січні 1922 р. більшовицьке керівництво УСРР одержало директиву розробити комплекс заходів для повернення на батьківщину петлюрівських емігрантів. Насамперед залучили чекістів із так званих дипломатичних місій УСРР, головним завданням яких було зав'язати широкі зв'язки з політичними, культурними й науковими діячами України, які вимушено опинилися на чужині, зваблюючи їх повертатися в УСРР. Водночас передбачалося замінити «українським професорам-націоналістам висилання за кордон висиланням у віддалені пункти РСФРР», як і було запропоновано ЦК КП(б)У, щоб не зірвати операції розкладу української еміграції в Європі²⁸⁸.

Аби прихилити до себе тисячі українських вояків, які опинилися в Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Туреччині, в УСРР розпочинають широкомасштабну гру в так звану українізацію армійських підрозділів. Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 29 травня 1922 р. передбачалося зберегти школу червоних старшин, у якій учили команд українською мовою. Крім того, визнано необхідним «ввести в усіх військово-навчальних закладах в Україні обов'язкове вивчення

²⁸⁷ Д. Волкогонов, *Семь вождей*, т. 1 (Москва, 1995), 140.

²⁸⁸ Лубянка. Сталин и ВЧК — ГПУ — ОГПУ — НКВД. Январь 1922 — декабрь 1936 (М., 2003), 71.

української мови»²⁸⁹. Заходи, вжиті більшовицькою владою, порідили петлюрівську еміграцію: частина перейшла на радянську платформу, частина подрібнилася на невеликі групки, що заявили про свою незалежність від уряду УНР в екзилі. Деякі з них, хоч і не прийняли ідеології більшовицької влади, однак були готові співпрацювати з нею. Саме із цієї частини української еміграції в середині 1922 р. з'явилася значна група так званих *зміновіхівців*, які за матеріальної підтримки Москви швидко розвивалися²⁹⁰.

Щоб подолати спротив своїм планам в Україні, Москва навіть вдалася в серпні 1921 р. до чистки членів КП(б)У: 21 260 партійців, 22 % її кількісного складу, виключили з партії. А на їхнє місце надіслали тисячі російських більшовиків. Тільки з московських військових наркоматів до кінця 1921 р. прибуло понад 3 тисячі осіб, за діяльністю яких пильнував Дзержинській, неодноразово навідуючись в Україну власною персоною. Це було тоді, коли московська влада розголосила на весь світ про створення добровільного союзу братських республік. Сам документ, ухвалений 30 грудня 1922 р. в Москві, мав попередній характер²⁹¹. Тільки після остаточного затвердження на II Всесоюзному з'їзді рад тексту Декларації та його ратифікації всіма суб'єктами союзного договору можна було б говорити про створення СРСР, бо це відповідає б нормам міжнародного права. Але Москва грубо знехтувала ними, змусивши з'їзди рад чотирьох республік ратифікувати *лише проєкт*, ухвалений 6 липня 1923 р. II сесією ЦВК Союзу РСР 1-го скликання для затвердження II Всесоюзним з'їздом рад. Як і ухвалений цією сесією ЦВК СРСР текст Основного Закону (Конституції) СРСР, що його таки пропонувалося «внести на остаточне затвердження II З'їзду Рад Союзу РСР»²⁹².

Тож «господар землі української» VIII Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, який відбувся в Харкові 17–20 січня 1924 р., за два тижні до відкриття II Всесоюзного з'їзду рад, потверджує: «Ухвалений I з'їздом Рад договір про заснування Союзу Радянських Соціалістичних Республік і затверджену другою сесією ЦВК Союзу РСР Конституцію Союзу Радянських Соціалістичних Республік ратифікувати, доручивши підписати цю ратифікацію Пре-

²⁸⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 29. Арк. 100.

²⁹⁰ ЦДАВОВУ. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 572. Арк. 100.

²⁹¹ *Історія Радянської Конституції в декретах і постановах радянського уряду. 1917–1936* (Київ, 1937), 216.

²⁹² *Історія Радянської Конституції...*, 225.

зидії *Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету*²⁹³. Отже, УСРР, РСФРР, БСРР та ЗСФРР ратифікують документ, якого ще в природі не існує, бо він буде затверджений в остаточній редакції тільки 31 січня 1924 р. на II Всесоюзному з'їзді рад.

Підтримуючи ленінську концепцію створення СРСР, українські комуністи розраховували, що в ньому все буде на рівних правах, відтак УСРР зможе мати дипломатичні представництва за кордоном. Однак уже з перших днів 1923 р. у Харкові мали можливість переконатися у зворотному: Москва, навіть не дочекавшись остаточного рішення (було багато зауважень і доповнень до проекту Декларації про створення Союзу РСР), не кажучи вже про ратифікацію цього документа, демонстративно ігнорувала присутність дипломатів УСРР за кордоном.

Але не тільки цим відлунилося створення СРСР для українців за межами УСРР. Їх почали тихою сапою відрізати від основного масиву розселення новими адміністративними кордонами. Так, політбюро ЦК РКП(б) 29 липня 1924 р. розглянуло питання про утворення за рахунок українських земель Молдавської СРР. Це утворення важко було назвати молдавським — молдаван у ньому налічувалося лише 31,56 %, або 172 514 осіб. Основна маса населення — українці, їх було 271 562, або 49,69 %. Росіяни становили 6,71, євреї — 7,94, німці — 1,88, поляки — 0,81, болгары — 1,1, інші національності — 0,3 %. У місті Балті, столиці МАСРР, на 17 178 мешканців припадало лише 13 молдаван.

На згаданому засіданні стало зрозумілим, чому політбюро ЦК РКП(б) з кінця 1923 р. регулярно поверталось до питання Донбасу: під надуманими приводами запропоновано передати від УСРР до складу РСФРР Таганрозький й Олександрово-Грушевський округи, тоді як пропозицію включити до складу УСРР Белгородський і Грайворонський повіти проігноровано, «враховуючи економічне та побутове тяжіння населення».

Водночас, намагаючись розпорошити й зденаціоналізувати українство, Москва 1925 р. ухвалює широкомасштабний план переселення з України протягом десяти наступних років майже двох мільйонів осіб: до Сибірського краю — 707 900, Далекосхідного — 353 500, Казахстану й Башкортостану — 296 000, Середньої Азії — 281 000, Поволжя — 225 000, Північного Кавказу — 52 000 і на Урал — 45 000²⁹⁴. Натомість українські землі прискорено заселяють іншими етносами, особливо

²⁹³ Цит. за: В. Сергійчук, *Нариси з історії України* (Київ, 2021), 444.

²⁹⁴ ЦДАВОВУ. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 199. Арк. 17.

південь і схід України, де закладаються великі промислові гіганти. Хмари вербувальників розлітаються по всіх регіонах Росії й Білорусі, щоб набрати побільше робочої сили насамперед для Донбасу.

З утвердженням нової економічної політики український хліб, як і раніше, у все більших обсягах спрямовувався для задоволення споживчого попиту союзних республік. Так, у 1926–1927 господарському році з УСРР планувалося вивезти 16,5 млн пудів пшениці, але вже з 1 липня до 20 листопада 1926 р. фактично було відправлено 24 млн пудів. Наркомторг СРСР намітив збільшити цей показник до 32,5 млн пудів, тобто на 100 %²⁹⁵.

Проти непосильних хлібозаготівель українські селяни знову почали протестувати, тож наприкінці 1920-х рр. піднявся повстанський рух. На початку березня 1930 р. антирадянські виступи відбувалися у 18 округах і 110 районах УСРР, тобто майже третина її території була охоплена виступами проти влади, у яких взяло участь близько 5 % мешканців. Хліборобська гідність, яку українці оберігали віками й поколіннями, не влаштовувала носіїв більшовицької ідеології, що сповідували, прикриваючись принципами соціальної справедливості, небачений досі тоталітаризм.

Тому російські більшовики вдалися до брутальних репресій, спрямованих насамперед проти найкращих господарів, котрих віднесли до розряду так званих куркулів. Саме їх почали переслідувати, коли ті відмовилися скоритися повальній колективізації, що означала погибель українського хліборобства. Цю страшну інквізицію доручили найбездарнішій люмпенізованій частині села, котра завжди ласилася на чуже, не проливаючи власного поту. І такі ледацюги, п'яниці знайшлися, на жаль, у кожному селі. Вони записалися «червоними сватами» й почали під приводом «розкуркулення» грабувати майно найсумлінніших селян, створене багатолітньою важкою працею. Самих же господарів виселяли на необжиті й неосвоєні терени Європейської Росії. Основними районами поселення «розкуркулених» українських селян у 1930 р. були Північний, Західносибірський, Східносибірський, Далекосхідний краї, Якутія, тобто найвіддаленіші північні та східні регіони Росії. Депортовані туди українські селяни були приречені на нелюдські умови існування, що спричинило надзвичайно високу смертність і каліцтво. Такі ж жахливі умови були і на Уралі, куди тільки з 1 червня до 19 липня

²⁹⁵ В. Сергійчук, «Український хлібний експорт як один з головних чинників Голодомору-геноциду в 1932–1933 роках», в *Український хліб на експорт: 1932–1933* (Київ: Сергійчук М. І., 2006), 6.

1931 р. було завезено з України 32 127 родин (131 236 осіб), з Північного Кавказу — 15 400 (71 658)²⁹⁶.

Загалом у 1930–1931 рр. з УСРР було вислано 63 817 «куркульських» родин, 16,7 % від загальної кількості спецпереселенців. У Північний край вислали 19 658 родин, на Урал — 32 127, у Західний Сибір — 6556, у Східний Сибір — 5056, в Якутію — 97, в Далекосхідний край — 323 родини. Водночас із закаспійських республік до УСРР в 1931 р. вислали 3444 родини так званих баїв (15 111 осіб). В Амвросіївському районі на Донеччині організувалася чехословацька комуна чисельністю 286 осіб²⁹⁷.

Вимушена коренізація національних окраїн, до якої російські більшовики вдалися з 1923 р., щоб не втратити контроль над стихійним духовним відродженням народів, упокорених колись царським самодержавством, дала можливість багатьом українцям повернутися до батьківського коріння. Про це наочно свідчив і масовий рух пролетаріату за українську радянську культуру: культпоходи артемівських, сталінських, луганських робітників, зустрічі пролетарів з українськими письменниками, представниками української науки, поширення української преси й української книжки. Проте саме розмах українізації — від Балтики до Тихого океану — налякав російських більшовиків. Особливо їх турбувало те, що паростки українізації буйно проростали в індустріальних центрах України. І якщо в Москві й Ленінграді українські колонії склалися в основному зі студентів, червоноармійців, почасти зі службовців, відповідно «пролетарське ядро дуже слабе в них», то на Північному Кавказі ситуація була іншою: скажімо, в Ростові-на-Дону основою громади був український пролетаріат. Усе відбувалося стихійно й творилося самими масами.

Більшовицька влада спочатку не звертала на це особливої уваги, дивилася крізь пальці: хай, мовляв, «хахли» балуються своєю рідною мовою й культурою. Сталін же знав з власного досвіду, що таке український робітничий рух за межами України. Йому було відомо, яку грізну силу становили українські робітники Путіловського заводу в Петрограді 1917 р. Тоді вони вимагали: *«В інтересах розвитку класової боротьби і продукційних сил на Україні добиватися національно-територіальної автономії України з гарантією громадських і національних прав інших народів, що живуть на Українській землі; привітати Українську Центральну Раду в Києві, яка заводить авто-*

²⁹⁶ І. Плотников, «Как ликвидировали кулачество на Урале», *Отечественная история*, № 4 (1993): 162.

²⁹⁷ В. Сергійчук, *Нариси з історії України*, 485.

номію на Україні; вітати Центральний Комітет У. С. Д. Р. Партії як провідника українського пролетаріату в його боротьбі за соціалістичне визволення...»²⁹⁸.

А тут ще й робітники харківських заводів — паровозобудівного, державного електричного та «Серп і молот» — підписуються 26 лютого 1931 р. під листом групи делегатів XIII Всеукраїнського з'їзду рад, де ще рішучіше поставлено питання про права українства. Зокрема, вони вимагали від уряду УСРР оприлюднити його позицію щодо української радянської державності: «Чи буде УСРР і далі (в перехідному періоді) розвиватися в напрямку економічної, політичної і культурної консолідації її в державу диктатури пролетаріату України, чи навпаки, вже нині відбувається заперечення цієї державності?»²⁹⁹. Зазначивши, що промислові гіганти в Росії будуються за рахунок мускулів українських робітників, автори листа застерігали: «з такою експлуатацією робітничий клас України і бідняцько-середняцькі прошарки села довго миритися не будуть», тим паче, що з України більше всього взято позики і менше всього тут побудовано. А тому «...уряду давно пора взятися за побудову української радянської державності. Треба негайно взятися за організацію господарства в республіканському масштабі, погоджуючи лише свої плани із союзним урядом, а управління й організацію господарства взяти в свої руки»³⁰⁰. Згадали і про те, що необхідно висувати на керівні посади кадри з місцевого населення, бо не приведе до добра постійний притік росіян для керування українцями. У листі ще раз наголошувалося: «Треба будувати українську радянську державність, оскільки вже давно пора. Українську радянську державність треба будувати, оскільки вона лише тільки розпочата, а в нас і донині балакають тільки про мову, культуру, хоча, звичайно, і це елементи державності.

Російський шовінізм треба так скрутити, щоб йому нічим було дихати, а з українським ми також справимося, будемо лише менше балакати про те, кого і з якого боку бити; фраза завжди залишається фразою, а практичної боротьби не здійснюється. Ми вимагаємо точних відповідей на поставлені питання»³⁰¹.

Отже, на міський пролетаріат Росії Сталін міг покласти, але на кадровий потенціал пролетаріату національних окраїн, насамперед українців, — ніколи. З початком коренізації пролетаріат в УСРР все більше

²⁹⁸ *Робітнича газета*, 23 квітня, Київ, 1917.

²⁹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4171. Арк. 10.

³⁰⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4171. Арк. 16, 18.

³⁰¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4171. Арк. 19.

усвідомлював себе українським. Ось чому 11 серпня 1932 р. Сталін писав Кагановичу: «Якщо не візьмемося тепер-таки за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити»³⁰². Знайшовши привід — невиконання непосильних планів хлібозаготівлі — кремлівська влада 14 грудня 1932 р. постановою ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР припиняє українізацію на Північному Кавказі. Цим документом, підписаним Сталіним і Молотовим, вимагалось «негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів українських районів, а також усі існуючі газети і журнали з української мови на російську як зрозумілішу для кубанців, підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову»³⁰³. Наступного дня Сталін і Молотов підписали нову ухвалу, яка призупиняла українізацію в Далекосхідному краї, Центрально-Чорноземній області та Казахській АСРР³⁰⁴.

Цей процес супроводжував, а потім став різко переганяти за своїми темпами штучно організований Голодомор в Україні, на Кубані та в інших місцях розселення українців поза межами УСРР. Насамперед *вилучали продовольство*. Аби добитися виконання нереальних планів хлібозаготівель, російські більшовики, крім того, запровадили так звані *чорні дошки*. Збройною силою оточували населені пункти й вивозили звідти всі продукти з торговельної мережі, а найнепокірніших заарештовували.

Масово цю каральну операцію провели найперше на Кубані. Так, 4 листопада бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б) за участю Лазаря Кагановича й Анастаса Мікояна ухвалює рішення занести на «чорні дошки» перші три станиці, які, на думку більшовицьких функціонерів, саботують хлібозаготівлі. У самій Україні нелюдський режим «чорних дощок» відчували на собі понад десять мільйонів селян. А 6 грудня 1932 р. Раднарком УСРР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову за підписами Чубаря та Косіора «Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі»: Вербка Павлоградського та Гаврилівка Межівського району Дніпропетровської області, Лютенька Гадяцького і Кам'яні Потоки Кременчуцького району Харківської області, Святотроїцьке Троїцького та Піски Баштанського району Одеської області. Раднарком УСРР пішов ще далі, ухваливши 1 грудня 1932 р. постанову про вилучення картоплі, виданої на трудодні. А остаточним ударом по голодному селу стала телеграма Сталіна від

³⁰² Сталін и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. (М., 2001), 274.

³⁰³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 5282. Арк. 4.

³⁰⁴ Там само.

1 січня 1933 р. до ЦК КП(б)У про добровільну здачу нібито прихованого хліба. Після неї в українських селян вимітали геть усе їстівне, прирікаючи їх на голодну смерть.

Відібравши в українського населення все до крихти, влада заборонила йому добувати засоби для існування в інших регіонах СРСР. Підписана Сталіним і Молотовим постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 22 січня 1933 р. про *заборону виїзду* стосувалася селян України й Кубані. Цим документом каральним органам доручалося арештовувати тих «селян України і Північного Кавказу, що пробралися на північ», а після того, коли серед них будуть відібрані «контрреволюційні елементи, повертати інших у місця їхнього проживання». Заборону виїжджати по хліб політбюро ЦК КП(б)У відмінило тільки 2 жовтня 1933 р., після того, як уповноважений Наркомату шляхів сполучення в УСРР Лавріщев звернувся з відповідним запитом до українських властей³⁰⁵.

Більшовицька влада *свідомо замовчувала* правду про Голодомор перед світовою громадськістю, яка могла б надати продовольчу допомогу голодуючим. Відомо, що частині голодних українських селян вдалося прорватися через радянський кордон до Польщі й Румунії. Вони й розповіли про жахіття, що творяться на їхній батьківщині.

Аби заперечити факт штучного голоду — геноциду українців, більшовицькі вожді вдаються до широкомасштабної системи дезінформації, втягуючи у цю ганебну справу визначних діячів світової культури: Ромена Роллана, Бернарда Шоу, прем'єр-міністра Франції Едуарда Ерріо. Це саме вони після ознайомлення зі спеціально підготовленими об'єктами переконували світ у відсутності голоду в Україні. Зокрема, у доповідній радянського дипломата Величка, який супроводжував Ерріо в поїзді Україною, зазначалося, що той *«цікавився тим, що йому показували, і тим, що він бачив з вікна вагона чи з автомобіля»*³⁰⁶.

Більшовицької влада *свідомо не допускала матеріальної допомоги для голодуючих в Україні*, яку організовувала наша еміграція. Водночас влада гріла на цій трагедії руки, організувавши систему «Торгсинів», які фактично за безцінь скуповували в голодних людей золото, срібло та інші коштовності. 33 тонни золота і 1420 тонн срібла було таким чином вилучено у населення.

Із весни 1933 р. українські села перетворилися на страшні пустки. До осені це видовище стало ще жахливішим: цілі села, особливо в степовій частині України, залишилися практично безлюдними. За матері-

³⁰⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 323. Арк. 269.

³⁰⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6204. Арк. 111.

алами судової статистично-криміналістичної експертизи, в УСРР та на українських розселеннях Північного Кавказу в 1932–1933 рр. загинуло від Голодомору-геноциду 10,5 мільйона осіб³⁰⁷.

Зрозуміло, Москву це питання хвилювало лише в плані відсутності робочої сили, яка має обробляти безлюдний чорнозем. Необхідно було переселити на ці терени тих, хто вирощуватиме хліб, відновить тваринництво. І передовсім це мали бути вихідці з неукраїнських регіонів. Цією проблемою в 1933 р. найактивніше опікувався Лазар Каганович, який доповідав про хід переселення в Україну і на Північний Кавказ на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 15 жовтня 1933 р. До цієї теми в Кремлі повертатимуться 21, 28 жовтня, 1, 9, 23 листопада 1933 р.³⁰⁸

Одним з дієвих інструментів Москви для розмивання суцільної української етнічної території, зокрема, в південно-східних областях України, було так зване *доприселення*. Вперше його апробували в кубанській станиці Полтавська. Після виселення її населення до Казахстану на початку 1933 р. туди заселили звільнених в запас червоноармійців й ветеранів ОДПУ: по 350 осіб з Ленінградського, Білоруського й Московського військових округів, 250 — з Українського і 200 — з Приволзького. Наприкінці місяця їх уже налічувалось там понад дві тисячі. При цьому особливо наголошувалося, що «уродженці Північного Кавказу й України вербуванню не підлягають»³⁰⁹. Згодом, 27 серпня 1933 р., політбюро ЦК РКП(б) ухвалило спеціальне рішення «Про вербування червоноармійців і молодших командирів для переселення в райони Північно-Кавказького краю»³¹⁰.

Проаналізувавши тогочасну ситуацію, свідок трагічних подій Голодомору 1932–1933 рр., консул Італії в Харкові Сержіо Граденіго писав: «Нинішнє лихоліття спричиниться до колонізації України переважно

³⁰⁷ *Геноцид українців 1932–1933: за матеріалами досудових розслідувань* (Київ: Національна академія правових наук, 2021), 510. **Примітка.** В українській історичній науці побутує й інша думка про кількість втрат в період Голодомору 1932–1933 р. Дослідник С. Кульчицький застановився на цифрі 3,9 млн осіб як прями втрати від голоду. Див.: Станіслав Кульчицький, *Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення* (Київ: Наш час, 2008) ; Станіслав Кульчицький та Геннадій Єфіменко, *Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2003), 192. Проте, для дослідження проблеми вони використовували лише демографічні дані, інших джерел автори не опрацьовували.

³⁰⁸ Політбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня засідань 1919–1952. Каталог. Т. II: 1930–1939 (М., 2001), 468, 475, 478, 480, 484.

³⁰⁹ Цит. за: В. Чуркин, “Неизвестная война”, *Дон*, № 7 (1991), 145.

³¹⁰ ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня засідань 1919–1952. Каталог. Т. II: 1930–1939. (М., 2001), 456.

росіянами. Вона змінить її етнографічний характер. У майбутньому, можливо найближчому, більше не говоритимуть ні про Україну, ні про український народ, а отже, і про українське питання, оскільки Україна фактично перетвориться на російський регіон»³¹¹.

Про боротьбу з українським націоналізмом можна було говорити скільки завгодно, аби менше часу залишалося на підбиття реальних підсумків більшовицького «господарювання», бо приріст промислової продукції у роки першої радянської п'ятирічки рік-у-рік зменшувався. Особливо провальними виявилися плани видобутку донецького вугілля. Якщо у 1927 р. розраховували спершу підняти цей щорічний показник з 27 до 53 млн тонн, а потім вирішили стрибнути аж до 80 млн, то у 1932 р. результат становив лише 45 млн тонн. Не кращими були досягнення української металургії: замість того щоб виплавити у 1933 р. 6,6 млн тонн чавуну, насправді мали лише 4,3 млн тонн. Не виконувалися плани випуску тракторів, комбайнів, паровозів, інших машин та обладнання. Дуже повільно освоювалася нова військова техніка, зокрема, бронетанкова, яку на основі заокеанських зразків виготовляв Харківський паровозобудівний завод. І якраз гаслами про збільшення видобутку вугілля, виплавки металу затіювалася реальна боротьба з українською присутністю в тому ж Донбасі. Рекорди Олексія Стаханова, на які працювала вся шахта, виконання й перевиконання конкретних виробничих завдань, планів, тепер уже другої п'ятирічки, зазвичай каторжною працею репресованих — все це стало масовим явищем окомандування. «Стахановський рух» дезорганізував роботу не лише окремих підприємств, а й усього народного господарства. Бо для показухи з рекордними виробітками залучали ресурси, заплановані для інших підприємств і колективів. Гонитва за високими врожайями в сільському господарстві спричинила масові приписки, приховування додаткових посівів культур. Таке ж творилося на транспорті, в будівництві. Але більшовицька преса цього показувати не могла.

Українізацію, передусім Донбасу, остаточно зупинили. Розв'язавши руки тим русифікаторам, які саботували коренізацію українців цього регіону. У планах розвитку освіти на другу п'ятирічку зникають навіть згадки про українські школи. 1933–1934 навчального року 2202 школи Донецької області, яка тоді включала і територію нинішньої Луганської, мали 397 846 українських дітей і 135 663 російських. У 1934–1935 н. р. в регіоні додалося 28 нових шкіл, відтак освіту там здобувало 440 093 учні українського походження і 208 675 — російського. 1935–

³¹¹ Андреа Граціозі, упоряд., *Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки* (Харків: Фоліо, 2007), 165.

1936 н. р. додалося ще 28 нових шкіл, і у 2458 закладах вже вчилися 470 001 українець і 234 171 росіянин³¹². Загальна тенденція, яка, очевидно, найбільше зачепила саме Донеччину, спостерігалася в цілому по УСРР у вказані три навчальні роки. У 1933–1934 н. р. в 20 452 школах навчалося рідною мовою 3 579 334 українські дитини і 425 300 російських. У 1934–1935 н. р. в 21 690 школах було 3 885 265 учнів українського походження і 54 756 російського. В 1935–1936 н. р. у 21 571 школі вчилася 411 449 українців і 624 539 росіян³¹³.

Обезземеливши селян, влада намагалася перетворити їх на пролетаріат, залежний винятково від працедавця. Продовжувалася практика завезення й підготовки робочої сили для Донбасу за рахунок контингенту переважно з-за меж України. Цю масу, навіть з етнічних українських теренів, вже тоді переплавляли на так званий *народ Донбасу*... а українців УСРР Москва й надалі репресіями й переселеннями намагатиметься переплавити на нову спільноту — радянський народ. Уже в такому означенні вони збудують нові гіганти промисловості, освоївши багато найновіших напрямків машинобудування, зокрема, авіа- й танкобудування. За завданням партії у сільському господарстві візьмуться навіть вирощувати бавовну, а скрізь у школах заведуть як обов'язкову російську мову, щоб швидше досягнути «величні плани побудови комуністичного майбутнього»...

Українці ж інших регіонів, потрапивши після Першої світової війни під окупацію інших сусідів, жили під чужими прапорами в капіталістичних умовах. Ще з осені 1918 р. до Румунії відійшли Північна Буковина й Південна Бессарабія. Намагання російських більшовиків розгойдати в цих регіонах політичну ситуацію не увінчалися успіхом. Зокрема, провалилася спроба Татарбунарського повстання в 1924 р. А створена тоді ж в УСРР Молдавська автономія не стала притягальною силою для мешканців Румунії. Тому румунська влада могла на вільну руку здійснювати на окупованих теренах румунізацію національних меншин. Уже в 1926–1927 н. р. в українських селах Буковини не залишилося жодної початкової школи з рідною мовою викладання — всі були румунізовані. За тогочасним румунським законодавством українці мали «забути» свою мову, а їхні діти могли вчитися лише в державних чи приватних школах з румунською мовою викладання. Влада також сприяла тим, хто змінював свої прізвища на румунські, бо ж від початку 30-х років навіть назва «українці» була під забороною.

³¹² *Освіта на Україні в цифрах* (Харків, 1936), 24.

³¹³ *Освіта на Україні...*, 25.

А коли держава задекларувала гасло «Румунія для румунів», дискримінація українського населення особливо посилилася: обмежили економічну, політичну, ідеологічну і культурно-освітню діяльність українців. Спеціальний закон «Про захист національної праці» (1938) витісняв корінне населення на окупованих українських землях не лише з державних установ, але й з підприємств. Це прискорювало національну асиміляцію автохтонів-українців. А провідні політики Румунії вже бачили в її складі й те квазіутворення на теренах УРСР, яке звалось Молдавська АРСР, про що наприкінці листопада 1938 р. недвозначно натякав прем'єр-міністр М. Кристя.

Набагато динамічнішим був розвиток тих українських земель, які Рада амбасадорів у березні 1923 р. ухвалила передати Польщі: Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Берестейщини, Волині та Галичини. Своїх обіцянок надати їм автономного статусу Польща не виконала, навпаки, заходилася брутально ліквідувати там усе українське. Було закрито більшість українських середніх шкіл, дві третини всіх народних українських навчальних закладів перетворили на польсько-українські, ліквідували всі українські кафедри у Львівському університеті, усунули українців від усякої державної служби. Щоб обійняти такі посади, українець мусив стати католиком. Фактично на державному рівні пропагувалося гасло «Польща для поляків», що позбавляло українські терени навіть історичних назв: їх заміняли «Східною Малопольщиною», «Східними кресами»... Відомий польський політик, професор Львівського університету Станіслав Грабський у 1920 р. заявляв: «Я впевнений, що через 25 років української проблеми на східних землях Польської Речі Посполитої не буде»³¹⁴.

Наслідки цієї політики для того ж таки автохтонного населення Східної Галичини були катастрофічними: якщо перед розвалом Австро-Угорської імперії воно мало тут 2418 шкіл рідною мовою, то в 1923-му — уже 1859, у 1927-му — 815, а до 1937-го їх залишилося тільки 352. Не краще було й на Волині: за період з 1932 до 1937 р. кількість українських шкіл зменшилася з 440 до 8.

Варшава штучно збільшувала присутність польського населення на українських теренах, створюючи різні пільги для переселенців, зокрема, завдяки програмі осадництва, яка, за законом від 17 грудня 1920 р., відібрала у споконвічного українського господаря цих угідь сотні тисяч гектарів кращої землі. Роздаючи учасникам польсько-російської війни 1920 р. безоплатно по 45 гектарів землі, надаючи їм пільги для

³¹⁴ Цит. за: В. Сергійчук, *Поляки на Волині в роки Другої світової війни* (Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003), 536.

забудови, влада намагалася вкорінити в українське етнічне тіло польський елемент. Не мав там видів на розвиток і український пролетаріат: у великих містах зазвичай переважали підприємства польської власності, які віддавали перевагу робітникам своєї національності. Те саме склалося і в торгівлі. Українцям залишалося або виїжджати на заробітки, або бути зовсім упослідженими на своїй рідній землі. Сотні тисяч їх покинули у міжвоєнний період батьківщину, до мільйона щороку відправлялися на сезонні заробітки в Європу.

Побільшало української еміграції, і не тільки до вже звичних Канади та Сполучених Штатів Америки. Особливо багато переселенців добиралося до Аргентини. Там українці зазвичай селилися на незаселених лісистих землях двох північних провінцій — Місьйонес та Чако, де стали більшістю тамтешнього сільського населення, вирощували бавовник, тютюн і чай. Заселяли вони й інші аргентинські терени, зокрема: у провінції Мендоса займалися виноградарством, садівництвом, городництвом, у степових провінціях — хліборобством. Багато українців працевлаштовувалось на промислових підприємствах Буенос-Айреса та його передмість.

Утиски українства на його ж одвічних землях викликали спротив. На сході Галичини вже з 1920 р. розпочала гуртувати навколо себе патріотів Українська військова організація, не припинялася повстанська боротьба. Студентське середовище було особливо чутливим до ідей українського націоналізму. Саме звідти лунали найрадикальніші заклики до боротьби. Тож і не дивно, що, переступивши поріг Львівської політехніки восени 1928 р., Степан Бандера саме тут перетворюється зі звичайного гімназиста «в страху на ляха», як тоді говорили. Союз студентства, зокрема й закордонного, з УВО став тим ядром, навколо якого об'єднуються найвідданіші революційній справі, готові покласти життя за Україну. Вони й збираються 28 січня — 2 лютого 1929 р. у Відні, аби задекларувати нову політичну організацію, яка згуртувала б найідейнішу і найздібнішу частину українського суспільства та завершила велику справу визволення української нації, здобувши Самостійну Соборну Українську Державу. Головною життєвою настановою для патріотів стало гасло Декалога, «Десяти заповідей українського націоналіста»: «Здобудеш Українську Державу, або загинеш у боротьбі за неї!»

Головна діяльність ОУН розгорталася на західноукраїнських землях і відповідала напрямам, які уточнюють і деталізують конференції в Празі, Берліні й Данцигу. Провідник Крайової езекутиви ОУН із середини 1933 р. Степан Бандера розробив розгалужену систему членських кадрів організації та мережу їхньої діяльності на теренах

України. Боротьба розгорталася як проти польської влади, так і проти советської агентури, яка все більше проникала на західноукраїнські землі під крилом комуністичних організацій³¹⁵.

Крайова ексекютива ОУН справді мала підстави дуже серйозно стежити за різними інспіраціями Москви на найзахідніших теренах українського розселення. Більшовицька влада уміло користалася з невдалої національної політики міжвоєнної Польщі, пропагувала нібито підтримку місцевого українства, але робила це поширюючи свій вплив на авторитетних для тамтешнього населення діячів. З-поміж тих, хто співпрацював з російськими більшовиками, була група Євгена Петрушевича та КПЗУ. Більшість функціонерів ЦК КПЗУ перебувала на території УСРР, тому на поїздки до Галичини чи Волині в кошторисі ЦК передбачалися солідні витрати. Наприклад, 1930–1931 господарського року вони становили 120 тисяч доларів. Для фінансування чергового з'їзду КПЗУ виділялося 1400 американських доларів та 12 900 радянських рублів, зокрема: «а) дорога туди і назад на 35 чоловік по 40 доларів і по 140 крб радзнаками; б) добові (харчування, житло) 10 крб на чоловіка в розрахунку 15 день; в) технічне обслуговування — 3000 крб»³¹⁶. Профінансували і три щорічні пленуми ЦК (17 членів і 11 кандидатів) — 3780 доларів, і щомісячні засідання політбюро — 3360 доларів плюс 560 доларів персонально його членам. Витрати на секретаріат сягали 2880 доларів, на організаційний відділ — 1800, на професійний — 4500, на селянський — 4800, на єврейський — 1800, на жіночий — 1320, на військовий — 2400, на молодіжний — 6240 (з'їзд молоді — 1200 доларів і 7800 крб), на легальний агітпроп — 14 400, на нелегальний — 12 000. А ще були різні технічні витрати, як-от 16 800 доларів для потреб округів (Львів (місто), Дрогобич, Борислав, Стрий, Перемишль, Станіслав, Коломия, Львів (округа), Тернопіль, Самбір, Холм, Волинь). Ішли субсидії і для висвітлення становища українського населення на Буковині та Закарпатті. І для підривної діяльності в середовищі української еміграції: Німеччини — 19 200 доларів, Польщі — 30 600, Чехословаччини — 6300³¹⁷.

Митрополит Української греко-католицької церкви Андрей Шептицький ще 1931 року попереджав: «...Сюди прийдуть большевики, будуть переслідувати нашу церкву і її вірних по містах і селах. Нам

³¹⁵ Див.: С. Бандера. *Перспективи української революції* (Київ: Інститут національного державознавства, 1999), 20, 21.

³¹⁶ В. Сергійчук, *Соборна пам'ять України. Календар-альманах на 2021 рік* (Вишгород, 2021), 192–206.

³¹⁷ Там само.

треба готуватись до того, набрати сил і витривалості, щоб боронити нашу Церкву і віру, бо доведеться зазнати многих терпінь, а може й понести смерть...»³¹⁸.

Поряд з ОУН на західноукраїнських теренах мали сильні позиції й інші громадсько-політичні організації. Найпотужнішою з них напередодні Другої світової війни, за визнанням головного управління державної безпеки НКВС СРСР, було Волинське українське об'єднання, яке очолював колишній міністр шляхів сполучення УНР Сергій Тимошенко. На своєму з'їзді в листопаді 1937 р. організація зажадала від польської влади надавати роботу українській інтелігенції, українізувати початкову школу на Волині, одержавити українську приватну гімназію в Рівному, виділяти субвенції для «Просвіти», а також українізувати православну церкву, заснувати теологічну академію і взяти під державну опіку школу псаломщиків в Кременці, підтримувати товариство імені Петра Могили³¹⁹.

По-іншому після Першої світової війни склалася доля українців Закарпаття. Про їхню ситуацію 1919 р., коли ці терени відійшли до Чехословаччини, один з провідників українства о. Августин Волошин відгукувався: *«Ми мусіли шукати якусь реальну розв'язку, притому не хотіли довше бути зв'язаними з Мадярищиною, а наше з'єднання з Україною не було можливості здійснити, головну роль тоді повсюдно грала військова сила, якої у нас не було. Про чехів як народ ми дуже мало знали, але в той час був це єдиний правильний вихід із положення — зв'язати нашу долю з слов'янським народом»³²⁰.*

Завдяки таким подвижникам, як о. Августин Волошин, присипана попелом з чужого вогнища українська іскра на Закарпатті постійно тліла, не гасла, щоб тоді, коли повіє вітер свободи, справді загорітись великим вогнем. До речі, коли А. Волошин усвідомив, що вже не зможе противитися рішенню заокеанських закарпатців, які дорадили приєднати їхню батьківщину до Чехословаччини, то намагався будь-що утримати зв'язок з Україною, підпорядкувати греко-католицькі парафії Мукачівської єпархії Галицькій митрополії.

Очолити з 27 жовтня 1938 р. провід Карпатської України, Августин Волошин пішов шляхом творення українського парламентариз-

³¹⁸ Цит. за: В. Сергійчук, «Незламний велет духу і нації», Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944) (Київ, 2005), 6.

³¹⁹ Див.: Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939–1941. Т. I (М., 2001), 96.

³²⁰ Цит. за: В. Сергійчук, «Бо свої то за горами — не чужі», в Ликвідація УГКЦ на Закарпатті у документах комуністичних спецслужб. 1944–1949 (Вишгород, 2019), 703.

му за зразком західноєвропейського ХХ ст. Він порушує перед світом справу Великої України, вірячи в те, що «такий великий народ, як український, має право на свою самостійну державу». Саме з його приходом до керма відновленої автономії пришвидшуються процеси національного відродження. Населення єднає мрія про самодостатність у власному самоврядуванні нащадків східнослов'янського племені білих хорватів. І, змобілізоване, воно сповнене рішучості обороняти свій край від усіх сусідів.

Ще 9 жовтня 1938 р. секретар Української національної оборони Закарпаття Степан Росоха заявляв: *«Не дамо ані н'яди рідної землі, ані полякам, ані мадярам, ані румунам. Хочемо бути на своїй українській землі самі господарями, вповні незалежними й вільними. Хочемо, щоб Закарпаття було самостійним! Тому вимагаємо негайного створення української влади, незалежного уряду!»*³²¹. Тоді ж такі крайова екзекутива ОУН звернулася з відозвою до всього населення регіону, роз'яснюючи мету боротьби: *«Надходить великий час! Закарпаття мусить стати самостійною українською державою! Воно мусить стати зародком одної великої Самостійної Соборної Української Держави, від Попраду і Татрів аж до Каспійського моря і гір Кавказу!»*³²².

Необхідно було готувати збройну оборону краю від майбутніх зазіхань, передовсім Угорщини. Українська Центральна Рада, яка постала в жовтні 1938 р. за почином Волошина, негайно взялася організувати в Ужгороді «Карпатську Січ», взяла на себе місію вишколювати власних військовиків, які своїм здвигом 22 січня 1939 р. в Хусті засвідчили народження власної збройної сили. *«Це місто, — писав Микола Сидор, — від часу свого існування не бачило ані такої радості, ані стільки щасливих облич, ані такої великої кількості народу! Хуст досі ніколи не чув тих гарних боєвих пісень, не чув такого гарного ритмічного кроку своїх рідних, молодих воїнів-січовиків! Та, мабуть, не тільки Хуст, але й не одне місто Соборної України від часів княжих, а деякі від часів наших загальних національних змагань — не бачило такої маніфестації щасливих вільних людей своєї землі!*

Тут десятки тисяч демонстрували любов, вірність і відданість українській владі і укр. нації! Вони голосили цілому світові, що на тих Карпатах, на цій “Срібній Землі” жив, живе і завжди житиме український народ; проте ніхто інший, лиш він мусить бути господарем

³²¹ П. Стерчо, “Національне відродження Карпатської України”, в ОУН. 1929–1954 (Париж, 1955), 202.

³²² П. Стерчо, 202.

своєї правічної землі!»³²³ На допомогу карпатським січовикам прийшли добровольці з багатьох західноукраїнських регіонів. Зрозуміло, найбільшу увагу приділила закарпатським подіям ОУН, делегувавши сюди багатьох своїх підпільників, насамперед з Галичини.

Одним із дієвих керівників «Карпатської Січі» став Роман Шухевич, якого в штабі знали під псевдо «Шука». Оцінюючи його роль у революційному здвигові на Закарпатті, Степан Бандера наголошував: *«До праці й боротьби за державу Карпатської України так само, як і перед тим, і після того до боротьби на інших територіях української землі, Роман Шухевич ставав як перший з перших. Керувала ним свідомість, що боротьба українського народу за свою волю, за державну незалежність і за соборність є одна й неподільна»*³²⁴.

Однак у планах європейських політиків було розшматувати Закарпаття. Європа не тільки погодилася віддати українську етнічну територію Пряшівщину Словаччині, а й на так званому Віденському арбітражі підтримала передачу Ужгорода й Мукачеве з околицями Угорщині. Вилучення з Карпатської України вказаних теренів з родючою землею значно послабило економіку молодого державного утворення. Та в цій надзвичайно важкій ситуації, коли від Карпатської України було відрізано населені пункти п'яти округів — Ужгородського, Мукачівського, Берегівського, Севлюського та Іршавського, уряд Волошина не розгубився, а закликав населення краю до консолідації й праці на благо власної держави.

Вже 19 листопада 1938 р. Українська Центральна Рада оприлюднює «Маніфест до українського народу». В ньому ставить завдання провести земельну реформу, яка дасть можливість інтенсифікувати сільськогосподарське виробництво, передовсім хліборобство, виноградарство, садівництво й тваринництво. Ці директиви уряду Карпатської України, особливо про дбайливе використання кожного клаптика родючої землі, не сходили зі шпальт місцевих газет, які постійно нагадували: *«кожний господар, кожне село, кожний округ має стреміти до того, щоб цього року якнайбільше таких площ було розорано й обернено під культури кукурудзи, збіжжя, соняшника...»*³²⁵.

³²³ М. Сидор, «Карпатська Україна в боротьбі за волю», *Вісник Організації Оборони Чотирьох Свобід України*, травень–червень, (Нью-Йорк, 1949), 27.

³²⁴ С. Бандера, «Командир — провідник (Слідами сл. пам. Романа Шухевича)», *Літопис УПА*, вип. 45 (Торонто — Львів, 2007), 245, 246.

³²⁵ Цит. за: М. Вегеш, *Августин Волошин і Карпатська Україна* (Львів — Хуст: ЗУКЦ, 2004), 195.

Відроджене національне самоврядування Карпатської України піднесло настрої українства всього світу. «Ми, всі українці, — писала відома педагогиня, громадська діячка Софія Русова, — і емігранти, і мешканці рідних земель, переживаємо в ці часи велике хвилювання: утиски проти нашого народу і в Польщі, і на Великій Україні доходять до неможливих ступенів, кров лється, найкращі люди зникають. Тяжко живеться нашим братам і в Румунії. І ось серед цієї ночі страждань блиснула зірка. Міжнародні відносини склалися так, що Карпатська Україна, найменша частина великої соборної України, визволилася з-під чужого панування, має своє державне життя, свій рідний уряд. І гріє серце надія: почалось! Крок за кроком, одна земля за другою мусить визволитися і завдяки своїм зусиллям, і через комплекс міжнародних інтересів, що скупчуються навколо України»³²⁶. А група полтавців і харків'ян з далекого Ірану в грудні 1938 р. просили Августина Волошина надати їм громадянство Карпатської України. Звернулися до нього «як до рідного батька, як до єдиної людини, що може допомогти», по «дозвіл в'їзду до того шматка Рідної Землі, що є тепер під Вашою Високою Опікою»³²⁷.

Уряд А. Волошина розбудовував українське життя, опікуючись розвитком галузей народного господарства, раціональним використанням природних багатств, продовольчим забезпеченням населення, особливо гірських районів, належним медичним обслуговуванням, мережею освітніх закладів. Знаковим для розвитку освіти мало стати заснування університету на базі Українського Вільного в Празі й Української господарської академії в Подебрадах.

Августин Волошин та його урядовці творили цивілізовану демократичну державу. На відміну від країн Центральної Європи, які слідом за гітлерівською Німеччиною запроваджували в себе так звані нюрнберзькі протиеврейські закони, тільки Уряд Карпатської України рішуче спротивився підтримці такого варварства. Саме тому Карпатська Україна в часи її державного існування була в Європі тим своєрідним оазисом, у якому єврейські втікачі з Німеччини, Австрії, Угорщини та інших країн не тільки не зазнавали переслідувань, але й мали право набувати громадянство³²⁸.

Перед загрозою агресії хортиської Угорщини Президент Карпатської України проявив велику мужність, відправивши 14 березня 1939 р.

³²⁶ Цит. за: В. Сергійчук, «Прийняла назавжди Україну в серце», Русова С. Мемуари. Щоденник (Київ: Поліграфкнига, 2004), 7.

³²⁷ Державний архів Закарпатської області. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 8.

³²⁸ Див.: Ю. Мовчан, *Що варто б знати* (Торонто, 1966), 106.

до Берліна три телеграми протесту. А коли після цього представник Німеччини порадив Августину Волошину не чинити опір, законно обраний у лютому 1939 р. Сойм Карпатської України продовжив процес конституційного державотворення, проголосувавши за самостійність. Українство Закарпаття обрало збройну боротьбу — до цього покликав державницький чин Августина Волошина. Українська кров, що пролилася на Закарпатті, скроплювала щойно проголошену українську самостійність на найдальшій південно-західній окраїні нашого етнічного розселення.

Рис. 1. Августин Волошин. 1939 р.

Отже, українці першими стали на збройну боротьбу з фашизмом, бо для них Друга світова війна почалася задовго до 1 вересня 1939 р. І зброю для оборони своєї землі тоді взяли до рук не лише місцеві патріоти, а й українці з інших наших теренів.

УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ. ПРОТИ РАШИСТСЬКОЇ МОНОПОЛІЇ НА «ВЕЛИКУ ПЕРЕМОГУ»

Друга світова війна завершилася 2 вересня 1945 р., коли на борту американського лінкора «Міссурі» українець генерал-лейтенант Кузьма Дерев'янка від імені СРСР підписав Акт капітуляції Японії. Справедливо і символічно, що така честь випала сину українського народу, який зазнав найбільших втрат і жертв від нацистського і комуністського режимів, натомість здійснив вагомий внесок у перемогу країн Антигітлерівської коаліції. Розв'язана Гітлером і Сталіним найбільша трагедія людства стала можливою за дивної політики умиротворення провідними країнами Європи головного агресора та завдяки співпраці гітлерівського та сталінського режимів. Обидва диктатори марили планетарним пануванням: Гітлер — «арійської раси», Сталін — «світового пролетаріату», переможця у «світовій революції». «Україна, — наголосив відомий американський історик Тімоті Снайдер у виступі 2017 р. в Бундестазі ФРН, — була головною метою війни, ...центром гітлерівського ідеологічного колоніалізму, ...а українці, яких нацистська ідеологія сприймала як расовонеповноцінних, були призначені рабами Німеччини. Україна мала стати центром проекту колонізації і поневолення Східної Європи»³²⁹.

Сталін прагнув використати потужні людські та матеріальні ресурси України для випереджального нападу на Німеччину і для того, щоб згодом повести «соціалістичний корабель на останній і рішучій бій, на штурм капіталізму, до світової комуні»³³⁰. Він, як і Гітлер, не бачив без України кінцевого успіху у війні.

Далебі, ніщо так масштабно не глорифікується і не міфологізується кремлівським режимом та його машиною для масового промивання мізків, як внесок Росії у перемогу над нацизмом. З кожним роком 9 травня, яке Росія, перейнявши календар сталінської диктатури, свят-

³²⁹ Т. Снайдер, «Історична відповідальність Німеччини перед Україною», *День*, 7–8 липня, 2017.

³³⁰ «На штурм капитализма к мировой Коммуне»: стенограмма доклада Л. З. Мехлиса на собрании партийного актива Киевского особого округа. 1939 г. *Исторический архив*. № 2. 2005, 67–90.

кує як День перемоги, все ясніше набирає вигляду показово-парадного брязкання зброєю та гри м'язами — такої собі державної вистави, яку цивілізований світ сардонічно називає «победобесієм». Навіть у цьому Росія dokonано відрізняється від України: українці 8 травня ідуть до монументів жертвам нацистської агресії, щоб відзначити День пам'яті і примирення. Росіяни ж наступного дня проводять бучні військові паради, перебираючи виключно на себе ратну славу і жертвовність інших народів. В офіційних заявах російських посадовців і риториці апологетів диктатури на весь світ лунають істеричні погрози у тональності нацистських бонз, лейтмотивом яких є просторікування на кшталт «можемо повторити». На це, зокрема, звернула увагу французька «La Monde», надрукуювши нарис німецького публіциста Томаса Відера та його французького колеги Жерома Готере про війну наротивів між Росією та Україною. Серед іншого у матеріалі наголошено на важливості минулого у становленні сьогодення та конструюванні майбутнього³³¹.

При тому, що Друга світова війна на території СРСР велась переважно на теренах України та Білорусі й майже не торкнулась власне Росії, пам'ять про неї є поживою для національного міфу про «військову славу» та «жертвовність великого російського народу», який згодують росіянам³³². За правління Путіна ця рашистська ерзац-історія стала рушійним складником для формування ідентичності «співвітчизників» вдома та закордоном. Але, як слушно зауважує британський історик Джефрі Госкінг, у їхній свідомості тепер цілковита еклектика: *«Якщо і є якась національне досягнення, яке б усі росіяни згадували з гордістю, то це перемога над нацистською Німеччиною у Другій світовій війні. ...Але який це патріотизм? Російський чи советський? Якщо російський, то етнічний чи імперський? Советська держава цьому сприяла чи перешкоджала? Ця відсутність визначеності є казусом... Історики все більше наголошують на необхідності розрізняти етнічне (“руськіє”) та імперське (“росіяне”). Це майже так само, як розрізняти “англійське” і “британське” чи “турецьке” й “османське”»*³³³.

³³¹ Thomas Wieder and Jérôme Gautheret, “The Second World War and the war of narratives between Russia and Ukraine”, *LE MONDE*, May 15, 2022, https://www.lemonde.fr/en/international/article/2022/05/15/the-second-world-war-and-the-war-of-narratives-between-russia-and-ukraine_5983573_4.html

³³² Wilson Center, *Searching for Hidden Narratives of World War II in Russia*, June 22, 2020, <https://www.wilsoncenter.org/audio/searching-hidden-narratives-world-war-ii-russia>

³³³ Geoffrey Hosking, “The Second World War and Russian National Consciousness”, *Past & Present*, N 175 (May, 2002), 162.

Отже, «Велику перемогу» СРСР у Другій світовій війні Путін обрав об'єднавчою національною ідеєю. Болючі спогади перетворено на військовий культ, який путінський режим тепер мобілізує для боротьби з «нацистами» в Україні. Приписуючи советській (не синонім «російській») Червоній армії якийсь винятковий внесок у розгром нацистської Німеччини, непорівнянний навіть із внеском націй Антигітлерівської коаліції, разом узятих, влада Росії об'єктивно перешкоджає примиренню з країнами Центрально-Східної Європи, по війні поневоленими СРСР. Також, як справедливо наголошує український дипломат Володимир Єльченко, *«спроби Росії монополізувати советський досвід Другої світової війни <...> означають мінімізацію внесків західних союзників. Хоча нації Центральної та Східної Європи, безсумнівно, несли найбільший тягар війни в Європі, поразка Гітлера стала можливою лише завдяки доблесті та історичним жертвам усіх країн-союзників. Особливо це стосується Сполучених Штатів Америки та Великої Британії»*³³⁴.

У путінській Росії вже й законом заборонено об'єктивістську оцінку ролі СРСР під час Другої світової війни — це прирівнюється до «фальсифікації історії». За таких умов, приміром, історично достовірна правда про советсько-німецьке військово-економічне співробітництво напередодні Другої світової війни, змову Сталіна з Гітлером у серпні 1939 р. та співучасть СРСР в агресії проти Польщі на першому етапі війни для нинішньої Росії є підсудною «фальсифікацією». Підтвердженням цього є, зокрема, закриття російською владою наприкінці 2021 р. правозахисної організації «Меморіал», яка займалася розкриттям злочинів советської держави та збереженням пам'яті про її жертв. Відповідно під кримінальну статтю про «фальсифікацію історії» в сьогочасній Росії цілком підпало б навіть цитування обоюжованого Путіним Сталіна, який на засіданні політбюро 19 серпня 1939 р. розмірковував: *«Досвід двадцяти останніх років показує, що в мирний час неможливо мати в Європі комуністичний рух, настільки сильний, щоб більшовицька партія змогла б сама захопити владу. Диктатура цієї партії стає можливою лише в результаті великої війни. Ми зробимо свій вибір, і він ясний. Ми повинні прийняти німецьку пропозицію і чемно відіслати назад англо-французьку місію. Першою перевагою, яку ми добудемо, стане знищення Польщі по самісінькі підступи до Варшави, включаючи українську Галицію»*³³⁵.

³³⁴ V. Yelchenko, "Putin's Russia has weaponized World War II", *Atlantic Council*, May 12, 2020, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/putins-russia-has-weaponized-world-war-ii/>

³³⁵ Лео Германн, *Правда о великой лжи*, т. 2 (СПб., 2001), 49.

Публіцист та історик Лео Германн, цитуючи цей документ, доходить цілком певного висновку: *«Багато капостей, які творив “вождь всесвітньої революції”, повторив фюрер. Концтабори, масові розстріли, знищення інакодумців, також спалювання небажаних книг, багаття палали по всій неозорій Росії. Політика більшовиків — це була така область, де не обов'язково вимагалася совість»*³³⁶. Що ж, знайомі обриси нинішньої путінської Росії.

Як послідовний рашист Путін дуже своєрідно розуміє і коментує, наприклад, пакт Сталіна — Гітлера. У телевізійному зверненні 24 лютого 2022 р., щоб виправдати повномасштабну агресію проти України, він назвав советсько-німецький пакт помилкою. Але не тому, що цією змовою двоє диктаторів розділили між собою більшу частину Східної Європи, а тому, що угода врешті-решт не змогла запобігти нацистському вторгненню. Цього разу, заявив Путін, Росія не повторить тієї самої помилки, а тому, мовляв, він ухвалив рішення завдати «превентивного удару з метою демілітаризації та денацифікації України».

На це викривлене путінське розуміння минулого і сприйняття сьогодення звернув увагу кореспондент видання «Time» Саймон Шустер: *«Москва монополізує советський нарратив про Другу світову війну для пропагандистських цілей усередині країни та за кордоном. Відповідно до російської інтерпретації історії, боротьба, яка почалася із вторгнення Німеччини в Советський Союз у 1941 р., продовжується для Росії сьогодні, прямою лінією через покоління, конфліктом в Україні»*³³⁷.

Персоніфікувавши Другу світову війну, Путін створив міф і ритуал, які підносять його особисто, об'єднуючи Росію (принаймні позірно) і позиціонуючи її нинішнього «об'єднувача» як продовжувача справи Сталіна, природженого вождя-героя, оборонця «земли русской». Його зустрічі з ліченими одиницями ще живих істинних ветеранів Другої світової і з безліччю ряджених під ветеранів, рефлексії про страждання його власної родини під час блокади Ленінграда, ритуальні походи до мілітарних храмів (є й такі в нинішній Росії), участь у військових парадах, запровадження нової парадної форми у збройних силах — всі ці та інші елементи публічного ритуалу мають утвердити всередині країни образ нинішнього продовжувача імператорсько-советсько-російської військової традиції.

У контексті ефективності таких театралізованих видовищ вельми цікавий звіт німецького Центру східноєвропейських та міжнародних

³³⁶ Лео Германн, т. 1, 108.

³³⁷ Simon Shuster, “Russians Rewrite History to Slur Ukraine Over War”, *Time*, October 29, 2014.

досліджень (ZOIS). Дослідження, проведене 2020 р. славісткою Ніною Фрісс і політологом Феліксом Кравацеком, засвідчує: попри те що експлуатація теми про ледь не одноосібну перемогу Советського Союзу у Другій світовій війні все ще забезпечує спільну історичну основу для ідеологічної рашистської обробки молодих росіян, багато з них вважають традиційні для Росії помпезні відзначення цієї події надмірними. *«Однобічне тлумачення Другої світової війни є центральним для російського патріотичного виховання та підручників з історії. В літературі ж зустрічаються критичніші історичні оповіді. Новітні державні фільми, як правило, повторюють советські уявлення про війну та будуються на емоціях»*, — резюмують автори дослідження³³⁸.

Натомість в російській історіографії Другої світової, зокрема і зарубіжній, майже не висвітлено роль України, внесок її народу у перемогу над ворогом. У Росії набрала нової сили пропаганда і міфологізація, відверта брехня про «вирішальну роль російського народу» у розгромі вермахту, нехтування вагомим, якщо не остаточним, внеском інших народів СРСР і країн Антигітлерівської коаліції, який путінські міфотворці просто ігнорують. З об'єктивними науковими даними про Другу світову війну дисонують заяви Путіна. Зокрема, на посаді прем'єр-міністра Росії, 16 грудня 2010 р. він заявив, що *«Росія перемогла б у ... війні, навіть якщо б Україна не входила до складу Советського Союзу»* і що *«найбільші втрати понесла саме РРФСР — понад 70 %, ...це означає, що війну виграно... за рахунок людських та індустріальних ресурсів Російської Федерації... Це історичний факт, це все в документах є»*³³⁹.

Насправді ж значущу роль України й українців у Другій світовій війні, внесок українства у спільну перемогу Об'єднаних Націй над нацизмом важко переоцінити. Україна, з одного боку, посідала важливе місце у нацистських планах загарбання Східної Європи, а з іншого — Сталін використовував потужні людські та матеріальні ресурси України у власних імперських цілях.

У 1930-х рр. продуктивні сили України були основною базою військово-промислового комплексу Советського Союзу. До Другої світової війни вугілля Донбасу споживали 60 % металургійних заводів, 70 % підприємств основної хімії; 60 % залізничного транспорту і майже половина електростанцій СРСР. Українське машинобудування було

³³⁸ Félix Krawatzek and Nina Frieß, World war II for young russians: the production and reception of history : ZOIS report, No. 1, April 2020, https://www.zois-berlin.de/fileadmin/media/Dateien/3-Publikationen/ZOIS_Reports/2020/ZOIS_Report_1_2020.pdf

³³⁹ О. Лисенко, «Пам'ять про Другу світову війну як суспільний і світоглядний феномен», в *Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу* (Київ, 2011), 184.

основним виробником паровозів, дизельних двигунів і турбін для електростанцій та кораблів військово-морського флоту. Сучасні бойові кораблі будували на корабельнях Запоріжжя, Керчі, Києва, Миколаєва, Одеси і Херсона. Київський завод імені Комінтерну впродовж 1941–1945 рр. випустив 35 000 танків Т-34, із 46 127, виготовлених за цей період шістьма танковими заводами СРСР³⁴⁰. Авіаційні підприємства Запоріжжя, Дніпропетровська, Києва і Харкова виробляли бойові літаки, двигуни, різні агрегати і деталі до них.

Рис. 1. Питома вага продукції України у загальному обсязі СРСР 1930-х рр.

Напередодні війни Україна була провідним центром гірничого, металургійного, хімічного, тракторного і сільськогосподарського машинобудування. У 1940 р. тут виробили 671 магістральний паровоз (74 % загальносоюзного випуску), 16 тис. тонн гірничого і металургійного устаткування (67,5 %), близько 31 тис. тракторних плугів і сівалок (понад 51 %), 10,4 тис. тракторів (33 %) і 671 залізничний вагон (33,3 %)³⁴¹.

³⁴⁰ А. П. Артемьев, *Братский боевой Союз народов СССР в Великой Отечественной войне* (М., 1975), 200 ; Я. Е. Чадаев, *Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны* (М., 1985), 83–84 ; П. М. Чернега, *Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945)* (Київ, 1987), 16 ; Н. С. Симонов, *Военно-промышленный комплекс СССР в 1920–1950-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управления* (М., 1996), 163–164 ; *Досягнення Радянської України за 40 років* : стат. зб. (Київ, 1957), 29, 35 ; *Народне господарство Української РСР у 1966 році* (Київ, 1967), 89.

³⁴¹ *Досягнення Радянської України за 40 років* : стат. зб. (Київ, 1957), 29, 35 ; *Народне господарство Української РСР у 1966 році* (Київ, 1967), 89.

Виробництво озброєння та військової техніки потребувало продукції хімічної промисловості, значні виробничі потужності якої до війни були в Україні. Колективи 137 підприємств у 1940 р. випустили 1012 тис. тонн мінеральних добрив (в СРСР — 3290 тис. тонн), понад 925 тис. тонн сірчаної кислоти, кальцинованої і каустичної соди (в СРСР — 1587 тис. тонн), 1,6 тис. тонн хімічного волокна і ниток (в СРСР — 11 тис. тонн). Хімічні заводи Донбасу і Наддніпрянщини виробляли близько 70 % аміаку, міцної азотної і сірчаної кислоти, сулеми, формаліну та інших речовин для виготовлення пороху, тротилу тощо³⁴².

Наприкінці 1930-х рр. з 219 підприємств Наркомату оборони СРСР в Україні розміщувалися 26 військових і 94 машинобудівні заводи³⁴³. На сході Советського Союзу промисловість для потреб війни тоді лише організовували. Заводи Уралу виплавляли переважно звичайний ужитковий метал. Високоякісні ж броню, труби, а також алюміній, цинк і рідкісні метали виробляли переважно підприємства України, працівники яких мали високу кваліфікацію і володіли новітніми технологіями.

В Україні було зосереджено близько половини всіх советських військових шкіл та училищ, тут базувалася значна частина формувань Червоної армії у трьох основних (Київському особливому, Одеському та Харківському) із чотирнадцяти військових округів СРСР.

Першими у бойових діях взяли участь бійці Карпатської Січі — збройних сил Карпатської України, держави з територією понад 11 тис. км² і населенням майже 55 тис. осіб, що 1938 р. отримала автономію. Коли ж у березні 1939 р. Німеччина розправилася з Чехословаччиною, Карпатська Україна проголосила незалежність, але упродовж трьох днів з дозволу Гітлера була окупована Угорщиною.

У роки німецько-советської війни лінія фронту двічі прокочувалася всією Україною (Харковом — аж чотири рази), саме її терени стали ареною запеклих битв. Особовий склад Червоної армії було укомплектовано переважно українцями, за міліцейсько-територіальною системою формування, що діяла до війни. Впродовж червня — листопада 1941 р. Червона армія втратила близько 5 млн особового складу. Ще 3,8 млн солдатів і офіцерів, серед яких щонайменше 1,5 млн українців, потрапили у німецький полон.

³⁴² *Досягнення Радянської України...*, 44 ; *Народне господарство...*, 112 ; *Народне господарство Української РСР у 1986 році*, 186–189.

³⁴³ Н. С. Симонов, *Военно-промышленный комплекс СССР в 1920–1950-е годы: ...*, 40, 69–98.

У перші місяці війни лави Червоної армії на південно-західному напрямку поповнювали переважно за рахунок населення України: тоді мобілізували близько 3185 тис. осіб³⁴⁴. Після поразок на фронтах у 1941–1942 рр., захоплення у полон мільйонів советських вояків, зрештою після цілковитої окупації України, кількість українців у Червоній армії, за неповними даними, значно зменшилася і становила на початок 1943 р. 11–12 %³⁴⁵.

Утім, витіснивши з України німецькі та союзні їм війська, советська армія знову поповнилася воїнами-українцями: на початок 1944 р. у військах 1-го Українського фронту налічувалося 200 тис. українців, 2-го — 66 352, 3-го — 140 882. У другій половині того ж року на теренах України провели нову мобілізацію. У загальновійськових арміях 1-го Українського фронту вихідці з України становили від 60 до 80 %. В окремих арміях 2-го і 3-го Українських фронтів, що воювали вже за межами України, українці становити більше половини особового складу.

Вони становили більшість у піхотних частинах і серед рядового складу, там, де вимагалася спеціальна підготовка, а серед командного складу різних ланок кожен п'ятий був мешканцем України³⁴⁶. Упродовж 1943–1945 рр. у Червону армію рекрутували понад 6 млн жителів України³⁴⁷. Сталінський режим, закидаючи українцям колаборацію з німецькими окупантами, провів в Україні достроковий призов 15–17-річних юнаків. На березень 1945 р. їх мобілізували понад 265 тисяч. Ненавчених військовій справі одразу ж кидали в бій, нерідко без зброї, на неминучу загибель. Советський маршал Г. Жуков, обговорюючи у вересні 1943 р. втрати призовників при форсуванні Дніпра, на зауваження маршала К. Рокосовського, що «це ж не війна, а геноцид», заявив: «На якого хріна обмундировувати й озброювати цих хохлів. Всі вони зрадники! Чим більше в Дніпрі потопимо, тим менше до Сибіру після війни засилати доведеться»³⁴⁸.

³⁴⁴ І. Т. Муковський, «Військова мобілізація в Україні (друга половина 1941 — перша половина 1942 р.)», в *Україна в Другій світовій війні: уроки історії та сучасність* (Київ, 1995), 57.

³⁴⁵ А. П. Артемьев, *Братский боевой Союз народов СССР в Великой Отечественной войне...*, 57.

³⁴⁶ В. А. Гриневич, «Українці у складі Червоної Армії. Кількісний аспект питання», в *Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність* (Київ, 1995), 60–61.

³⁴⁷ Б. Соколов, «Про «криві дзеркала» російської історії. Друга світова війна та Україна», *День*, 19 вересня, 2014.

³⁴⁸ В. Ю. Король, «Чорна піхота» — як все було», *Історія в школі*, листопад-грудень, 2013, 22.

Загалом, за даними російського історика Б. Соколова, у складі збройних сил СРСР в роки Другої світової війни воювали не менше 9,2 млн українців. Це значно перевищує цифру 4,5 млн, яку часто наводять советські та зарубіжні дослідники. Але й ці дані, на думку вченого, не остаточні: через безлад в організації призову не враховано щонайменше 2 млн мобілізованих українців³⁴⁹.

Із 22 червня 1941 р. до 2 вересня 1945 р. сталінський режим мобілізував до Червоної армії та інших державних формувань безпеки і правопорядку до 47,7 млн громадян СРСР. А у збройні сили Німеччини тоді було мобілізовано понад 18 млн людей³⁵⁰.

Українці також були активними учасниками руху Опору. Советська історіографія подає надзвичайно перебільшені дані про *кількість партизан* і завдані ними втрати окупантам. Зарубіжні й сучасні українські історики стверджують, що партизанським рухом в окупованій Україні було охоплено близько 48 тис. людей. Партизанський рух, який представляв в окупованій Україні комуністичну владу, не став «всенародною боротьбою» з окупантами. Надто тяжких і непоправних втрат зазнали українці у часи сталінського геноциду. Вони ненавиділи більшовицький режим, тому українців у советських партизанських загонах, що діяли на теренах республіки, було менше половини.

Значний внесок у боротьбу з німецькими загарбниками, а також сталінським режимом за відродження незалежної соборної Української держави внесла Організація українських націоналістів (ОУН). Після проголошення нею 30 червня 1941 р. у Львові незалежної Української держави німецьке керівництво розпочало репресії проти націоналістів: окупанти не мали жодних намірів відновлювати державність українців. Нацисти розстріляли у київському Бабиному Яру 621 оунівця-мельниківця, впродовж 1941–1943 рр. тисячі членів ОУН були знищені, відправлені у німецькі концтабори. До нацистських катівень кинуто і провідників організації. Степан Бандера, заарештований 5 липня 1941 р. у Кракові, до середини 1944 р. перебував у таборі смерті «Заксенгаузен». З початку 1942 р. ОУН (Бандери) і створена нею наприкінці року УПА перейшли до збройної боротьби проти німецьких окупантів. Восени 1943 р. цю армію очолив Роман Шухевич. Своїми діями вона завдала втрат ворогу у живій силі і техніці, захищала цивільне населення від грабежів і репресій, що чинили німці, радянські партизани і польські націоналісти. За даними німецьких і радянських силових

³⁴⁹ Б. Соколов, “Про «криві дзеркала» російської історії. Друга світова війна та Україна”, *День*, 19 вересня, 2014.

³⁵⁰ Там само.

структур, чисельність загонів УПА становила від 80 до 280 тис. бійців. Деякі українські джерела називають цифру 400–600 тис. бійців³⁵¹. Згідно з інформацією наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного, загальна чисельність учасників ОУН-УПА становила понад 288 тис. осіб³⁵².

Сталінський режим лише впродовж 1944–1945 рр. знищив понад 103,3 тис. українських національних повстанців та підпільників, ще 24,4 тис. було арештовано і репресовано. Понад 50,5 тис. сімей (143 тис. осіб) депортовано до Сибіру і північних регіонів СРСР³⁵³.

Українці відзначилися і в лавах борців європейського руху Опору. Військовополонені, земляки, вивезені на каторжні роботи до Німеччини, за першої можливості втікали до партизанських загонів, ішли в підпільні організації, спільно з місцевими бійцями руху Опору громили німецькі гарнізони, пускали під укіс військові ешелони, знищували особовий склад військових підрозділів.

У 1939 р., з початком німецько-совєтської агресії проти Польщі, 120 тис. українців з Галичини та Волині у складі Війська Польського воювали проти армії Вермахту. На фронтах у складі армії США перебувало 80 тис. американських українців, за різними джерелами, від 35 до 150 тис. українців служили в канадській армії, 5000 наших земляків воювали на різних фронтах Західної Європи у складі Французького іноземного легіону, а у французькому русі Опору боролися проти нацистських окупантів українські курені імені Тараса Шевченка, Івана Богуна та підрозділ під командуванням поручика Круковського. Ще 11 тис. українців із Закарпаття служили у сформованих в СРСР збройних формуваннях Чехословаччини³⁵⁴. У складі армій країн Антигітлерівської коаліції українці зробили значний внесок у розгром Вермахту та військ союзників Німеччини. Сотні українців відзначено державними нагородами європейських країн, деякі наші земляки стали їхніми національними героями.

В умовах нацистської окупації чимало українців рятували євреїв. У числі інших народів Держава Ізраїль присвоїла звання «Праведник народів світу» понад 2,6 тис. українців. Наша держава посідає четвер-

³⁵¹ Літопис УПА. Т. 7. Кн. 2: УПА в світлі німецьких документів. (Торонто, 1983), Док. 24, 25, с. 71, 79, 167.

³⁵² І. Білас. “Протистояння. Акції репресивного апарату тоталітарного режиму проти національно-визвольного руху українського народу”. *Літературна Україна*, 1992, 29 жовтня.

³⁵³ І. Білас, “Каральні військові підрозділи НКВС-МГБ у боротьбі з ОУН-УПА (до 50-річчя УПА)”, *Державність*, № 4 (7), (1992), 48, 53.

³⁵⁴ Т. Снайдер, “Історична відповідальність Німеччини перед Україною”, *День*, 7–8 липня. 2017.

те після Польщі, Нідерландів та Франції місце у світі за кількістю цих звань. Цифра не кінцева, адже багато імен рятівників усе ще залишаються невідомими.

Український народ приніс на вівтар перемоги величезні жертви: тільки за період німецько-советської війни 1941–1945 рр. Україна втратила майже 13,6 млн населення³⁵⁵, що становить понад 40 % загальних втрат СРСР. Із 41,7 млн осіб, які проживали в Україні станом на 1941 р., на 1945 р. залишилося лише 27,4 мільйона. За даними видання Українського інституту національної пам'яті до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, втрати Польщі сягають 6 млн осіб, Югославії — 1,1 млн, Франції — 550 тис., Великої Британії — 450 тис., а США — 420 тис. Лише у двох країнах втрати населення у Другій світовій перевищують втрати України: в Росії (14 млн) і в Китаї (15 млн)³⁵⁶.

Нацисти знищили 5264 тис. цивільного населення та військовополонених³⁵⁷, вивезли з України до Німеччини близько 2,9 млн молоді, що становить 69 % усіх «остарбайтерів» з СРСР. Водночас сталінський режим також знищив, репресував і депортував понад 1,5 млн українців. Лише населення західних областей України зменшилося з 9,4 до 5,9 млн осіб. Як наслідок чисельність жителів західних областей з 1939 і аж до 1970-х рр. практично не змінювалась. Це об'єктивний статистичний факт масових репресій комуністичного режиму, що тривали до початку 1960-х рр.³⁵⁸

Американський історик Тімоті Снайдер наголошує: «У Другій світовій війні загинуло більше мешканців Советської України ніж Советської Росії». І зауважує, що в Червоній армії «українців через географію війни було пропорційно більше», ніж росіян³⁵⁹.

Через геополітичне та стратегічне положення Україна стала епіцентром європейського театру воєнних дій. На її землях з 22 червня 1941 р. і до вигнання нацистів 28 жовтня 1944 р. Червона армія провела 29 з усіх 76 стратегічних і фронтових наступальних та оборонних операцій. Забезпечувало їх місцеве населення, і це був непосильний тягар. Масо-

³⁵⁵ А. Л. Перковський, та С. І. Пирожков, «Демографічні втрати населення Української РСР у 40-х рр.», *Укр. іст. журнал*, вип. 2 (1990), 15–25, 17.

³⁵⁶ А. Ordynovych, «The Day of Remembrance and Reconciliation», *The Ukrainian Weekly*, May 11, 2019, <https://www.ukrweekly.com/uw/wp/the-day-of-remembrance-and-reconciliation/>

³⁵⁷ М. В. Коваль, *Україна в Другій Світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)* (Київ, 1999), 158.

³⁵⁸ І. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні...*, 154 ; М. Вегеш, *Карпатська Україна (1938–1939). Соціально-економічний і політичний розвиток...*, 70–76, 101–102.

³⁵⁹ Снайдер Т. *Історична відповідальність Німеччини перед Україною...*

во гинули цивільні люди, дощенту нищилися міста, села, підприємства. Український південний напрям був стратегічно важливим. У 1941–1944 рр. на українському театрі воєнних дій ворог зосередив від 57,1 до 76,7 % своїх дивізій. Понад 60 % їх було розгромлено саме на цих теренах. На інших фронтах зазнали поразки 176 дивізій вермахту³⁶⁰.

Американський журналіст Едгар Сноу, відвідавши Україну наприкінці 1944 р., написав у статті «Чому перемагає Советський Союз»: «Україна сплачує за своїм рахунком. Вся титанічна боротьба з фашизмом не була «славою Росії», а запеклою війною України, яка коштувала їй життя понад 10 млн людей... Жодна інша країна Європи не зазнала такого руйнування міст, промисловості, сільськогосподарських угідь, загибелі стількох людей»³⁶¹.

Україна зробила значущий внесок для створення військово-промислового комплексу у східних регіонах СРСР. До кінця 1941 р. у глибокий тил перевезено понад 550 великих українських підприємств, 1 млн 934,3 тис. спеціалістів промисловості і сільського господарства, інших працівників та їхні родини³⁶². Впродовж 1941–1945 рр. за їхньої участі там збудували 3,5 тис. великих заводів і фабрик, що працювали для фронту. Виробничі потужності України значно збільшили обсяги індустріального виробництва у тилкових районах Росії, Казахстану та у Середній Азії, на їхній базі створювалися нові важливі промислові галузі та райони, формувалися національні кадри.

Наші висококваліфіковані й досвідчені робітники, інженерно-технічні працівники, господарські керівники допомогли знайти і забезпечити нові джерела сировини, палива, електроенергії. Фактично продуктивні сили України забезпечили індустріальний розвиток східних регіонів радянської імперії. Якщо до війни Урал, Сибір і Поволжя — майже половина території СРСР, де проживало 23 % його населення — виробляли менше 1/6 всієї промислової продукції, то за 1941–1945 рр. її обсяги збільшилися на Уралі в 3,6 раза, у Сибіру — в 2,8 раза, на Поволжі — у 3,4 раза. У першій половині 1945 р. у східних регіонах виробляли воєнної продукції у 5,6 раза більше, ніж за відповідний період 1941 р. Понад половину всіх потужностей, що тоді запрацювали у східних регіонах СРСР, становило сучасне обладнання, вивезене з України.

З початком деокупації України від нацистів населення докладало надзусиль, щоб підняти з руїни заводи і фабрики, налагодити сіль-

³⁶⁰ Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история (М., 1970), 576.

³⁶¹ Эдгар Сноу, «Почему побеждает Советский Союз», *Ровесник*, № 5 (1983), 6–7.

³⁶² А. Л. Перковський та С. І. Пирожков, *Демографічні втрати...*, 15.

ське господарство. Долаючи труднощі, на вересень 1945 р. вже було відбудовано 95 заводів машинобудівної та оборонної промисловості, а до кінця року запрацювало 3000 великих промислових підприємств; близько 4 млн українців своєю працею наближали перемогу над нацизмом. Також українці віддали на виробництво техніки та озброєння грошима 859 млн крб, придбали (переважно вимушено) облігацій державної позики та грошово-речових лотерей на понад 6,1 млрд крб. Населення активно допомагало створювати та забезпечувало обладнанням і продуктами військові шпиталі, яких в Україні організували 262; для обслуговування поранених і хворих воїнів залучили 57 тис. медичних працівників і допоміжного персоналу.

У відповідь 22 червня 1944 р. наркомати внутрішніх справ та оборони за вказівкою Сталіна видали наказ про «виселення в окремі регіони Союзу всіх українців, що перебували під владою німецьких окупантів». Акцію планували почати «після того, як буде зібрано урожай і здано державі для потреб Червоної армії»³⁶³. За різних обставин цей черговий акт геноциду його творцям цілком втілити не вдалося.

Нинішня «монополія» кремлівських послідовників Сталіна на перемогу у Другій світовій війні, їхнє відверте зневажання ролі України в розгромі нацизму є цинічним блюзнірством, що має на меті замаскувати разючу схожість рашизму з нацизмом і фашизмом та виправдати агресію проти України.

Як слушно зазначив дослідник Лучан Кім у статті з промовистою назвою «Путінська війна з історією», у Путіна небезпечне хобі. Його одержимість минулим та історичною спадщиною поглинає тисячі життів, сіє руйнування в Україні та загрожує майбутньому Росії. В Україні Путін бореться за відновлення своєї версії історичної справедливості та за те, щоб 2022-й, рік повномасштабного вторгнення в Україну, став новою віхою у світовій історії нарівні із закінченням Другої світової війни чи падінням Берлінської стіни. Але тому, що *«його розуміння історії є надзвичайно вибірковим та спотвореним політикою, спроба Путіна змінити порядок у світі приречена на провал, а його єдина надійна спадщина — це місце в галереї шахрайських лиходіїв історії. Путін може думати, що він бореться з Другою світовою війною, але його війна проти України — це скоріше запізніла, кривава контрреволюція»*³⁶⁴.

³⁶³ А. Криворотько, ««Джентльменська» угода головорізів», *Українське слово*, 18 лютого, 1999; *Літературна Україна*, 27 лютого, 1992.

³⁶⁴ Lucian Kim, «Putin's War on History», *The Wilson Center*, March 21, 2022, <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/putins-war-history>

У Заяві Верховної Ради України з нагоди 77-ї річниці перемоги над нацизмом та про неприпустимість присвоєння Російською Федерацією перемоги над нацизмом від 3 травня 2022 р. на підставі історичних фактів констатовано, що *«однією із причин агресії з боку Російської Федерації стало те, що впродовж останніх десятиліть відзначення перемоги над нацизмом вона поступово перетворила його у культ, метою якого є пропаганда війни, вивищення над іншими народами, привласнення собі статусу “головного переможця”*. Натомість *“українська земля в період Другої світової війни була одним із основних полів битви, на якому ми втратили вісім мільйонів українців та представників інших народів, які проживали на нашій землі. <...> Зараз, як і вісімдесят років тому, Україна воює з підступним агресором <...>. Єдина відмінність полягає в тому, що у 1939–1945 роках ворогом були нацисти, а сьогодні це рашисти — сучасна російська версія нацизму»*³⁶⁵.

Настав час історичної відповідальності Росії як правонаступниці СРСР, що прагне відродити імперію зла, за геноцид українців у роки голодоморів, масових репресій і духовного виморювання, за загарбницьку війну, яку вона веде майже 9 років, захопивши 20 % території України, грабуючи і знищуючи мирне населення. Нерозуміння чи небажання деяких лідерів європейських держав об'єктивно осягнути й збагнути масштаби загрози, що несе путінський режим, матиме трагічні планетарні наслідки.

³⁶⁵ Заява Верховної Ради України з нагоди 77-ї річниці перемоги над нацизмом та про неприпустимість присвоєння Російською Федерацією перемоги над нацизмом» від 3 травня 2022 року, *Голос України*, 6 травня, 2022.

ЛІНГВОЦИДНІ ПРАКТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ ЗА СОВЕТСЬКОЇ ДОБИ

Жахіття, в яке нашу країну занурила війна, розв'язана Путіним, — різанина, масові вбивства цивільного населення, гвалтування, перетворення квітучих міст на суцільні руїни — цілком виразно окреслило мету путінської Росії: знищити Україну та її людність. Звірства, що їх чинять російські війська, викликали шок в Україні. Виявилось, що значна частина українців не була готова до сприйняття Російської Федерації як ворожої держави, керівництво якої одержиме неоімперськими планами відновлення Радянського Союзу в його колишніх територіальних межах.

Відповідь на запитання, як могла у XXI ст., через тридцять років після розпаду комуністичної імперії, повернутись геноцидна практика сталінської доби, потребує не лише історичних і політологічних, але й філософських, етнопсихологічних і крос-культурних досліджень.

За період незалежності в Україні опубліковано чимало праць, передусім історичних, що об'єктивно висвітлюють історію країни у складі Російської імперії та колоніальну природу українсько-російських відносин. Водночас до сьогодні бракує соціологічних, етнопсихологічних, етно- та психолінгвістичних досліджень феномену агресивного російського імперіалізму та його ідеологічного підґрунтя.

У 1990-х рр. спроби дослідників пояснити жорстокий загарбницький характер російських деспотичних режимів особливостями менталітету і світосприйняття російського народу гостро критикували не лише впливові ще тоді комуністи, але й українські ліберали. Шквал критики викликав, зокрема, цикл статей відомого письменника Євгена Гуцала, опублікованих у «Літературній Україні» впродовж 1993–1995 рр. та об'єднаних у книжці «Ментальність орди», що вийшла в 1995 р. Негативні відгуки на книжку з'явилися не тільки в газеті соціалістичної партії «Товариш», а й у виданнях, які позиціонували себе як ліберально-демократичні. Новостворена газета «День» опублікувала кілька негативних рецензій на цю книжку. Відомий гуманітарій Микола Рябчук звинуватив письменника, на той час уже покійного, у ксенофобії. Негативно оцінив книжку й історик Олексій Толочко, засудивши

«Ментальність орди» за русофобію. «Минуло 5 років, відколи ми перестали жити в російському контексті, — писав О. Толочко, — війна закінчилася, армію здемобілізовано. І якщо хтось не встиг вчасно на фронт, не навоювався і не насидівся в окопах, а тому вирушає партизанити в ліси, це не значить, що ми маємо рушати за ним»³⁶⁶.

У «Ментальності орди» Гуцало осмислив історичний розвиток Російської імперії як азійської деспотії, народ якої позбавлено уявлень і прагнень до побудови правової держави західного зразка. Поза тим, привласнивши Україну і запровадивши тут свої порядки, свій «здирницький, чиновницько-держимордний лад», імперія перервала перспективу демократичного розвитку України, закладену в її історичних традиціях, ще від елементів народовладдя Київської Русі, перенесених у Новгород, де їх вкрай жорстоко потоптав Іван Грозний.

При цьому українцям, як і іншим підкореним «інородцям», імперія постійно нав'язувала те, що Євген Гуцало назвав «культом російського народу». Це завжди втілювалося «силою агресії, силою зброї, силою патологічної брутальності і патологічного розбою. ... Нам постійно нав'язували цивілізацію брехні, пияцтва, ненависті до праці, нав'язувалася цивілізація безгосподарності, хаосу, безперспективності, цивілізація мародерства»³⁶⁷.

Історію російського колоніалізму письменник розглянув на основі численних історичних, літературних і фольклорних джерел. У книжці наведено чимало цитат з російського письменства, наприклад, патетичне ушлявлення перемог російського війська у поезії Державіна «Песнь на победу Суворова»: «Чего коснулся, все сразил. Поля и грады стали гробы». Чи месіанські претензії Росії на підкорення всього світу: «На что тебе союз? — О Росс! Шагни — и вся твоя вселенна!»³⁶⁸.

Євген Гуцало не обмежується ілюстраціями з творів «трубадурів імперії», якщо скористатися назвою відомої книжки Еви Томпсон, він наводить слова і тих поетів, які справедливо оцінювали трагічні наслідки російських завоювань. Зокрема, цитує поезію 1920 р. «Дім поета» Максиміліана Волошина, який жив у Криму і дуже любив цей край:

*Здесь, в этих складках моря и земли
Людских культур не просыхала плесень —
Простор столетий был для жизни тесен,
Покамест мы — Россия — не пришли.*

³⁶⁶ О. Толочко, «Ментальність ясиру», *День*, 25 грудня, 1996.

³⁶⁷ Є. Гуцало, «Ментальність орди», *Твори*, т. 5: Поезії. Статті (Київ, 1997), 8.

³⁶⁸ Цит. за: Є. Гуцало, *Ментальність орди*, 103.

*За полтораста лет — с Екатерины
Мы вытоптали мусульманский рай,
Свели леса, размыкали руины,
Расхитили и разорили край*³⁶⁹.

За доби сталінізму цей «мусульманський рай» остаточно поруйнували, а більшість його корінного населення знищили. 18 травня 1944 р. всіх кримських татар депортували до Середньої Азії, безпідставно звинувативши у «зраді батьківщини». 40–50 % депортованих становили діти. З них 44 887 померли за чотири роки³⁷⁰. Брутальним насильством над цілим народом московська диктатура тоді не обмежилася: 20 червня 1944 р. Сталін підписав наказ Держкомітету оборони, згідно з яким належало «*доповнити депортацію кримських татар вивозом 37 000 болгарів, греків та вірменів, співучасників німців*»³⁷¹.

Сталінська етнічна чистка на Кримському півострові, куди замість корінного населення масово переселили росіян з різних областей РРФСР, змінила його національний склад, забезпечивши панівне становище російській етнічній групі. Саме ця обставина уможливила для РФ беззбройну окупацію Кримського півострова у 2014 р., хоча сприятливі умови для цього створила й антиукраїнська діяльність уряду Януковича.

Українці за доби сталінщини не були виселені зі своєї території лише тому, що технічно депортувати такий численний етнос було дуже складно. Втім, більшовицький уряд застосовував інші методи для знищення українського народу як самостійної етнічної спільноти, відмінної від росіян. Починаючи з 1930-х рр., Україну цілеспрямовано й послідовно деукраїнізували. Штучно організований Голодомор 1932–1933 рр., внаслідок якого загинули мільйони українських селян, терор, розв'язаний проти національної інтелігенції, дають усі підстави кваліфікувати ці діяння як геноцид українського народу. І це вже визнає цивілізований світ.

Терористичному комуністичному режимові вдалося протриматися сімдесят років завдяки тому, що він спирався не тільки на безпрецедентне насильство, а й на велику брехню, ошуканство. Навіть у жахливі часи людоморства, терору, депортацій, організованих Москвою, в партійному дискурсі, у ЗМІ та всіх публічних сферах пропагувалась теза

³⁶⁹ Є. Гуцало, 189.

³⁷⁰ Стефан Куртуа, Ніколя Верт та Жан-Луї Панне, Чорна книга комунізму. Злочини, терор, репресії, пер. з франц. Яреми Кравця (Львів: Афіша, 2008), 204.

³⁷¹ Стефан Куртуа та ін., 204.

про відсутність в СРСР конфліктів на національному ґрунті, а характер міжнаціональних відносин визначався лексикою родинних зв'язків: «братерство народів», «дружба народів», «єдина сім'я народів-братів», «благотворний вплив братнього російського народу» тощо.

Обман, ошуканство, приховування непривабливих сторін російської дійсності споконвічні для Росії. Можна згадати у цьому зв'язку перші враження Гоголя від світського життя Петербургу, відображені у повісті «Невський проспект»: «*Все обман, все мрія, все не те, чим здається*». Невипадково головні персонажі його творів — це дури світ Хлестаков у «Ревізорі» і шахрай Чічков у «Мертвих душах».

Французький філософ Ален Безансон у книжці «Свята Русь» наводить слова історика Жуля Мішле: «*Росіянин — це брехня. Брехня — в громаді, фальшивій громаді ... брехлива з брехливих, найвища брехня, яка увінчує всі брехні. Крещендо брехні, хитроців та ілюзій*»³⁷².

Показово, що в російській мові слово «правда» має означення, в яких здавна заковане насильство. Вислів «*подлинная правда*», що побутує в мові щоденного вжитку, первісно означав правду, яку говорили «*под ливню*», тобто на тортурах під ударами мотузяного батога. Подібну семантику має російський вираз «*узнать всю подноготную*»: його також породила практика тортур, коли на допитах заганяли під нігті голки³⁷³. Якою була ця правда, відомо. Такою ж, як зізнання у нескоєних злочинах, що їх вибивали з в'язнів сталінські садисти.

У більшовицькій тоталітарній імперії брехня набула колосальних масштабів, вона стала всеохопною. Як зазначає А. Безансон, Ленінові не вдалося створити нове суспільство. Утопія залишилася утопією. «*Та для того щоб переконати себе і переконати світ, що утопія втілилась, — пише філософ, — що існував не лише соціалістичний режим, а й соціалістичне суспільство, потрібно було брехати*»³⁷⁴.

Заборонивши опозиційні партії та взявши під контроль усі засоби масової інформації, більшовики запустили потужну ідеологічно-пропагандивну машину, скеровану продукувати потрібні їм політичні міфи й доктрини та утверджувати їх у масовій свідомості.

У радянському партійному дискурсі та пропаганді знецінення слова досягло безпрецедентних масштабів. Паралельний, вигаданий світ створювала спеціальна сфальшована мова, що оперувала десемантизованими, порожніми словами, призначеними підмінювати поняття.

³⁷² А. Безансон, *Свята Русь*. пер. Тараса Марусика (Київ, 2017), 86–87.

³⁷³ *Український палімпсест: Оксана Забужко в розмові з Ізою Хруслінською*, пер. з польської Д. Матіяш ; за ред. І. Андрусика та О. Забужко (Київ, 2014), 258.

³⁷⁴ А. Безансон, 75.

Джордж Орвелл назвав мову двох тоталітарних режимів, яку він досліджував на основі текстів комуністичної та нацистської пропаганди, «новомовою» (newspeak), французькі лінгвісти частіше називають її «дерев'яною мовою» (languedebois), відомі також терміни «псевдомова», «квазімова» тощо. Оскільки радянський тоталітарний дискурс створено російською мовою, його скалькована українською версія отримала, за влучним висловом Оксани Забужко, назву «дубль-новомова»³⁷⁵.

Згубні наслідки тривалого перебування населення СРСР в атмосфері сформованого фальшивою мовою фіктивного світу, паралельного реальному, висвітлив польський філософ Лешек Колаковський. Політична брехня, зазначає філософ, — часте явище і в демократичних країнах. Якийсь міністр може публічно збрехати, але *«незалежно від того, чи стане, чи не стане його брехня явною, різниця між правдою і фальшем залишається в силі. Інакше відбувається в тоталітарних країнах, особливо за комунізму в стані його найвищого піднесення, тобто за сталінізму... Мета полягала в тому, щоб різниця між правдою і брехнею стерлася в умах громадян так, аби люди знали, що належить говорити як політично правильно й забували про цю різницю, щоб можна було фальшивувати історичну правду й таким чином не просто брехати, а нищити саму ідею правди в нормальному розумінні цього слова. Цієї мети не можна було досягнути повністю, але розумове спустошення, викликане цією системою, було величезне, особливо в Радянському Союзі»*³⁷⁶.

Свого роду унікальний маніпулятивний метод продовження імперської русифікації було застосовано в Україні й Білорусі. Офіційно вживати українську і білоруську мови не заборонялося, навпаки, пропагувалася теза про «невиданий розквіт національних мов» в СРСР. Але за цією фальшивою фразеологією приховувалася нав'язана згори асиміляційна практика штучного зближення української й білоруської мов з російською.

Більшовицький проект зближення східнослов'янських мов детально дослідив Юрій Шевельов у праці «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941 рр.): Стан і статус». Видатний славіст наголошує: втручання у внутрішні закони мови було радянським винаходом. Ні польський, ні румунський, ні чеський уряди до цього не вдавалися. Не застосовувала таку практику і царська адміністрація Росії, обмежуючись зовнішнім тиском: забороняла українську мову,

³⁷⁵ Л. Масенко, *Мова радянського тоталітаризму* (Київ, 2017), 15.

³⁷⁶ Л. Колаковський, *Міні-лекції на максі-теми*, пер. з пол. Р. Харчук (Київ, 1999), 36–37.

впроваджувала державну мову в систему освіти, переселяла українців на неукраїнські території, а українські землі заселяла представниками панівної нації тощо. Натомість радянська влада встановила контроль над структурою української мови. Шляхом редакторської й лексикографічної практик обмежувались у вжитку питомі українські слова, певні словотвірні й граматичні форми та синтаксичні конструкції, замість яких пропагувались інші, ближчі до російської мови або ж цілком перенесені з російської³⁷⁷. Практика зближення української мови з російською визначала мовну політику в УРСР від 1930-х до середини 1980-х із певним послабленням у 1960-х рр.

Отже, можна констатувати, що в такий спосіб більшовики фактично намагалися реалізувати настанову колишнього Валуєвського циркуляру, який визначав «малоросійське наріччя» «тією ж російською мовою, тільки зіпсованою впливом на неї Польщі». Вилучаючи з української літературної мови риси самостійної системи, вони силкувались впослідити її до стану місцевої говірки, яка відрізнялася б від російської лише незначними фонетичними особливостями. Офіційна ідеологія старанно маскувала ці згубні для білоруської й української мов процеси новоязівськими формулами «зближення мов соціалістичних націй», «взаємозбагачення мов соціалістичних націй», «розвитку національних мов в УРСР» тощо і впроваджувала в масову свідомість тезу про особливе становище російської як «мови міжнародного спілкування в СРСР», «мови всесвітнього значення», «мови творів вождів світового пролетаріату Леніна й Сталіна». Це відповідно ставило в особливе, привілейоване становище її носіїв — представників російської національної меншини в союзних республіках.

Починаючи з 1930-х рр. російська мова й культура в усіх політичних і публіцистичних текстах фігурує з епітетом «велика»: «велика російська мова» і «велика російська культура». Всі інші народи СРСР були «меншими братами» і їхні культури мали можливість існувати й розвиватися лише завдяки «дружній» підтримці й «благодворному» впливу «великого російського народу».

Важливим складником советської політики «злиття мов» і надання пріоритету «великій російській мові» була також фальсифікація історичного розвитку української мови. Маніпулювання історичними фактами продовжувало започаткований ще за царату імперський проект створення «триєдиного російського народу», що мав включати

³⁷⁷ Ю. Шевельов, *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1940–1941): Стан і статус* (Чернівці, 1998), 173 ; Див.: *«Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали*, ред. Л. Масенко (Київ, 2005).

до свого складу, крім росіян, також українців і білорусів. Тоді його не вдалося реалізувати через спротив українських сил, але тепер за старе взялися більшовики, вчинивши псевдонаукову підміну історичних і лінгвістичних фактів походження української мови. Для виправдання цього злочину в московській історіографії було створено міф про Київську Русь як «спільну колыску трьох братніх народів — російського, українського і білоруського». Саме завдяки цій концепції Росія привласнила писемну спадщину і навіть етнічну назву стародавньої Української держави, замінивши первісне наймення «московити» дивною прикметниковою формою «русские».

Спеціальна лінгвістична теорія походження мов «трьох братніх народів» обґрунтовувала претензії Російської імперії на Київську Русь. Її творцем був російський мовознавець Алексей Шахматов. За його концепцією, російська, українська і білоруська мови певний період існували у формі єдиної спільної мови (в російській термінології — «общерусского языка»). Як самостійні мови вони буцімто сформувалися лише у XIII–XIV ст., після розпаду тієї «єдиної». Доволі плутана аргументація Шахматова викликала дискусію. Цю теорію прийняли далеко не всі науковці, зате советський тоталітаризм використав повною мірою, нав'язавши як догму всім гуманітарним наукам. Концепція єдиного для українців, росіян і білорусів «общерусского языка» стала ефективним інструментом зросійщення й винародовлення українців, намаганням їх розчинити в російській етнічній спільноті.

Хиткість теоретичних побудов Шахматова і помилковість його висновків довів Юрій Шевельов, зокрема, у фундаментальній праці «Історична фонологія української мови», опублікованій 1979 р. англійською мовою у Гейдельберзі. Її переклад українською вийшов 2002 р. у Харкові³⁷⁸. На основі писемних пам'яток і діалектних даних учений спростував теорію про існування єдиної мови східних слов'ян у середньовічній період, довівши, що українська мова нарівні з іншими слов'янськими мовами почала формуватися як окреме мовне утворення безпосередньо зі спільнослов'янської після її розпаду у VI–VII ст.

Варто навести слова Шевельова з передмови до цієї фундаментальної праці. Написані 1976 р., вони набули ще більшої актуальності нині, в умовах рашистської війни проти України: *«Книга рiшує вiдходить вiд деяких клiше й не вкладається до офiцiйно прописаної схеми. Але автор здає собі справу з того, що в наші дні провiдна роль у ширенні певних iдей належить атомовим бомбам, танкам, засобам пропаган-*

³⁷⁸ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, пер.: С. Вакуленко та А. Даниленко (Харків, 2002), 1056.

ди та відвертому пристосовництву — як за доби Середньовіччя вона належала вогнищам інквізиції, пропаганді та тому ж таки пристосовництву. І все ж хочеться вірити, що неперекручені факти й обґрунтовані думки зрештою вторують собі шлях»³⁷⁹.

Уже за часів незалежності теорію Шевельова потвердили в наукових працях інші українські мовознавці, зокрема Григорій Півторак³⁸⁰.

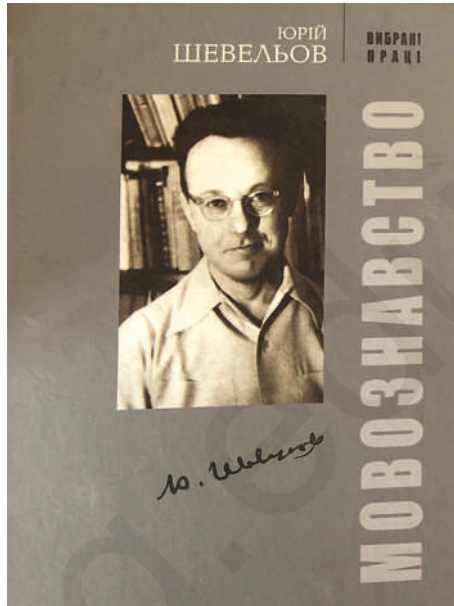

Рис. 1. Обкладинка книжки Ю. Шевельова «Мовознавство»

Натомість в Російській Федерації наукові аргументи про етногенез східних слов'ян до уваги не беруть, залишили канонічною історичну схему трактування Київської Русі як «колиски трьох братніх народів». Ба більше, для її популяризації в центрі Москви 2016 р. поставили пам'ятник київському князеві Володимирові Великому, попри те, що він не мав жодного стосунку до Московського царства, бо воно виникло за кілька століть після його смерті. Це була чергова циніч-

³⁷⁹ Ю. Шевельов, *Історична фонологія* (Харків, 2002), 8.

³⁸⁰ Г. Півторак, *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських із «спільної колиски»* (Київ, 2001) ; Г. Півторак, *Українці: звідки ми і наша мова. Дослідження, факти, документи* (Київ, 2014).

на маніпуляція Кремля: продемонструвати своєму населенню та зарубіжним країнам «законність» претензій Росії на спадок Київської Русі, а відтак виправдати заплановане нею загарбання «исконно русского» Києва.

Советський режим успадкував від самодержавного ще один засіб винародовлення українців: таврування зневажливими прізвиськами послідовників тих видатних особистостей, які очолювали боротьбу за незалежність України від Російської імперії. Таку роль виконували наймення «мазепинці» в царській Росії, «петлюрівці» — у довоєнній УРСР, «бандерівці» — в післявоєнний період. До цього ж ряду належать такі лексеми з советської мови ненависті, як «українські буржуазні націоналісти» і «вороги народу». Нині ж кремлівські пропагандисти, поливаючи брудом Україну й українців, окрім звичної налічки «бандерівці», широко послуговуються ще однією, із сумнозвісної доби більшовицького Великого терору 1930-х: «фашисти». Для виправдання російської агресії проти України Путін і його пропаганда дістала для жжитку струхнявілу, але таку рідну тоталітарну риторичку самодержавної і комуністичної доби. Йдеться, зокрема, про мантри, які постійно перекочують із промови у промову російського президента: «один народ», «триєдиний народ», «братні народи» тощо.

Націонал-соціалістичні й комуністичні режими ХХ ст. відмовляли цілим групам людей і соціальних верств не лише у праві на життя, але й у праві належати до людських істот. Це було ідейною основою масових репресій, до яких вони періодично вдавалися. У документах советських каральних органів (ЧК, НКВС, МДБ, КДБ), особливо в період сталінського терору, жертв, приречених до розстрілу або ув'язнення, ніколи не називали людьми. Це були «елементи» «соціально небезпечні», «контрреволюційні», «петлюрівські», «націоналістичні», «антирадянські», «неблагонадійні» тощо. Вживались також визначення «колишні люди» і «зайві люди». «Елементи», щодо яких постійно вживалась і брутальна лайка, необхідно було «викорчовувати», «ізувати (*рос.* ізъять)», «очишувати» від них, як від шкідливих комах або тварин, установи й території. Цю дегуманізовану лексику вживали в документах, виступах партійних діячів, у засобах масової інформації, щоб створити якомога огидніший портрет представників «ворожих» груп³⁸¹.

Характерною рисою промов Путіна — і в цьому він також спадкоємець Леніна і Сталіна — є рідкісне фарисейство, коли власні зло-

³⁸¹ Див.: Л. Масенко, *Мова радянського тоталітаризму*, 99–115.

чинні дії приписуються опонентам-ворогам. Знехтувавши всіма нормами міжнародного права, російський диктатор оголосив причиною «спецоперації» в Україні необхідність її «денацифікувати» й «демілітаризувати». Але саме цього потребує не Україна, яка обрала шлях європейської демократії, а тоталітарна, клінічно хвора на імперство Російська Федерація.

Людиноненависницьку ідеологію, якою керується Путін, відображено в його мові, що містить багато аналогій із слововжитком советських карателів. Так, на нараді в Кремлі 16 березня 2022 р., через три тижні після початку широкомасштабного вторгнення в Україну, він оголосив, що російський народ «завжди зможе відрізнити істинних патріотів від покидьків і зрадників і просто викине їх, як мошку, що випадково залетіла йому до рота, виплюне на панель»³⁸². На його думку, таке природне та необхідне «самоочищення суспільства» зміцнить країну. Метафоричне порівняння групи «несправжніх патріотів» — «покидьків» і «зрадників» — з «мошкою», яку треба «викинути з рота на панель», повертає в публічний простір РФ дискурс ненависті, властивий сталінській добі, коли людей, що підлягали репресіям, у документах і пресі порівнювали зі шкідливими комахами, яких необхідно знищити.

Якщо місцевих «неістинних» патріотів Путін бачить в образі дрібних мошок, то Україну хвороблива уява диктатора зображає в іншій іпостасі. Його наміри щодо нашої країни, як і його психологічний портрет, виразно ілюструє публічно виголошений ним некрофільсько-сатанистський віршик з міського фольклору гопників про красуню в труні: «Терпі, моя красавица!»

Те, що російський народ не лише терпить владу, але й підтримує злочинні дії спадкоємця Сталіна й Гітлера, здатного задля свого неоімперського божевілля кинути на заклання мільйони людських життів, ба навіть усю планету («ми попадьом в рай, а оні просто сдохнут»), свідчить про глибоку інтелектуальну й моральну деградацію соціуму. Однією з головних причин його нинішнього кризового стану є неспроможність звільнитися з-під влади тоталітарної псевдомови — мови великої брехні й насильства.

За таких обставин маємо покладатися лише на консолідацію українського суспільства, на силу і доблесть ЗСУ, а також на солідарну підтримку цивілізованого світу.

³⁸² «В Кремле пояснили, как видят «самоочищение» России от «предателей», <https://www.kommersant.ru/doc/5260154>

РОСІЙСЬКИЙ ФАШИЗМ: ВИТОКИ Й ІДЕОЛОГІЯ

Російський фашизм — явище не нове і не чуже для історії Росії. У цій країні задовго до появи фашистів в Італії та нацистів у Німеччині виникали й доволі успішно існували та діяли близькі за своєю природою до фашизму організації — «Союз російського народу», «Союз Михаїла Архангела» та інші чисельні й різноманітні чорносо-тенні угруповання. Їхні програми базувалися на ідеях монархізму, російського націоналізму, православному радикалізмі та ксенофобії (зокрема, антисемітизмі). Отже, на нашу думку, можна стверджувати, що не лише Італія та Німеччина породили фашизм як державну ідеологію та політику, але й Російська імперія так само може вважатися батьківщиною антилюдських ідей та втілених державних режимів, близьких до класичного фашизму.

Фашистський рух сформувався у середовищі російської політичної еміграції вже у першій половині 1920-х рр. Саме в цей час молоде покоління росіян, спостерігаючи поступове утвердження радянської влади на теренах колишньої Російської імперії, вихід з міжнародної ізоляції та перші економічні успіхи СРСР, розчарувалося у принципах білого руху, старих реставраційних проєктів монархістів і політичних утопій есерів та меншовиків. Перед лідерами молоді постали питання пошуку й створення нової ідеології, яка більшою мірою відповідала б сучасності, пояснювала міжнародну ситуацію та давала змогу протистояти більшовизму. Незабаром цей вакуум було заповнено сумішшю ідей італійського фашизму, німецького нацизму, російського націоналізму та православного месіанства³⁸³. «Новий світогляд» цілком природно вписувався у вкорінені в російську культуру ідеї, постульовані у творчості її відомих представників — Н. Данілевського, Ф. Достоевського, К. Мережковського, Н. Трубецького, І. Ільїна, В. Шульгіна та ін.

³⁸³ Erwin Oberlander, *The All-Russian Fascist Party. Journal of Contemporary History*, Vol. 1, No. 1 (1966), 158–173 ; Е. А. Рубанов, Фашистское и националистическое движение в среде русской эмиграции в Маньчжурии в 1930–1940-е гг. *Россия и АТР*, № 3 (2014), 117.

Перші російські профашистські угруповання солідаристів почали виникати у Франції та Югославії. Вони були ідейними противниками комунізму та виступали за об'єднання всіх росіян з метою повалення радянської влади. Так, наприклад, у 1924 р. в Сербії було створено одну з перших російських фашистських організацій «Національна організація російських фашистів». Її засновниками стали емігранти, колишні учасники білого руху — професор Д. Рузкій (1869–1937) та генерал П. Черській (1877–1939). 1927 р. ця організація видала свою програму, яка ґрунтувалася на «загальних засадах італійського фашизму, але, відповідно до російських умов, визначала шлях революційної боротьби з більшовизмом та майбутнього відновлення звільненої від комуністів Росії»³⁸⁴. Утім, всі ці профашистські та фашистські угруповання були розрізненими, малочисельними та доволі слабкими.

У 1930-х рр. у середовищі російської еміграції склалося два найбільш потужні центри фашистського руху. Перший — у Німеччині та США. У Німеччині після приходу до влади нацистів російський фашистський рух маргіналізувався, і його осередок перемістився до США. Тут діяла створена у 1933 р. «Всеросійська фашистська організація» (ВФО) на чолі з одним із засновників російського фашизму, колишнім офіцером царської армії, учасником білого руху, прибічником фашистської монархії А. Вонсяцкім (1898–1965). Він був громадянином США та одружився на єврейці Маріон Рим Стефенс, удові американського мільйонера зі значним капіталом³⁸⁵. Вочевидь саме цей факт вплинув на помірковане, порівняно з іншими фашистами, ставлення А. Вонсяцкого до євреїв.

Протягом свого існування ВФО займалася переважно пропагандистською діяльністю — видавала газети, брошури, проводила мітинги та зібрання. Так, в 1933–1941 рр. А. Вонсяцкій видавав щомісячну ілюстровану газету «Фашист» (Патнем, штат Коннектикут). Організація мала свій гімн, що виконувався на мелодію «Пісні Хорста Весселя», символіку у вигляді свастики та партійне вітання — підняття правої руки з вигуком «Слава Росії!». У 1942 р., після того як США вступили в Другу світову війну, А. Вонсяцкого було заарештовано та засуджено на п'ять років за шпигунство на користь країн Осі (Вісь Рим — Берлін — Токіо), а партію заборонено й ліквідовано³⁸⁶.

³⁸⁴ Тезиси русского фашиста. *Наш путь*, 4 декабря (1927). № 8 ; А. С. Ваторопин, *Русский фашизм в современной России. Социум и власть*. № 1. (2011), 28.

³⁸⁵ Показаньев А. Д. *Щит и меч Приамурья. Очерки из истории спецслужб на Амуре*. Кн. 2. (Благовещенск: Приамурье, 2007), 110.

³⁸⁶ John J. Stephan, *The Russian Fascists: Tragedy and Farce in Exile, 1925–1945* (New York: Harper & Row, 1978), 221.

Але більш впливовий та активний осередок російського фашизму склався в Маньчжурії. Це було пов'язано з тим, що в 1922 р., після захоплення влади більшовиками на російському Далекому Сході, туди переїхала величезна кількість російських емігрантів, серед яких було чимало прихильників чорносотенних ідей та радикальних методів боротьби з більшовизмом. Так, наприклад, ще в першій половині 1920-х рр. там діяло «Російське патріотичне і слов'янське братство», яке згодом стало філією «Братства російської правди» (БРП) — терористичної монархічної організації під керівництвом ідеолога білого руху, поета-символіста С. Соколова-Кречета (1878–1936). Завданням організації була боротьба з радянською владою шляхом терору і диверсій³⁸⁷.

Одним з впливових центрів діяльності російських фашистів на Далекому Сході стала газета «Наш шлях», яка видавалася в м. Тяньцзінь. Утримував видання російський підприємець, власник тютюнової фабрики в Шанхаї, організатор та спонсор російського фашизму М. Меркулов (1869–1945). Майбутнє Росії він та його прибічники пов'язували з фашизмом, проголошуючи гасло «Наш шлях — це фашизм: російський національний елемент має переважати в усьому». Співробітники газети створили «Російську націоналістичну фашистську партію», яка ставила своїм завданням поширення ідей фашизму серед російських емігрантів і громадян СРСР, а також організацію системного терору щодо радянських представників за кордоном. Мережа їхніх фашистських осередків діяла по всій Маньчжурії³⁸⁸.

Окрім меркуловських організацій існували й інші угруповання та формування: «Далекосхідна російська фашистська група» під керівництвом монархістів, прибічників козачого отамана, учасника білого руху в Забайкаллі та на Далекому Сході, генерала Г. Семенова (1890–1946) в Шанхаї; «Організація чорних фашистів» («Опричники майбутнього самодержця російського») в Тяньцзіні; «Союз російських фашистів» (близький до Г. Семенова) у Харбіні та на Китайсько-Східній залізниці (КСЗ) тощо³⁸⁹.

Впливовою фашистською організацією в Маньчжурії був «Російський фашистський рух» (РФР) — так звана «група О. Покровського», очільником якої був студент-юрист, один з перших ідеологів російського фашизму. Групу було створено взимку 1925/1926 р. у складі фашистського «Російського студентського товариства», яке об'єднувало

³⁸⁷ А. А. Гладких, *Русский фашизм в Манчжурии. Вестник Дальневосточного отделения Российской академии наук.* № 5. (2008), 112.

³⁸⁸ Там само, 113–114.

³⁸⁹ Там само.

півтори тисячі студентів, випускників і викладачів Харбінського юридичного факультету та Харбінського політехнічного інституту. Діяльність РФР полягала в розробці теоретичних засад російського фашизму, пропаганді фашистських та антикомуністичних ідей, об'єднанні молоді для боротьби з радянською владою. У 1926 р. до групи приєднався студент юридичного факультету, майбутній лідер та ідеолог російського фашизму К. Родзаєвській (1907–1946)³⁹⁰.

1931 р. в Харбіні було створено «Російську фашистську партію» (РФП), яка об'єднала різноманітні фашистські союзи, синдикати, організації та гуртки. Очолив партію член монархічного руху, генерал В. Косьмін. К. Родзаєвській став генеральним секретарем та фактичним керівником організації. Незабаром РФП розкололася: В. Косьмін створив самостійний «Російський монархічний союз», а К. Родзаєвській став президентом партії. У 1933 р. він створив у Харбіні «Російський клуб», який перетворився на центр всього антирадянського руху фашистів³⁹¹.

1933 р. РФП на другому з'їзді об'єдналася з ВФО А. Вонсяцкого у «Всеросійську фашистську партію» (ВФП). Головою було обрано А. Вонсяцкого, а заступником та генеральним секретарем К. Родзаєвського. Щоправда, вже у 1935 р. на третьому (всесвітньому) з'їзді російських фашистів А. Вонсяцкого виключили «за викривлення лінії партії» (негативне ставлення до антисемітизму та отамана Г. Семенова), а головою було проголошено К. Родзаєвського³⁹².

При РФП, а згодом ВФП існувала ціла низка супутніх організацій. Так, у 1932 р. було створено «Російський жіночий фашистський рух». З метою виховання молоді в дусі націоналізму та залучення її до фашистського руху створювалися дитячі, підліткові та молодіжні організації: 1934 р. для хлопчиків 10–16 років утворено спілку юних фашистів «Авангард»; для дівчат того ж віку — «Союз юних фашисток-авангардисток»; для дітей 5–10 років — «Фашистські крихітки»; 1939 р. — «Антикомуністичний союз молоді», до складу якого увійшли «Союз фашистської молоді», «Союз націоналістичної молоді», «Союз військової молоді» та інші молодіжні організації³⁹³.

Лідер російського фашизму К. Родзаєвській мав радикальні антикомуністичні та антисемітські погляди. Він вважав, що євреї та масони використовують Росію як плацдарм для встановлення влади над усім

³⁹⁰ Susanne Hohler, *Fascism in Manchuria: The Soviet-China Encounter in the 1930s*. (London: I.B. Tauris, 2017), 75 ; А. А. Гладких, *Русский фашизм в Манчжурии*, 114.

³⁹¹ Там само.

³⁹² Susanne Hohler, *Fascism in Manchuria: The Soviet-China Encounter in the 1930s.*, 104.

³⁹³ А. А. Гладких, *Русский фашизм в Манчжурии*, 116.

світом під прапором «світової пролетарської революції». Радянська влада, на його думку, була втіленням антиросійських єврейських сил, адже євреї обіймали найважливіші посади в партійному та державному апараті СРСР³⁹⁴. У програмі ВФП основною метою проголошувалося повалення єврейської комуністичної диктатури в Росії, боротьба за державу, в якій влада є провідником національних інтересів, захисту свободи та величі Росії³⁹⁵.

У середині 1930-х рр. К. Родзаєвському вдалося зробити ВФП найбільш чисельною партією російської еміграції. Філії партії діяли у багатьох країнах Європи, Північної та Латинської Америки, Азії, Африки, Австралії. Загальна кількість членів сягала до тридцяти тисяч³⁹⁶.

ВФП видавала журнал «Нація» (Шанхай) та газети «Наш шлях» (Харбін), «Нація» (Шанхай). Організація мала свій прапор — полотнище з чорною свастикою на жовтому фоні ромбу в білому прямокутнику. Партійне вітання — підняття правої руки від серця вгору з вигуком «Слава Росії!»³⁹⁷.

У 1937 р. ВФП було перейменовано на «Російський фашистський союз» (РФС). 1940 р. відновилася співпраця К. Родзаєвського та А. Вонсяцкого. Головною метою союзу було здобуття керівної ролі у новій російській державі. У 1943 р. японська влада в Маньчжурії заборонила діяльність РФС³⁹⁸.

Передвоєнні економічні успіхи, масові репресії в СРСР імпонували російським фашистам, зокрема К. Родзаєвському. Поступово він почав схилитися до близькості сталінізму та фашизму. Під час Другої світової війни К. Родзаєвський вже був переконаний у тотожності двох політичних систем. Він вважав, що сталінський режим почав перетворюватися на російський націоналістичний. На його думку, в результаті проведених репресій Сталіну вдалося очистити країну від старих більшовиків-ленінців, прибічників світової революції, а також вирішити «єврейське питання». У 1945 р. К. Родзаєвський наважився повернутися в СРСР. Він навіть написав листа Сталіну, в якому шкодував, що російські фашисти пізно зрозуміли те, що насправді російська нація

³⁹⁴ А. А. Гладких, *Русский фашизм в Манчжурии*, 116.

³⁹⁵ Родзаевский К. *Завещание русского фашиста* (М.: ФЭРИ-В, 2001), 463.

³⁹⁶ John J. Stephan, *The Russian Fascists: Tragedy and Farce in Exile, 1925–1945* (New York: Harper & Row, 1978), 227.

³⁹⁷ Родзаевский К. *Завещание русского фашиста*, 195.

³⁹⁸ А. А. Гладких, *Русский фашизм в Манчжурии*, 120.

створюється саме в СРСР³⁹⁹. Головний російський фашист був упевнений, що його досвід та ідеї будуть корисними для Сталіна. Наприкінці жовтня 1945 р. К. Родзаєвській разом з групою своїх однодумців повернувся до Радянського Союзу. Його негайно було заарештовано, а в 1946 р. засуджено та страчено⁴⁰⁰.

Після Другої світової війни російські фашистські організації припинили своє існування. Відродження російського фашизму відбулося наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. Утім, спочатку фашистські рухи підтримувалися лише незначною кількістю росіян. Проте, як відомо, в Росії завжди була потенційно великою соціальною базою для фашистської ідеології. Націоналістичні та ксенофобські настрої, які є поживним середовищем для поширення фашизму, навіть на думку самих російських соціологів, викоринити у російському суспільстві практично неможливо⁴⁰¹. А дрейф державної політики в бік призабутої, але успішно реанімованої фашистської ідеології, який безупинно відбувся після приходу до влади Путіна, призвів до того, що переважна більшість росіян сьогодні поділяє антилюдські/фашистські цінності та підтримує політику путінського режиму.

³⁹⁹ Письмо К. В. Родзаевского И. В. Сталину (22.08.1945). *Отечественная история*. № 3 (1992), 92–100.

⁴⁰⁰ John J. Stephan, *The Russian Fascists: Tragedy and Farce in Exile, 1925–1945* (New York: Harper & Row, 1978), 400–403.

⁴⁰¹ А. С. Ваторопин, Русский фашизм в современной России. *Социум и власть*. № 1 (2011), 28–32.

РАШИЗМ ЯК РІЗНОВИД ФАШИЗМУ

Передумови фашизації Росії. Початок ХХІ ст., на яке люди в багатьох країнах покладали великі сподівання, приніс населенню Російської Федерації багато розчарувань: внаслідок економічних експериментів знизився й так низький рівень життя, росіяни, позбавившись після розвалу радянської імперії статусу панівної нації, втратили досяжні життєві перспективи. Нетривала демократія 90-х, яка для багатьох громадян Росії, сформованих за радянського тоталітаризму, не мала значущої цінності, не забезпечила країні ефективних соціально-економічних реформ, а лише посилила ностальгію за втраченою «стабільністю» і «визначеністю».

Закриття збиткових підприємств, які все ж таки забезпечували робочі місця, зростання безробіття, нестача продуктів і товарів, зниження соціальних стандартів похитнули крихку віру мільйонів росіян у демократичні перетворення з неодмінним забезпеченням прав людини, вільної думки, недоторканності майна і таке інше. Багато з них, опинившись у ситуації, коли старі економічні й соціальні механізми вже не діяли, а нові, ринкові й конкурентні, ще не укоренилися, мріяли повернутися до звичних радянських порядків, патерналістської моделі державного управління, «сильної руки» на чолі держави і зрештою — до відновлення імперії. Воно, те імперське минуле, хоч і не забезпечувало гідного матеріального рівня, та все ж давало змогу відчувати себе особливими, «першим народом», «старшими братами» в сімействі «молодших» і покірних національних республік.

Як колись у фашистській Італії та нацистській Німеччині, заради ефемерії кращого майбутнього й задоволення своїх життєвських потреб багато росіян ставали нікими і пасивними спостерігачами за «двірцевими переворотами», беззаконням влади, деспотизмом корумпованих чиновників і масштабними зловживаннями новоявлених «капіталістів». У такій живильній для авторитаризму атмосфері 2000 р. до влади в Росії прийшов Владімір Путін. Упродовж відносно короткого часу йому, вихідцю з КДБ й за участі цієї структури, вдалося встановити в країні авторитарний фашистський режим.

Серед істориків і політологів побутують різні визначення і класифікації фашизму як узагальненої назви класичних італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму 20–40-х років ХХ ст. і пізніших їхніх версій (наприклад, Іспанія часів Франко). Набір ознак фашизму як ідеології настільки строкатий, що може сприйматися як колаж. Проте в загальних рисах йдеться про націоналізм, расову чи національну нетерпимість, знищення політичних та особистих ворогів, жорстку диктатуру всередині країни, культ вождя, мілітаризм та агресивну зовнішню політику з неодмінною «грою мускулами» та маніакальними намірами «виправити кордони», «повернути своє», з прагненням розширення життєвого простору за рахунок гарбання територій інших держав і переділу світу⁴⁰².

Намагатися механічно, як матрицю, накладати риси фашизму минулого століття на його сучасний вид було б методологічною хибкою: кожна нова епоха додає своїх особливостей. У цьому сенсі, коли йдеться про сьогочасну тоталітарну Росію, є підстави означити російський різновид фашизму як *рашизм*. Власне, народження цього терміна безпосередньо пов'язане з Україною.

Одним з перших ужив та обґрунтував термін «рашизм» керівник напрямку «Україна і світ» Аналітичного центру Українського католицького університету Остап Кривдик. Він ще 2010 р. звертав увагу, зокрема, на те, що *«рашизм — це ідеологія й практика правлячого режиму Російської Федерації, яка базується на ідеї зверхності “російських співвітчизників”, їхньої “особливої цивілізаційної місії”, антидемократизмі й неоколоніалізмі радянсько-імперського типу, використанні православ'я як моральної доктрини, та на геоекономічних інструментах, першою чергою, енергоносіях»*.

На думку аналітика, рашизм *« базується на дефіциті пам'яті й відповідальності за імперські та комуністичні часи. Геббельсівська пропагандистська практика сучасної Росії нав'язує цензуровані картини минулого. Свіжі фільми-агітки на замовлення російського Федерального агентства з культури і кінематографії є “танками свідомості”, мотиваторами вбивати “ворога”. Вони готують людей до війни»*⁴⁰³.

Своєю чергою, український політолог Володимир Горбатенко наголошує на тому, що рашизм зневажає ліберальну демократію та західну парламентську систему і як квазіідеологія містить еклектичний синтез

⁴⁰² Kershaw, *To Hell and Back: Europe 1914–1949* (New York, 2016), 228–232.

⁴⁰³ О. Кривдик, «Рашизм», *Українська правда*, 18 травня, 2010, <https://www.pravda.com.ua/columns/2010/05/18/5050708/>

ідей російського націоналізму, православ'я, імперіалізму, неоколоніалізму, шовінізму, фашизму, расизму та ксенофобії⁴⁰⁴.

Термін «рашизм» поширився і став ужитковим одразу після повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. Виник він унаслідок злиття морфем двох слів: англослов'янської «раша», що трансформувалася у зневажливу назву Московії, Росії, та «фашизм». Це особливий спосіб мислення, політична ідеологія, що закріпилася на межі антимодернізму і постмодернізму.

Італійський дослідник Стефано Капріо у статті «“Рашизм”, ідеологія третього тисячоліття» акцентує на тому, що «російський світ авторитарний, ієрархічний, дискримінаційний, агресивний. Це нова форма тоталітаризму, між “владою народу” і “диктатурою пролетаріату”, що претендує на “моральну перевагу” однієї сторони над іншими, однієї нації над іншими, однієї людини над системою. <...> Це нова форма фашизму та расизму, об'єднаних до купи; не євгенічна, а “духовна” і теократична. Рашизм — це новий ідеал завоювання в постглобальному світі: на місці культурного вирівнювання заступають відносини, коли кожен виступає проти всіх. Йдеться не лише про “моя країна насамперед”, а про превентивний удар проти “вторгнень” (іммігрантів, пандемій, аморальності, Сходу, Заходу)»⁴⁰⁵.

Так само, як це було в Італії середини 20-х років ХХ ст. і в Німеччині часів Веймарської республіки, невлаштованість, імперська ностальгія, образа за втрату міфічної минулої «величі» стали в Росії живильним середовищем для наростання реваншизму, прагнення поквитатися з колективним Заходом за його «нерозуміння» і «зневажання». Тамтешній обиватель, активно оброблюваний рашистською пропагандою, чіпляється за примарний шанс знову пишатися своєю країною.

Універсальність та особливості російської моделі фашистського режиму. Процес узурпації влади Путіним та його оточенням відбувся у декілька етапів. Упродовж перших чотирьох років президентства Путін підпорядкував собі олігархат. Судовими процесами та відбиранням активів він позбавив олігархів, як-от Михайла Ходорковського з його потужною нафтовою компанією «ЮКОС», можливості відігравати визначальну роль у політиці. Кривавим інцидентом вересня 2004 р. у північноосетинському місті Беслані, коли внаслідок провально проведеної

⁴⁰⁴ В. П. Горбатенко, “Термін «Рашизм»”, *Велика українська енциклопедія*, <https://vue.gov.ua/Рашизм>

⁴⁰⁵ S. Caprio, ‘Rushism’, the ideology of the third millennium, *AsiaNews*, July 5, 2022, <https://www.asianews.it/news-en/%E2%80%98Rushism%E2%80%99,-the-ideology-of-the-third-millennium-55748.html>

російськими силовиками операції зі звільнення заручників, блокованих нападниками, які вимагали визнати незалежність Чеченської Республіки Ічкерія, Путін поклав край прямим виборам у регіонах губернаторів і взяв курс на встановлення в країні особистого тотального контролю.

Змушений поступитися конституційній нормі про обмеження безперервного перебування на посаді президента двома термінами, Путін 2008 р. передав своє президентське крісло призначеному ним же і цілком ручному наступникові Дмитрію Медведеву. А сам, обійнявши посаду голови уряду, домігся змін у російській Конституції, що збільшували президентський термін з чотирьох до шести років, і 2012 р. повернув собі президентство. Остаточне законодавче оформлення авторитарного правління Путіна відбулося у 2021 р., коли він домігся змін до Конституції, що дозволяють йому бути президентом до 2036 р., фактично пожиттєво.

Крок за кроком путінська Росія з її економічним устроєм на засадах державного корпоративізму, так схожого на «корпоративну державу» Муссоліні, зі значною часткою державного сектора в економіці, авторитарною моделлю державного управління, антилібералізмом, зневажанням прав людини, гомофобією, націоналізмом, експансіоністською зовнішньою політикою, милітаризацією і формуванням культу вождя набула ознак фашистської держави.

Поступово, як дуче в Італії 1920-х, а фюрер у Німеччині 1930-х, Путін звів нанівець роль парламенту та інших демократичних атрибутів держави, формально зберігши лише антураж, їхню оболонку. Серед тотального поліцейсько-ефесбешного свавілля, жорсткої цензури у ЗМІ, зневажання свободи слова і розправи над опонентами невідільні й нечесні російські вибори від каденції до каденції завершуються сподіваним оголошенням про перемогу на них путінської партії «Єдина Росія».

Знищивши незалежні медіа, корумпуючи та інфільтруючи парламент, правову систему, налагодивши за геббельсівськими лекалами потужну пропагандивну машину, Путін та його кліка розчистили собі шлях до ніким і нічим не обмеженої влади. Цілеспрямоване порушення громадянських прав, фізичне знищення політичних противників (журналістки Анни Політковської, політичного опонента Бориса Немцова та ін.), конфіскація власності, державний рекет, залякування та дезінформування населення — все це на тлі повсюдної бідності, економічної стагнації та розгулу криміналітету творило гнітючу атмосферу безпросвіття й «підпорядкованого розуму», як висловився колись про російське суспільство опальний філософ Пьотр Чаадаєв, і демотивувало багатьох активних громадян протидіяти режиму.

Разом з тим у міру поліпшення — завдяки експорту вуглеводнів — економічної ситуації й підвищення рівня життя зростав і прошарок тих, хто підтримував Путіна чи погоджувався його терпіти. Передусім це чиновницький апарат, нові олігархи, що збагатилися за рахунок перерозподілу власності, а також співробітники спецслужб, правоохоронних органів та вище військове керівництво.

За оцінкою Українського інституту майбутнього, внутрішньополітична стійкість вибудованої Путіним політичної системи базується на тих-таки чотирьох стовпах, на яких тримався фашистський режим Італії та націонал-соціалістичний Німеччини:

- низькому рівні протестного потенціалу;
- особистій довірі до диктатора, вірі у його політичну фігуру і спадок;
- консолідованості елітних груп;
- лояльності до армії та контролю над регіонами⁴⁰⁶.

Зміцнюючись усередині країни, авторитарний режим просував наратив про приниження Росії Сполученими Штатами Америки і провідними європейськими державами у глобальному світі після розпаду радянської імперії. Путін обіцяв населенню, що змие «історичну ганьбу» втрати донедавна «величною» російською нацією імперських територіальних надбань. Всі відновлені й новопосталі держави, колись інкорпоровані до Російської імперії в образі Советського Союзу, проголошувалися «сферою інтересів» Росії. Така доктрина мала на меті легітимізувати в очах росіян експансію задля відновлення імперії не лише як право, але й як обов'язок, «історичну місію» Росії, особисто Путіна і кожного росіянина.

Чеченські війни, зокрема друга (1999–2009 рр.), російсько-грузинська війна 2008 р., а особливо російсько-українська війна, що розпочалася 2014 р., засвідчили: агресивна сутність ностальгуючої Росії, яка брутально топче міжнародне право, разуче споріднює її з фашистськими режимами минулого століття. Після приходу до влади Путіна термін «фашизм» став повсюдним у російському публічному дискурсі. Причому чим глибше російська «суверенна демократія» занурювалася в диктатуру і фашизм, тим шаленіше її офіційні особи й контрольовані медіа клеймували фашизмом колективний Захід, а згодом і Україну — після Помаранчевої революції та особливо від 2014 р., з початком вторгнення РФ в Україну. Втім, до 24 лютого 2022 р. це могло — нехай частково і з великими потугами — сприйматися як риторичний прийом.

⁴⁰⁶ «Український інститут майбутнього», *Санкції проти РФ: що насправді може зламати режим Путіна* (2022), 5, <https://drive.google.com/file/d/1XNAhm7N9Kb21d6cX2GA1mzi2WIoimbz/view>

Але повномасштабне вторгнення російської армії в Україну під гаслом «денацифікації» остаточно розвіяло всілякі умовності й ілюзії. Воєнні злочини російських окупантів щодо цивільного населення Бучі, Ірпня, Маріуполя, багатьох інших українських міст і сіл, вбивства мирних людей, катування, гвалтування, мародерство, знищення інфраструктури, вивезення з окупованих територій обладнання, продовольства та сировини засвідчили, що де-факто світ зіткнувся з новою версією фашизму — *рашизмом*.

Він устав дві давні російські ідеї: націоналізм з антизахідним відтінком і консервативну інтерпретацію православ'я. Його найсприятливіше і найплодючіше життєве середовище — соціально вразливі, малоосвічені і консервативні елементи суспільства, локалізовані у депресивних містах і селах поза межами кільця Москва — Санкт-Петербург. Цей тип обивателя позитивно сприймає націоналістичну параноїдальну риторику рашистів, вірячи, що ті захищають православну віру від богохульників, а націю — від іноземних змов⁴⁰⁷.

«Русский мир» як наріжний камінь рашизму. Власне рашизм не є оригінальною концепцією Путіна. Це радше компіляція його світосприйняття, сформованого в похмурій атмосфері КДБ, та ідей Александра Дугіна, фашистського пророка реінкарнації російської імперії. Як слушно зауважив колумніст Девід фон Дреле, щоб зрозуміти Путіна (а відтак і рашизм), спочатку потрібно залізи у голову Дугіна⁴⁰⁸ — конструктора доктрини «русского мира» — стрижня, на якому вибудувався й функціонує рашизм.

Вплив дугінських ідей на Путіна такий сильний, що той є фактично «рукою», зняряддям втілення містичних марень свого духовного наставника. Дугінсько-путінські ідеї зіткані з вигаданого величного імперського минулого Росії, яке «підступністю ворогів» деградувало до непривабливого сьогодення, до вилучення Росії з числа держав, що визначають сучасну цивілізацію. Мовляв, духовно мотивований російський народ покликаний об'єднати Європу та Азію в одну велику російську імперію — Євразію, якою керуватимуть етнічні росіяни.

Під цим утворенням Дугін, а слідом за ним Путін та інші рашисти розуміють спільноту людей, які мають єдину (звісно ж, російську)

⁴⁰⁷ M. Fisher, “The new Putinism: Nationalism fused with conservative Christianity”, *The Washington Post*, October 25, 2012, <https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2012/10/25/the-new-putinism-nationalism-fused-with-conservative-christianity/>

⁴⁰⁸ David Von Dregle, “The man known as ‘Putin’s brain’ envisions the splitting of Europe — and the fall of China”, *The Washington Post*, March 22, 2022, <https://www.washingtonpost.com/opinions/2022/03/22/alexander-dugin-author-putin-deady-playbook/>

мову, культуру, релігію та, на відміну від атлантичного світу, «національні цінності». Головна геополітична місія Росії, у викладі Дугіна, — кинути виклик домінуванню США у світі та повернути всі «російські» території. Росія вже була, переконує він, близькою до мети, якби на її шляху не стали продажні й жадібні західні держави, очолювані Сполученими Штатами та Великою Британією, які змінили долю Росії й завадили їй реанімувати імперію.

Очевидно, що для Дугіна та його послідовників агресія проти України — це війна не стільки з Україною, скільки з глобалізмом, який той приписує атлантичним елітам; головні вороги Росії — однополярність, атлантизм, лібералізм, антитрадиціоналізм.

Невтомно просторікуючи про свою велич, хизуючись перемогою у Другій світовій війні, яку намагається монополізувати, замовчуючи внесок інших країн і націй, Росія водночас постійно зображає із себе пригнічену націю, жертву: ніхто, мовляв, не враховує її пріоритети, не визнає її «історичне право» на колишні колонії та сателітів, американці та європейці не зважають на її планетарне значення, а зводять до статусу регіональної держави⁴⁰⁹.

Важливим для розуміння суті рашизму є просторікування Дугіна про те, що Другу світову війну виграла «неправильна», «не така» коаліція. Мовляв, якби не нацистське вторгнення в СРСР, Гітлер спільно зі Сталіним могли б зламати Британію, і тоді ізольовані США залишилися б на самоті й не втручалися в європейські справи, а Росія відродила б імперію. За Дугіним — Путіним, Росія повинна взяти реванш і повернути своє «величне минуле», порвавши з ліберальним, бізнесовим, космополітичним сьогоденням, в якому надміру великий вплив мають євреї.

У своєму неофашистському трактаті «*Основи геополітики: геополітичне майбутнє Росії*» Дугін за прикладом гітлерівської «Майн кампф» виклав програму панування етнічних росіян на землях «від Дубліна до Владивостока». Для досягнення цієї мети російські гроші і таємні агенти повинні розпалювати расові, релігійні та міжгрупові розбіжності у Сполучених Штатах, а у Великій Британії зусилля мають зосередитися на відриві країни від континентальної Європи, фінансуванні й заохоченні націоналістичних рухів у Шотландії, Велсі та Ірландії.

У цьому контексті слушною видається оцінка, яку дав Росії Тімоті Снайдер: «*Російська Федерація всюди пропагує крайніх правих. Путін є кумиром білих расистів у всьому світі. Визначні російські фашисти*

⁴⁰⁹ M. Iampolski, "Putin's Russia Is in the Grip of Fascism", *Newsweek*, 2015, <https://www.newsweek.com/putins-russia-grip-fascism-312513>

отримують доступ до ЗМІ під час воєн, у тому числі й цієї (російсько-української. — П. П.). Члени російської еліти, передовсім сам Путін, все більше спираються на фашистські концепції. Саме виправдання Путіним війни в Україні як акту очисного насильства, який поверне Росію до себе, є християнською формою фашизму. <...> Москва є центром фашизму в нашому світі»⁴¹⁰.

Тим часом, за задумом рашистів, Західну Європу слід посадити на російські газову і нафтову «голки» («Газпром», «Роснефть», «Північний потік – 2»), тобто звести до цілковитої енергетичної й сировинної залежності від Росії. А тоді, плекають вони надію, НАТО розвалиться зсередини, і США залишаться без свого європейського форпосту. Труднощі, з якими Європейський Союз запроваджує санкції проти Росії-агресора, засвідчують, що на цьому фронті росіяни досягли немалих успіхів, узалежнивши деякі європейські країни від поставок російського газу та нафти.

Тимчасову окупацію українського Криму Путін також намагається виправдати концепцією «русского мира», повторюючи мантру про те, що росіяни є «розділеною нацією», з якої «випали» українці та білоруси, і що Росія прагне до «відновлення єдності». Він навіть веде мову про існування окремої «російської цивілізації», яку необхідно захищати від зовнішніх сил. Концепція «русского мира» ігнорує міжнародно визнані кордони між національними державами, що постали після розпаду СРСР, і використовується для того, щоб обґрунтувати роль Росії як захисниці російськомовних меншин за кордоном. Відмежовуючи себе від Заходу та маскуючи свій імперіалізм у цивілізаційні шата, «русский мир» позиціонує себе як ідеологія, що базується не стільки на «крові» та етнічності, скільки на міфічному ідеалі російської мови та культури. Відповідно бути російськомовними — це, за «русскомировцями», те саме, що бути росіянами.

Як слушно зауважує польський дослідник Томаш Камуселла, в рашистській ідеології расова винятковість не відіграє настільки очевидної ролі, як у націонал-соціалізмі. Сурогатним маркером рашизму є імперська ідентифікація так званих «русскоязычных», «соотечественников» як представників російської нації. При цьому їх власна самоідентифікація, етнічна чи за ознакою громадянства приналежність зумисно ігноруються.

Т. Камуселла привертає увагу до схожості в цьому аспекті етнолінгвістичного націоналізму нацистів і рашистів. Перші передбачали,

⁴¹⁰ T. Snyder, “The War in Ukraine Has Unleashed a New Word”, *The New York Times*, April 22, 2022, <https://www.nytimes.com/2022/04/22/magazine/ruscism-ukraine-russia-war.html>

що всі етнічні німці опанують німецьку й будуть вільно володіти нею, що зцементує німецьку націю (*Volk*) як біологічну сутність, яка вкрай потребує «життєвого простору» (*Lebensraum*). Зі свого боку, рашисти поширюють лекало «русскоязычных» не лише на етнічних росіян, які проживають власне в Росії та в інших державах, але й на неслов'янське населення Росії, що піддається асиміляції, зрусифіковуючись та відмовляючись від рідної мови⁴¹¹.

Так само, як гітлерівська Німеччина сповідувала ідеї пангерманізму в нацистській ідеології, путінська Росія поширює світом ідеї панросійськості. Геополітично «русский мир» уявляється такою собі російською діаспорною імперією у кордонах 1914 р., тобто включно з Україною, Білоруссю та придністровським анклавом Молдови.

«Русский мир» щедро здобрюється російсько-православними та слов'янофільськими рефлексіями, котрі генерує Російська православна церква (РПЦ) на чолі з Гундяєвим (Кірілом). Маючи багатий досвід активної співпраці з радянським КДБ та теперішньою ФСБ, РПЦ є важливим генератором і розповсюджувачем «русско-мировской» ідеології, зосереджуючи свою риторику на «священному православному народі», який складається із власне росіян, українців та білорусів. При цьому свідомо ігнорується, що українці є окремою нацією⁴¹².

Імперський проект «русского мира» базується на тотальному контролі над інформацією, переслідуванні будь-якої критичної думки, мілітаризмі та агресивній поведінці щодо націй і держав, які вважаються частиною «історичної Росії». Щоб послабити Захід, Росія впродовж двох десятиліть інвестувала величезні ресурси у низку сфер, зокрема: політичну, розвідувальну, технологічну та фінансову, щоб створити свою «п'яту колону» у найвпливовіших країнах.

Рашистський експансіонізм і Україна. Кінець комунізму, розпад Радянського Союзу та болісний для Росії процес визначення своєї нової ідентичності й місця у світі стали для демократичного світу важким викликом. Росія ніяк не може змиритися з новою реальністю світу — домінуючою роллю у ньому США та ЄС. Проте вона не має що протиставити Заходу ні в культурному, ні в економічному, ні у політичному сенсах. Єдиним її аргументом, щоб час від часу повертатися до холодної війни, є успадкована від СРСР ядерна зброя.

⁴¹¹ T. Kamusella, *Putin's Fascism* (2022), 4–5, https://research-repository.st-andrews.ac.uk/bitstream/handle/10023/25119/Kamusella_2022_Putins_fascism_Wachtyrz.eu.pdf

⁴¹² W. Jilge, “Russkiy Mir: «Russian World»”, DGAP, 3 May, 2016, <https://dgap.org/en/events/ruskiy-mir-russian-world>

Протистояння між Росією і цивілізованим світом вже набувало різних ознак холодної війни, конфлікту світоглядів і цінностей. На початку 2000-х рр. народні революції в Грузії, Україні та Киргизстані продемонстрували дух незалежності цих націй, а відтак межі контролю Росії та Путіна над постсовєтським простором. Для Путіна Помаранчева революція та Революція гідності, що відбулися в Україні, зазіхнули на основну мету його експансіоністської стратегії, а саме: створення привілейованої та виняткової сфери впливу Росії на території, які колись складали Російську імперію. Рашисти вірять у сфери впливу, у те, що Росія як велика держава має право вето на суверенні політичні рішення своїх сусідів і на ексклюзивні дії щодо них.

Демократизація України, її тісна співпраця з НАТО та обраний європейський вектор розвитку для російського диктатора рівнозначні замаху на його престиж та владу. Тому його рішення розпочати війну проти України та оголосити Крим анексованим мало стати у сприйнятті світу першим кроком до «величі» його, Путіна, і його Росії. Тоді, 2014 р., Росія, крім економічних санкцій, не зазнала серйозних міжнародних правових наслідків своєї агресії. А тому її експансіоністські апетити тільки зросли.

Безкарне втручання Кремля у вибори президента в США 2016 р., подальше загострення стосунків між Дональдом Трампом і НАТО, ймовірно, переконали кремлівського диктатора в його здатності без особливих перешкод розширити глобальне панування Росії, довести світові свою ж сентенцію про те, що *«граници России нигде не заканчиваются»*. Це, найімовірніше, і підштовхнуло його почати у 2022 р. чергову фазу війни проти сусідньої держави.

Україна посідає центральне місце у російській шовіністичній версії міфічного минулого авторства Дугіна — Путіна. Сам факт існування українців як окремої нації, європейський вектор розвитку суверенної держави українців, ліберальне демократичне громадянське суспільство України становлять реальну загрозу для путінської диктатури і стоять на шляху «російської величі». Звідси рашистські кліше про Україну як «недодержаву», «проект, що не здійснився», «проект “антиросія”» та повсякденна пропагандистська обробка російського суспільства цинічною брехнею про те, що «Україну створили більшовики», «Україна перебуває під зовнішнім управлінням» тощо.

«Повернення Києва» як одна із декларованих цілей повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р., окрім військово-політичного сенсу, мало закріпити навіюваний рашистською пропагандою і РПЦ міф про те, що Росія є наступницею середньовічної держави Київська Русь, що це була «рання Росія», і Київ був її першою столицею, *«матір'ю городів руських»*.

Як колись творці арійського Райху вважали євреїв загрозою націонал-соціалізму і нацією без права на існування, так нинішня путінська Росія заперечує національну самодостатність українців і незалежність України. Заява російського диктатора напередодні повномасштабного вторгнення його вояччини про те, що в Україні ніколи не було традиції справжньої державності, цілком вписувалася у рашистський наратив: *«українці є штучним національним утворенням, а насправді вони є росіянами»*.

Намагання Кремля виправдати агресію проти України «необхідністю демілітаризації і денацифікації» є лише модифікацією старого російського цинізму, словесну формулу якого ще два століття тому вивів французький дипломат Астольф де Кюстин: *«Росія живе і мислить як солдат армії завойовника»*. Нині цим мисленням расизм маскує наміри, що збігаються з нацистськими цінностями та моделями їх реалізації. Це підтверджує і відомий британський політик Бен Воллес: Росія під час вторгнення в Україну «віддзеркалює фашизм і тиранію» нацистів у ході Другої світової війни⁴¹³.

За розрахунками путінської кліки, демагогія про «необхідність денацифікації» України має зіграти на чутливості історичної пам'яті росіян про Другу світову війну. Рашистські пропагандисти переконують обивателя, що війна проти українських «нацистів» — це заледве не продовження Великої Вітчизняної, як називають росіяни війну гітлерівської Німеччини і сталінського СРСР у 1941–1945 рр. Для творців цієї пропагандивної схеми неважливо, що ця історична паралель має вигляд фарсу, адже тоді, у 1941-му агресоркою була гітлерівська Німеччина, а 2014-го цю диявольську роль перебрала на себе путінська Росія. Порівняння Великої Вітчизняної з брудною війною Росії проти України є беззаперечним абсурдом для всіх вдумливих людей. Утім, не для багатьох росіян⁴¹⁴.

У російській риторичі «нацист» — це гірший вид «фашиста». За логікою рашистів, мирні українці, які воліють жити не з милості «старшого брата», є неодмінно «фашистами», зате фашистський режим Путіна — це «чиста Росія», яка збирається перемогти «звироднілий» Захід і врятувати світ. Цим виправдовуються недотримання жодних угод, які

⁴¹³ “Ukraine war: Russian generals as much to blame as Putin for invasion, says UK defence secretary”, *Sky News*, 9 May, 2022, <https://news.sky.com/story/ukraine-war-putin-and-his-commanders-should-share-same-fate-as-nazis-says-ben-wallace-ahead-of-victory-day-parade-in-russia-12609080>

⁴¹⁴ G. Gejrgi, “The Brief — Who’s naZi here?”, *EURACTIV*, March 21, 2022, <https://www.euractiv.com/section/global-europe/opinion/the-brief-whos-nazi-here/>

Росія уклала з Україною, і геноцид, який влаштували російські війська на тимчасово окупованих територіях України. Насправді рашистське таврування українців як «нацистів» — це щось явно із розряду «за Фройдом», коли переносять із хворої голови на здорову.

«Денацифікацію», яку приніс в Україну «русский мир» на танках і ракетах, у світі схвалили та підтримали виключно неонацистські угруповання. На підживлення цієї «солідарності» Росія не одне десятиліття спрямовувала величезні фінансові вливання, намагаючись дискредитувати ліберальні демократії та підірвати єдність західної інтеграції⁴¹⁵. В уяві рашизму і його пропаганди колективний Захід є «спадкоємцем нацизму», і його мета — «знищити Росію». Тому нині головна загроза для Росії йде від України, де відбувається «розгул неонацистських організацій». Росіян переконують, що Україна готувалася розташувати на своїй території військові бази США й американських ракет, спрямованих на Росію. За великим рахунком, для Путіна не має значення, чи успішно назовні є ця примітивна рашистська пропаганда. Достатньо того, що вона впливає на російське населення і на ультраправий політичний спектр у зарубіжних країнах.

Якщо, за путінськими лекалами, й можна назвати повномасштабне російське вторгнення в Україну «спецоперацією», то тоді це спеціальна операція знищення української державності й української нації. Власне так і поводяться російські окупанти на тимчасово захоплених територіях України, вимордовуючи місцеве населення за ознаками національної і громадянської приналежності. Світ вжахнувся, побачивши відео- та фотодокументи про звірства рашистської вояччини в Бучі, Ірпені, Бородянці, Маріуполі, інших містах і селах України. Багато держав визнали злочини, вчинені російською армією, геноцидом українського народу. Окрім масових убивств, російська армія катує і викрадає людей, блокує постачання ліків, продуктів і питної води для мирного населення, гвалтує жінок, чоловіків і дітей, нищить інфраструктуру, закриває українські школи і ЗМІ, спалює українські книжки і періодику. Під визначення геноциду також підпадає примусова депортація українців до Росії, куди окупанти вже вивезли майже 1,5 млн українців, із яких чверть мільйона — діти.

Отже, як свого часу нацистська Німеччина, Росія ігнорує міжнародне гуманітарне право, норми, які обмежують методи і засоби ведення війни, регулюють захист її жертв. Пересувні крематорії, що їх російські окупанти застосовують, аби позбавлятися тіл, — це ще один показовий

⁴¹⁵ O. Dragaš, “Russism — new nazism”, *The International Security Institute (ISI)*, April 17, 2022, <https://isi-see.org/2022/04/17/russism-new-nazism/>

факт для порівняння рашизму з нацизмом. І цілком очікувано, що вже на третій місяць повномасштабного російського вторгнення майже пів сотні країн світу закликали Міжнародний кримінальний суд розслідувати воєнні злочини росіян в Україні.

За своєю генезою, ідеологічними концептами і практикою рашизм є еkleктичним різновидом тоталітарної, фашистської за своєю суттю ідеології. В його підмурку — правовий нігілізм і культ брутальної сили. Йому також притаманний особливого стибу расизм, втілений в ідеології «русского міра» і в концепції РПЦ про «богообраність» російського етносу, до якого рашисти самочинно зараховують також всіх російськомовних і «соотечественників». Особливе, сакральне місце у своїй доктрині рашисти відводять Україні — нації і державі, історизм та існування яких не залишають каменя на камені від химерної конструкції рашизму, зокрема «русского міра».

Рашизм також є ідеологічним стрижнем державної моделі, що утвердилася в Росії, із притаманними їй культом особи «вождя», корупцією, транснаціональною організованою злочинністю, імперіалізмом, державним тероризмом, повсякчасним веденням підривної діяльності, проведенням таємних операцій і загарбницьких війн. Вуглеводневий шантаж світу, зрештою як і ядерний, — також чільна частина гібридної війни, що її проводить Росія проти міжнародного співтовариства.

Рашистський орвеллізм у розумінні пропагандистського маніпулювання фактами, словами, поняттями та цілеспрямованого спотворення правди, історичного минулого, істини покликаний сформуванню у суспільстві менталітет жертви, з одного боку, і нетерпимість до інакшості, ультра націоналізм, шовінізм і самовдоволеність — з іншого. Це спосіб владних структур утримувати суспільство під цілковитим і повсякчасним контролем.

Але стійкий збройний опір, який чинить російській агресії підтримана демократичним світом Україна, свідчить про безперспективність та історичну приреченість рашизму, про неминучість його ганебного фіналу. Такого ж, який минулого століття поставив крапку на зlodіяннях нацизму.

ВІДРОДЖЕНА УКРАЇНА МІЖ ЗАХОДОМ І РОСІЄЮ: ШЛЯХ ДО САМОПІЗНАННЯ

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну — це не звичне для історії воєн загарбання агресором території та сировинної бази чужої країни, це глобальне зіткнення сили архаїчного варварства, уособленої тиранічною Москвою, з усенародною волею суверенної країни, яка обрала шлях демократичного, цивілізаційного розвитку з неподільними європейськими та євроатлантичними цінностями⁴¹⁶. Це війна двох світів, двох протилежних філософій, двох кардинально різних цивілізаційних векторів. Тому маємо всі підстави назвати нинішній героїчний і самовідданий спротив українців, отой бій «чоловіцтва зі звірством» московської навали *національно-визвольною війною українського народу проти рашистських окупантів*.

Після епохи Богдана Хмельницького, після історичного шансу створити свою державу в добу УНР 1918–1922 рр. це третя й остаточна можливість втілити багатовічну мрію мільйонів, усіх поколінь українців про суверену, сильну, квітучу Україну. Маємо вибороти це історичне право поміняти статус держави з об'єкта на суб'єкт міжнародних відносин, раз і назавжди увійти у світове співтовариство рівними серед рівних.

Тисячоліття української державності розвивалося не за прямим вектором, скоріше характеризувалося етапами дискретності, спадами та підйомами. Але цьому розвитку повсякчас додавало енергії непереборне прагнення українців до свободи, бажання бути незалежними господарями у своїй хаті. Ця «спрага волі» вела український народ крізь лихоліття московського царату, Першої та Другої світових воєн, крізь ворожу й нищівну ленінсько-сталінсько-брежнєвську репресивну систему, щоб на початку 1990-х рр., коли нарешті розпалася радянська імперія, явити омріяну суверенну Українську державу.

⁴¹⁶ Закон України про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) (прийняття від 07.02.2019), <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text>

Людство переважною більшістю полегшено зітхнуло, коли СРСР та й уся світова соціалістична система з її військовим «мечем і щитом», Організацією Варшавського договору, перестали існувати. Воно щиро вітало нову геополітичну картину світу та держави, які стали на шлях зрозумілого, прогнозованого, демократичного розвитку.

Росія тоді теж задекларувала демократичний вибір. Утім, проголосивши себе правонаступницею СРСР, швидко прибрала до рук увесь його ракетно-ядерний потенціал і перехопила право вето в Раді безпеки ООН разом зі статусом його постійного члена, хоча й ніколи не вступала до цієї всесвітньої організації і формально юридично є поза її межами на відміну від України та Білорусі, які, хай у форматі радянської системи, але в червні 1945 р. скріпили підписами своїх офіційних представників Статут ООН. Досі бракує ясної відповіді на питання, чому обізнані західні експерти, багатотисячна армія їхніх «советологів» не змогли тоді відкрити очі главам своїх держав, своїм урядам на те, що декларовані Росією демократичні цінності не мали поживи для розвитку ані в її самодержавницькій, тоталітарно-радянській історії, ані в сучасному її імперському вигляді, що принципи побудови європейських суспільств ніколи не приживуться на територіях, якими споконвіку авторитарно править Кремль.

Мляві спроби президента Б. Єльцина вкорінити демократичні засади в багатонаціональній Російській Федерації з різними ментальностями на її окраїнах, із відсутністю будь-яких навичок демократичного способу життя, більш того, із неприхованим бажанням багатомільйонного люду жити із «царем-батюшкою», звісно ж, були приречені на провал. Західний світ трагічно не збагнув ества й сутності Росії, і це теж спричинилося до великого лиха — появи потужної авторитарної держави-агресора, нової «імперії зла», смертельно небезпечного для цивілізації вогнища міжнародної напруженості. Від локальних воєнних операцій путінська кліка перейшла до війни повномасштабної — проти незалежної європейської держави і з недвозначними намірами «обнулити» націю українців. Цими варварськими діями, фактичним злочином проти людяності Росія поставила людство на грань третьої світової війни.

Трагічне нерозуміння цивілізованим світом сутності пострадянської Росії десятиліттями накладалося на таке ж нерозуміння сутності України. Згадаймо пріснопам'ятну «*cheeken speech*» президента США Буша-старшого. 31 липня 1991 р. під час його візиту до Москви було підписано Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1, або START-1). Тоді ще Радянський Союз зобов'язався знищити половину своїх стратегічних ракетних комплексів РС-20А (за за-

хідною класифікацією — SS-18 «Satan») і 35 % боеголовков балістичних ракет. Американська сторона взяла на себе зобов'язання ліквідувати 25 % своїх боезарядів. А наступного дня, 1 серпня президент США прибув до Києва. Після протокольного обіду та відвідин Бабиного Яру високий гість виступив у Верховній Раді. Як пише історик Ярослав Гирич: «Спочатку Президент США цитував “Щоденник” Олександра Довженка (компліментарна згадка про Київ) та уривок з віршів Шевченка (“В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля...”). У стилі філософської нотації Буш розмірковував про справжню ціну та непростий шлях до свободи і демократії. Україну, поряд із Росією, Вірменією, Литвою, Латвією та Естонією, було зараховано до країн, де “розквітає дух волі”. Далі розповідь про демократію почали змінювати пасажі, які викликали занепокоєння та обурення патріотично налаштованої частини депутатського корпусу. Буш заявив, що “свобода” не дорівнює поняттю “незалежність”. Найбільш цитованою фразою виступу стала теза про те, що Сполучені Штати Америки не підтримають сили, які у прагненні до незалежності захочуть змінити чужу тиранію на місцевий деспотизм. Глава Білого дому засудив “суїцидальний націоналізм”, який ґрунтується на національній ненависті. Натомість президент США цілком очікувано заявив, що Америка готова підтримати будівничих демократії. Однак головне послання Буша полягало у тому, кого у Вашингтоні розглядали на таку роль. Так, у протистоянні союзного центру та національних республік Білий дім відкрито робив ставку на Москву»⁴¹⁷.

Цей епізод новітньої історії творення нашої державності не спричинив надто помітного позитивного чи негативного впливу. Проте він дуже показовий, щоб побачити фундаментальні помилки, допущені на завершальному етапі холодної війни лідерами західного світу, які тоді всерйоз вважали Москву гарантом стабільності й безпеки в європейсько-азійському регіоні.

Перший тривожний дзвоник з «демократичної» ельцинської Росії пролунав для світу тоді, коли спільнота побачила, з якими жорстокістю та варварством російська вояччина вгамовувала порив чеченського народу до незалежності в ході першої та другої російсько-чеченських війн 1994–2009 рр. Одвічне питання — право нації на самовизначення та право держави на збереження своєї територіальної цілісності — тема надчутлива і делікатна, потребує в кожному конкретному випад-

⁴¹⁷ Я. Гирич, “Київський казус Джорджа Буша-старшого: ганьба й користь знаменитої промови”, *Новинарня*, 1 серпня, 2021, <https://novynarnia.com/2021/08/01/chicken-kiev-bush/>

ку ретельного аналізу і виваженої оцінки. Тут однозначної відповіді не існує, є лише незаперечні правові норми (міжнародне кримінальне право) і принципи здорового глузду та загальнолюдської гуманності, які застерігають: під час бойових дій не можна вбивати цивільне населення, спалювати міста і села, гвалтувати, чинити грабіж, застосовувати заборонені види зброї, зокрема й хімічної, яку Москва масово використовувала, знищуючи непокірних чеченців.

На жаль, світ не зреагував адекватно на цей акт варварства: ні ООН, ні ОБСЄ, ні ПАРЄ, ні сама Рада Європи не засудили Росію: потрактували вбивство Москвою чеченського народу «внутрішніми справами федерації». Ніхто не хотів звернути увагу на те, що на боротьбу з федеральними військами Росії стало до 90 % населення Чеченської Республіки Ічкерія. Більшість сприйняла введення федеральних військ як агресію ворожої армії, що мала на меті підкорити народ. Оборонцями республіки стали й ті, хто до вторгнення федеральних військ перебував у лавах місцевої опозиції, а також представники інших національностей, зокрема українці та росіяни, які там проживали. Поряд з протестом, намаганням захистити свою землю, домівку, близьких, рідних з'явився мотив помсти за тисячі безневинних загиблих мирних жителів, десятки тисяч поранених, руїни, на які російський окупант перетворив чеченські міста й аули. Посилювала мотивацію опору історична пам'ять народу, зокрема наративи про боротьбу проти Російської імперії у середині ХХ ст. і про масову депортацію більшовицькою Москвою чеченців 1944 р.⁴¹⁸

Наступним етапом «трагічного нерозуміння», а точніше небажання Заходом розуміти дальший алгоритм експансіонізму Росії на міжнародній арені, стала сумнозвісна мюнхенська промова Путіна, виголошена 10 лютого 2007 р. На думку оглядачів, це був найрізкіший зовнішньополітичний виступ господаря Кремля за пів століття, після загрозливих виступів керівника СРСР Хрущова на зустрічах із представниками США, а також із трибуни ООН. (Чого варта тогочасна публічна хрущовська погроза капіталістам: «*Ми вас закопаємо!*») Мюнхенську промову Путіна назвали оголошенням другої холодної війни. Тоді Путін звинуватив усіх і все. Емоційно, у риториці новоімперства, без жодних доказів інкримінував Заходу і США втручання у внутрішні російські справи, перешкоджання зовнішній політиці Росії. Зачепив і НАТО, мовляв, воно «*висуває свої передові сили до наших державних кордонів*». На переконання Путіна, «*розширення Альянсу не має жодно-*

⁴¹⁸ «Війни в Чечні та їх наслідки», *Навчальні матеріали онлайн*, https://pidru4niki.com/1230100240952/istoriya/viyni_chechni_naslidki

го стосунку до модернізації самого Альянсу або до забезпечення безпеки в Європі». Господаря Кремля явно роздратувало, що в 2004 р. членами НАТО стали Болгарія, Латвія, Литва, Естонія, Румунія, Словаччина та Словенія. Він категорично не бажав узяти до уваги, що ці держави самі висловили бажання вступити до військово-оборонного союзу й у НАТО не було формальних причин їм відмовити⁴¹⁹. Тим паче, що процедура вступу до НАТО є складним, багаторівневим юридичним процесом, неодмінним для кожної країни-апліканта. Насамперед враховується (і дуже ретельно!) громадська думка, позиції політичних партій, потім рішення виносяться на розгляд національного парламенту і за умови схвалення депутатами має бути затверджене главою держави. Тому оскарження Росією зовнішньополітичного курсу згаданих країн уже могло б слугувати незаперечним доказом її втручання у внутрішні справи суверенних держав, на які так запекло вергав блискавки президент РФ, виступаючи у Мюнхені.

Невдовзі Москва перейшла від слів до дій, у серпні 2008 р. Російська Федерація здійснила пряму агресію проти Грузії. Причиною цієї війни стала передовсім прозахідна та євроінтеграційна політика грузинського уряду. Ця країна розпочала радикальні реформи, які наближали її до ЄС, отже, орієнтували на інші світоглядні цінності, аніж ті, що продукувала Москва. З 2008 р. Грузія почала розглядати можливість посилено співпрацювати з НАТО, щоб надалі стати повноцінним членом цієї оборонної спільноти. Відносини між Тбілісі та Москвою загострилися до краю.

Росія, використовуючи сепаратистські рухи в Абхазії, невід'ємній частині Грузії, надіслала туди так званий додатковий контингент миротворців. 1 серпня 2008 р. на об'їзній дорозі біля Цхінвалі під автомобілем, у якому перебували грузинські правоохоронці, підірвали дві керовані міни; 6–7 серпня нападники обстріляли грузинських військовиків. Почалися інтенсивні бойові дії. В ніч на 8 серпня Грузія намагалася відновити контроль над Південною Осетією — ще однією невід'ємною адміністративною складовою Грузії, контрольованою тоді гібридними російсько-сепаратистськими формуваннями, на допомогу яким прийшли збройні сили РФ з важкою артилерією, танками, авіазагонами, щоб «примусити Грузію до миру». Зрозуміло, що в цій трагедії грузинського народу роль Москви є вирішальною, але її політика і в цьому випадку, попри кричуще порушення всіх норм міжнародного права, залишилась по суті неосудною і безкарною з боку країн Заходу.

⁴¹⁹ А. Зануда, «10 років Мюнхенській промові Путіна: тези і події», *ВВС. Україна*, 10 лютого, 2017, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-38907631>

Так, наприклад, ЄС, у якому впродовж II півріччя 2008 р. головувала Франція, «засудив військові дії Росії в Грузії» і закликав сторони «до мирного врегулювання конфлікту». 12 серпня президентом Франції Ніколя Саркозі було запропоновано мирний план, який складався з п'яти пунктів: 1) остаточно припинити всі військові дії; 2) забезпечити вільний доступ гуманітарної допомоги; 3) повернути збройні сили Грузії в місця постійної дислокації; 4) повернути збройні сили РФ на лінію, на якій вони перебували до початку бойових дій...; 5) започаткувати міжнародне обговорення питання майбутнього статусу Південної Осетії й Абхазії, а також шляхів гарантування їхньої безпеки⁴²⁰. До речі, поки це «міжнародне обговорення» «започатковувалося», Росія 26 серпня офіційно визнала Абхазію й Південну Осетію «незалежними державами», відтак включила їх в орбіту свого військового і геополітичного контролю.

Що можна було очікувати після такої неадекватної реакції країн Заходу на зростаючі загарбницькі апетити Кремля, який накачував власний електорат пропагандивним опієм імперської величі з установкою на «збирання земель» та «відродження могутнього Радянського Союзу», розпад якого подавали як найбільшу трагедію ХХ ст.? Звісно, така логіка мислення неминуче вела до ескалації російської політики. Врешті-решт у Кремлі остаточно «прозріли» та ідентифікували головних своїх ворогів — колективний Захід, НАТО, Україна.

Не можна не зауважити прикрих політичних промахів Євросоюзу, що передували військовій агресії Росії проти України. Як держава-аплікант до ЄС Україна в силу різних обставин не завжди і не повною мірою виконувала свої «домашні завдання», проте загальний тренд розвитку українського суспільства та державних інститутів однозначно був проєвропейським. І на тлі зростаючих агресивних зовнішньополітичних апетитів Кремля Захід міг би це зафіксувати більш окреслено і вагомо. ЄС, насамперед його лідери Німеччина та Франція, не повинні були захоплювати Кремль будувати «Північний потік — 1» та «Північний потік — 2». Ця газова голка, на яку Росія підсадила Захід, відіграла чи не вирішальну роль у геополітичній грі Кремля. Розплата — надважкі і непопулярні в суспільстві шляхи виходу з цієї путінської газової пастки. Очевидно, Заходу слід було ще тоді, коли готувалися газові угоди з РФ, об'єктивно оцінювати їхні переваги й ризики,

⁴²⁰ «Примус до «миру»»: 10 років тому Росія напала на Грузію і розв'язала першу війну ХХІ століття в Європі», *ТСН*, 08 серпня, 2018, <https://tsn.ua/svit/primus-domiru-10-rokiv-tomu-rosiya-napala-na-gruziyu-i-rozv-yazala-pershu-viynu-xxi-stolittya-v-eyvropi-1198176.html>

зважаючи на всебічні прогнози авторитетних міжнародних аналітиків, і своєчасно вживати таких превентивних заходів, які б угамовували неконтрольовані дії РФ. Не варто було чекати повномасштабної війни Росії проти України, щоб тільки у травні 2022 р. збагнути: кремлівська кліка марить експансією в інші європейські країни. На останньому саміті в Давосі Голова Європейського центрального банку Крістін Лагард вказала на уроки, які ЄС мусить винести з російсько-української війни, наголосивши: серед гірких висновків, які має для себе зробити Захід, «те, що ресурси, і не лише енергоносії, а й деякі важливі для нашого економічного майбутнього мінерали, походять з не дуже дружніх країн. І якщо говорити відверто, деякі з них доволі агресивні. Це уразливість. Ми повинні скласти список таких ризикованих ресурсів і потім почати вирішувати цю проблему»⁴²¹.

Для України загальні рамки співпраці з Євросоюзом визначено документами ЄС щодо порядку денного та пріоритетів Східного партнерства, зокрема: спільним робочим документом «Східне партнерство — 20 ключових завдань на період до 2020 р.: забезпечення очікуваних результатів для громадян» та його сучасною версією «20 очікуваних досягнень Східного партнерства після 2020 р.»⁴²². Нині Євросоюз скоригував свою політику стосовно України, зробив її максимально ефективною: в ній практично відсутні будь-які ілюзії щодо дійсної ціни «словам і справам Кремля».

У нинішній російсько-українській війні славні оборонці України, її Збройні Сили дивують світ небаченим героїзмом і високим ратним професіоналізмом, поборюючи військову машину, бюджет якої в 11–12 разів перевищує бюджет ЗСУ⁴²³, яку десятиліттями постійно експлуатували в багатьох гарячих точках світу і в локальних війнах, розв'язаних Кремлем. Війна знову підняла на поверхню суспільного обговорення давній сумнів: а чи треба було Україні позбавлятися ядерного статусу, який вона мала до 1994 р.? Чи не було трагічною колективною помилкою нашого керівництва і наших західних партнерів залишити Україну без ядерного щита? Можливо, це рішення теж

⁴²¹ «Голова ЄЦБ вказала на два уроки, які ЄС повинен винести з війни Росії проти України», *Дзеркало тижня*, 26 травня, 2022, <https://zn.ua/ukr/WORLD/holova-jetsb-vkazala-na-dva-uroki-jaki-jes-povinen-vesti-z-vijni-rosiji-proti-ukrajini.html>

⁴²² Центр Разумкова, *Партнерство Україна–ЄС у безпековій Європі: сучасний стан і перспективи* (Київ, 2021), 12–13, <https://razumkov.org.ua/uploads/otherA1.pdf>

⁴²³ А. Загороднюк, «Історичний злам в Рамштайні. Як Захід повірив у перемогу України у війні з Росією», *Українська правда*, 27 квітня, 2022, <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/04/27/7342462/>

сприяло реваншу тоталітаризму в Росії і тієї її особливої імперської місії бути «геополітичним центром», «батоном і пряником», «вершительською долі» насамперед для сусідів? На нашу думку, таки сприяло. Росія в умовах пострадянського соціально-економічного розвалу 1990-х була, так би мовити, гола й боса, зате при «ядерній палиці», яка специфічно диктувала міжнародну поведінку за правилом озброєного: *«примусити всіх себе поважати»*. Чи були тоді можливості у колективного Заходу позбавити й Росію ядерного потенціалу, адже він їй не належав, це було озброєння ядерної держави СРСР, яка юридично і фактично перестала існувати? Російську «заявку на цю спадщину» можна було б і оскаржити через міжнародно-правові механізми або принаймні встановити таку систему міжнародного контролю, яка не допускала б у кремлівської влади бодай думки шантажувати світ атомною зброєю. Але відбулося те, що відбулося: історія, як відомо, умовностей не сприймає.

Що ж до ядерного потенціалу України, то його, безумовно, треба було позбутися в силу тих самих міркувань: він не належав Україні, а був спадщиною ВПК СРСР з усіма нюансами такого його статусу. Зокрема, пункти управління, тобто централізоване управління ракетно-ядерним озброєнням, перебували поза межами України. Це означало, що самостійно ці ракети Україна ніколи не змогла б запустити. Окрім того, ядерні запаси вимагають ретельного регламентного обслуговування. Самотужки Україна із цим не впоралася б. Вартий уваги й інший вагомий аргумент: навіть якби ми і *«спробували утримувати цю зброю, то ціна такого сервісу є надзвичайно високою, а в умовах тодішнього економічного і фінансового стану України це було фактично нереально. І, нарешті, траєкторія і дальність польотів наявних у нас ракет складала більше 10 тис. км, що означало, що вони були направлені на США»*⁴²⁴. Ясна річ, загострювати відносини із Вашингтоном та Лондоном було б для України стратегічною помилкою. А тому стверджувати про політичну помилку вищого керівництва України, яке відмовилося від ядерного статусу нашої держави, означає не бачити очевидного. Затє є всі підстави всерйоз дискутувати про те, на чому ми вже акцентували увагу: чи не припустився колективний Захід стратегічної помилки, сприймаючи Російську Федерацію, що самоправно прибрала до рук ядерний потенціал СРСР, як адекватного, прогнозованого, надійного партнера, у якого гарантовано «не знесе дах» від манії

⁴²⁴ «Чи могла Україна зберегти ядерну зброю?», Інтерв'ю І. Капсамуна з М. Тимченком, *День*, 31 серпня, 2017, <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/chy-mogla-ukrayina-zberegty-yadernu-zbroyu>

«ядерної величі»? Нині можемо стверджувати, що це було певним прорахунком. Докази цього — надто очевидні і надто жахливі. Цей урок зобов'язує нас дивитись на проблеми європейської і глобальної безпеки через призму історичної перспективи, трагічного досвіду нашого народу й інших європейських спільнот, щоб генетично не приймати війни, тим паче із використанням ракетно-ядерної зброї, як неприпустимого аргументу політики.

Отже, скориставшись невиправдано поблажливим ставленням колективного Заходу, накопичивши багатотрильйонні валютні запаси, перетворившись, за словами американського сенатора Джона Маккейна, на «світову бензоколонку», Москва вкотре свято повірила у свою особливу історичну місію, в якісь зрозумілі тільки їй принади «загадочной русской души» і знову заходила ся силоміць насаджувати ці «принади» споконвічному географічному сусідові — Україні.

Ніхто навіть із фахових експертів не наважить ся достеменно сказати, коли святкуватимемо День нашої Перемоги. Але вже нині свідомі того, що Україна перемогла, дні окупанта пораховані, а на рашизм з його «русским миром» чекає міжнародний трибунал. Збройні Сили України завдають нищівного удару по авторитету і військовим спроможностям «другої армії світу», щиро дивуючи світ і змінюючи ставлення Європи. Керівництва ЄС та НАТО вже не приховують, що бачать Україну надійним, сильним і прогнозованим партнером. Історична зустріч 26 квітня 2022 р. у Рамштайні голів оборонних відомств понад 40 країн, передовсім членів НАТО, а також Австралії, Японії, Ізраїлю, Південної Кореї, засвідчила, що наші союзники «інвестуватимуть» не просто в опір чи боротьбу України проти рашистських окупантів, а в її перемогу. Міністр оборони України Олексій Резніков, коментуючи значення цієї зустрічі, написав у своєму телеграм-каналі: *«Відбулись тектонічні зрушення на рівні філософії. Перехід на західні калібри і техніку — це стратегічне рішення, яке нарешті прийнято».*

Де ж поділися ті закордонні «експерти», які після початку російської навали відводили Україні 3 години в повітрі та 21 одну добу на суходолі? Західні партнери визнали свої помилки, переоцінювання Росії і згубність ліберального підходу до її зовнішньополітичних авантур упродовж останніх двох десятиліть. Зізналися вони і в тому, що недооцінили Україну, її потужний внутрішній потенціал та героїчний народ. 10 травня комітет із розвідки Сенату США відправив до Управління директора Національної розвідки, Міністерства оборони та ЦРУ секретний лист, у якому, зокрема, констатується: усі ці органи недооцінили можливості української армії у протистоянні з РФ, «даючи останній 3–4 дні на взяття Києва». На думку членів Сенату, методи-

ка роботи розвідувальних служб не є ефективною і потребує реформ. За інформацією з різних джерел, деякі американські високопосадовці невдоволені тим, що «кити» розвідувальної спільноти не взяли до уваги прогнози Бюро розвідки та досліджень — невеликого розвідоргану в складі Держдепартаменту США. Його фахівці передбачили розвиток подій в Україні значно точніше. Критики вважають, що якби США надали військову допомогу Збройним Силам України раніше, то це суттєво змінило б розклад сил на полі бою.

Отже, можемо зробити певні висновки. По-перше, повномасштабна військова агресія Росії проти України, яка поставила людство на грань третьої світової війни, з особливою силою проявила всі слабкості та прорахунки як невдалої політики колективного Заходу щодо РФ, так і європейської системи безпеки. Ця війна зняла маски з усіх акторів сучасного військово-політичного процесу, показала “who is who”, які цінності та якою ціною обстоює.

По-друге, трапилось те, що трапилось: логіка історичного розвитку привела до катастрофи, яку Росія ретельно готувала по суті всі роки правління Путіна. Але необхідно підкреслити, що провідні країни ЄС та НАТО досить швидко збагнули свої політичні прорахунки і, зрозумівши всю глибину загрози від сучасної Росії, радикально поміняли ситуацію на користь України. Наша країна нарешті відчула ефективну фінансову, матеріально-технічну, військово-дипломатичну допомогу. Особливо значущим у цьому сенсі є Закон про ленд-ліз, підписаний президентом Джо Байденом 9 травня 2022 р.

І нарешті, по-третє, Україна вже перемогла. Вона стала міцною опорою в обстоюванні європейських, загальнолюдських демократичних цінностей, взірцем незламності національно-патріотичного духу в боротьбі за свій суверенітет, територіальну цілісність та своє заслужено вагомe місце у світовій спільноті.

УКРАЇНА ТА ЦИВІЛІЗОВАНИЙ СВІТ ПІСЛЯ ПЕРЕМОГИ НАД РАШИЗМОМ: ПОГЛЯД У МАЙБУТНЄ

I. 24 лютого 2022 р.: остаточний крах післявоєнної системи безпеки

Навряд чи знайдемо сьогодні поважного політика, експерта, який не стверджував би, що після широкомасштабного нападу Росії на Україну 24 лютого 2022 р. післявоєнна система безпеки опинилася під загрозою, а то й припинила своє існування. Ми теж схилиємося до думки, що під нею вже підведено ризику, але з одним суттєвим уточненням: це сталося значно раніше.

На нашу думку, відлік варто вести від 8 серпня 2008 р., коли Російська Федерація вчинила злочин збройної агресії проти Грузії. Тоді Москва анексувала частину грузинської території, утворивши на ній два фейкові державні утворення, які терміново визнала «незалежними державами». Вперше у післявоєнній історії Європи сталася безпрецедентна подія: одна країна силою захопила територію іншої й де-факто змінила її міжнародно визнані кордони.

На жаль, колективний Захід не відреагував на агресивні дії Росії належним чином. Причин було декілька. Наголосимо на трьох: тотальне нерозуміння Заходом сутності Росії, економічний егоїзм та цинічне нехтування долею слабших, що неодноразово траплялося в історії, зокрема, й ХХ ст. Саме Грузію на Заході назвали зрештою винуватицею російської агресії: мовляв, сама спровокувала Росію на вторгнення. У Кремлі, звісно, аплодували такій реакції та сприйняли її як запрошення до масштабнішого свавілля. Революцію гідності 2013–2014 рр., коли український народ повстав проти тиранії й підпорядкування політичним та економічним інтересам Росії, кремлівська кліка використала як зручний привід для військового вторгнення в Україну, щоб фактично розшматувати її навпіл, анексувавши всю східну та південну частини. Скориставшись паралічем влади у Києві після втечі в РФ тодішнього президента В. Януковича, Росії вдалося анексувати Крим та захопити частину Донбасу, розпаливши там позиційну війну. Путінський реваншистський план бліцкригу на півдні України і створення там «новоросії» тоді провалився лише завдяки самовідданому спротиву українського народу.

Чим відповів на цей черговий злочин військової агресії колективний Захід? Він, образно кажучи, «сильно стурбувався». Так, було зроблено чимало правильних заяв про порушення Росією норм міжнародного права, про неприпустимість зміни кордонів силою, про невизнання фейкових утворень, що виникли на місці загарбаних Кремлем територій суверенних держав. Захід навіть увів певні санкції, хоча й вельми обмежені та формальні. Як пояснювали західні високопосадовці та експерти, *мета санкцій полягала у тому, щоб надіслати сигнали, але не змінити систему*. Посол Німеччини в Росії на час російської агресії проти України Рюдігер фон Фріч зазначав: «...Санкції — це політичний засіб, а не каральний інструмент... Вони не мають на меті змінити політичні засади в якійсь країні. Вони мають три цілі: змінити певну політику, провести червоні лінії та продемонструвати рішучість, коли порушуються фундаментальні принципи мирного співжиття»⁴²⁵.

У цьому вкотре проявилася цілковито наївна віра колективного Заходу в адекватності Росії як партнера, що поділяє його цінності і з яким можна домовитися, нехай і використовуючи певні рестриктивні методи. Отже, Захід вельми погано вивчав Росію, не розумів глибинних факторів її розвитку, тому й приймав абсолютно невважені рішення. Росія ж не чула і не могла чути цих «сигналів», відверто зневажаючи всі заклики Заходу відновити статус-кво. Ба більше, винайдені Німеччиною та Францією «мінський» та «нормандський» формати, попри те що відіграли позитивну роль у припиненні гарячої фази війни, на практиці виявилися інструментом примусу України до поступок Москві. Захід продовжував шукати можливості порозумітися з Росією коштом України, регулярно пропонуючи то «формули Штайнмайера», то «кластери Макрона», і тим лише заохочував Москву до нових агресивних планів. Реакція не забарилася: Росія наростила військову присутність на кордоні з Україною, а навесні 2021 р. показово провела масштабні військові навчання поблизу російсько-українського та білорусько-українського кордонів. Лише завдяки втручанню президента США Джо Байдена тоді вдалося зменшити напругу. Втім, у Москві це знову зрозуміли як поступку і неготовність Заходу практично протидіяти, обмежуючись уже звичним «серйозним занепокоєнням».

Апогеєм московського політичного наступу на Україну і колективний Захід стала спецоперація під назвою «неподільність європейської безпеки та нерозширення НАТО на Схід», головним сенсом якої

⁴²⁵ “Wichtig ist, ruhig zu bleiben”, *Taz*, 18 Oktober 2020, <https://taz.de/Gespraech-mit-Ex-Botschafter-in-Moskau!/5718468/>

було отримання очікуваної відмови Альянсу відійти на позиції 1997 р. НАТО так само не могло поставити під сумнів свою політику «відкритих дверей», що, за задумом Москви, давало їй достатній привід для подальшого «собірання земель». Вимоги Росії на цьому тлі надати їй «гарантії безпеки» мали вигляд цинічної спроби довести Заходу, що вона не вірить у можливість його спротиву і диктуватиме йому свої умови. Полею бою з ним було обрано позаблокову Україну. В Росії (особливо після 2014 р.) були впевнені, що гарантії Будапештського меморандуму у цьому випадку не спрацюють. Відтак поступово, але невпинно Росія підводила світ до «Дня Х», який мав стати, за планами Кремля, поворотним пунктом у її прагненні повернути собі статус великої держави та можливості впливати на перебіг подій не лише на теренах колишнього СРСР, але й у глобальному вимірі. Попередження, насамперед США та деяких західних країн, путінська кліка не сприймала всерйоз.

Чи можна було уникнути сьогочасної війни? Переконані, що так. Для цього колективному Заходу треба було зайняти чітку позицію ще у серпні 2008 р., не кажучи вже про лютий — березень 2014 р. Принципово іншою мала б бути і його політика впродовж останніх восьми років безкінечних та беззмістовних переговорів, які лише зміцнювали переконаність кремлівського режиму у своїй безкарності. Та й заходи економічного впливу на Росію були недостатніми.

Не забуваймо, однак, і про себе. Росія нападає лише на слабкого і залежного. Саме такою від початку відновлення незалежності залишалася Україна. «Батьки-творці» її панівної олігархічної системи встановили тісні та «взаємовигідні» зв'язки зі своїми значно потужнішими партнерами з Росії, імпортували разом з енергоносіями корупцію, кумівство, «телефонне право» та інші атрибути недемократичного правління. Дві революції (2004–2005 та 2013–2014 рр.) хоча й послабили цю систему, але не змогли її знищити. Декларуючи європейські цінності, більшість українських можновладців при цьому комфортно уживалася з корупційною практикою, що не мала зі справжньою демократією нічого спільного. Україна, замість того щоб швидко рухатися вперед, тупцювала на місці. Влада не захотіла протиставити російській пропаганді питому українські сенси, що лише посилювало ментальну упослідженість великої частини українського суспільства. Далася взнаки, звісно, й робота потужної «п'ятої колони», яку Росія за цей час створила в Україні. У підсумку до широкомасштабної фази війни Україна підійшла у далеко не найкращому стані.

Наголосимо також, що українські демократичні сили відверто демотивувала позиція Заходу щодо перспектив інтеграції України до ЄС і НАТО. Заявку для отримання Плану дій щодо членства в НАТО Укра-

іна подала ще на початку 2008 р. (до речі, й досі не отримано на неї відповіді), а Угоду про асоціацію з ЄС готували майже десятиліття. Сенс такої позиції Заходу був зрозумілим: не дратувати Москву.

Прогнози західних розвідок, які базувалися на механічному порівнянні військових потенціалів Росії та України, давали Україні лише кілька днів до повної капітуляції. Тут також проявилися вади з аналізом як реального стану російської армії, так і здатності українців до спротиву. Гірко, але факт: Захід був готовий поступитися Україною. Тільки своєю героїчною боротьбою українці повернули йому здатність реально оцінювати ситуацію, приймати, хоч і з великим запізненням, правильні рішення. А головне, знову дали йому шанс на лідерство, відновили почуття гідності, яке він уже був готовий втратити на десятиліття, якщо не назавжди.

Широкомасштабна, ніким не спровокована агресія Росії проти України підвела ризику під усім попереднім політико-безпековим розвитком у Північній півкулі. Головні гравці — Росія, колективний Захід та Україна — підійшли до цієї дати з різним розумінням цілей власної політики, засобів її реалізації і, звичайно, можливих наслідків.

Мета Росії мала три складові: глобальну, українську і західну. Перша полягала у тому, щоб докорінно змінити тенденції світового розвитку на користь Росії, її тоталітарної моделі. Після швидкої перемоги над Україною стратегічна перевага мала перейти до Москви і показати колективному Заходу його політичну нікчемність, втрату ініціативи та практичну неспроможність захищати свої цінності. Москва сподівалась продемонструвати Заходу, що саме вона вирішуватиме, як розвиватимуться події на пострадянському просторі, та що йому не варто більше витрачати зусилля на «організацію кольорових революцій». Крім цього, сподіваючись на традиційну продажність та корупційність великої кількості представників західних політичних еліт, у Кремлі розраховували вже незабаром повернутися у відносинах із Заходом до традиційної формули «бізнес як зазвичай». Усе це мало б своїм наслідком серйозну морально-психологічну поразку Заходу

Другу сформулювали в Кремлі примітивно просто: *«Україна — це історичне непорозуміння», яке має бути негайно виправлене. Української нації не існує, українців немає, а ті, які себе такими вважають, мають бути «денацифіковані», тобто знищені.* З усією прямоотою про це написав придворний кремлівський «політолог» Т. Сергєйцев у статті «Что Россия должна сделать с Украиной»⁴²⁶. Фактично про те ж саме,

⁴²⁶ Із найодіознішими «одкровеннями» можна ознайомитися за посиланням: *Українська правда*, 4 квітня, 2022, <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/04/4/7337056/>

можливо, дещо стриманіше, говорив, оголошуючи початок війни, і нішній диктатор Росії. Є сподівання, що у Міжнародному кримінальному суді або у спеціально створеному Міжнародному трибуналі долучать цю заяву до матеріалів кримінальної справи проти Путіна та його військово-політичної кліки.

Подальші події яскраво продемонстрували, наскільки провальними, далекими від реальності були розрахунки Росії як щодо України, так і стосовно Заходу. Героїчний опір ЗСУ, всього українського суспільства та необхідна, хоча і запізнїла, допомога від Заходу перетворили наполеонівські плани Кремля на порошок, а «другу найпотужнішу армію у світі» — на світове посміховисько. Дуже скоро з'ясувалося, що російська армія насправді є збіговиськом серійних убивць, гвалтівників та мародерів, які можуть «успішно воювати» тільки проти жінок, дітей та літніх людей. За рівнем звірств і жорстокості росіяни багаторазово перевершили злочиння нацистів у роки Другої світової війни. Невипадково у словнику сучасної української мови з'явився неологізм «рашисти». Світова і на-самперед українська філософська та політична думка мають дати все-осяжне визначення суті рашизму як найогиднішої форми людинонена-висницької ідеології, поряд із нацизмом і комунізмом.

Тотальним прорахунком Москви можна назвати й реакцію колективного Заходу, який, належним чином оцінивши спротив України та її готовність боронити свою незалежність, боляче вдарив по Росії з двох боків: допомагаючи озброєннями Україні та серйозними анти-російськими пакетами економічних і політичних санкцій.

Дуже швидко Росія перетворюється на міжнародного ізгоя. Сформува-лася міжнародна антиросійська коаліція, до якої увійшло понад сорок держав, Росію вигнали з низки міжнародних організацій, а двосторонні відносини з країнами цивілізованого світу досягли найнижчого рівня з часів закінчення холодної війни. Головне завдан-ня російської дипломатії — «нерозширення НАТО на Схід» — з три-ском провалене: Фінляндія і Швеція, які десятиліттями проводили політику нейтралітету, одномоментно подали заявки на вступ до Альянсу. Тим часом Україна на полі бою довела, що відповідає всім стандартам НАТО і, навіть не маючи й частини можливостей союз-ників, здатна перемагати головного супротивника Альянсу. Відбули-ся позитивні зміни й у позиції ЄС щодо майбутнього членства Укра-їни в цій організації.

Колективний Захід до останнього намагався «пробігти між кра-плинками дощу», уникаючи прийняття принципових рішень. Там про-довжували сподіватися, що тиском на Україну та поступками з її боку можна буде вгамувати апетити агресора.

Позиція керівництва України у політиці щодо Росії після приходу до влади Володимира Зеленського характеризувалася наївністю, сподіваннями, що з Путіним можна домовитися, що в усьому винні попередники. Замість рішучого зміцнення обороноздатності країни гору взяв популізм.

Наступні події засвідчили, що політичне та воєнне керівництво усіх трьох гравців помилялося. Але найбільше російське: воно серйозно прорахувалося як в оцінках ситуації в Україні, так і реакції Заходу на агресію проти неї. Де-факто це відкрило перспективу майбутнього краху не лише путінського режиму, але й самої Російської Федерації. Реакція цивілізованого світу на широкомасштабну війну Росії проти України засвідчила: безпековий світоустрій, що склався після Другої світової війни, зазнав потужного удару, своєрідного нокауту, від якого нереально відновитися. Москва та її «п'ята колона» на Заході ще пробуватимуть реанімувати довоєнну ситуацію, але ризику під попереднім етапом вже підведено. Перехід до нової системи глобальних безпекових координат є лише питанням часу.

II. Україна в майбутній системі глобальної безпеки

Максимально спрощуючи, можна стверджувати, що сучасний світ переживає найгострішу форму ідеологічного протиборства і визначення шляхів свого майбутнього політичного розвитку. Йдеться про глобальну війну між демократією і тоталітаризмом. Від того, яка із сторін візьме гору, залежить перспектива світоустрою на десятиліття і більше. Ризикнемо припустити, що лише за перемоги демократії вся світова безпекова ситуація кардинально і позитивно зміниться.

Ще не одне покоління аналітиків намагатиметься зрозуміти, чому саме Україна опинилася у центрі цього протистояння і чому саме від неї залежало, як далі розвиватиметься світ. Ми лише на початку цих складних трансформацій, але вже маємо чітко й ясно уявляти його параметри та місце в ньому України.

Перше і найголовніше: новий безпековий світоустрій не може базуватися на об'єднанні країн, які належать до антагоністичних світоглядних систем. Тому нова конструкція глобальної безпеки цивілізованого світу не може включати країни з тоталітарною формою правління. Отже, у ній не буде місця для таких країн, як Росія, Білорусь, Китай, Північна Корея, Іран, Куба та ін. Раз і назавжди слід забути беззмстовні концепції «неподільності безпеки», «спільних просторів» від Ванкувера до Владивостока, спроби втягнути тоталітаризм в демократію. Історичний досвід після Другої світової війни свідчить про те,

що це неможливо. Як би не хотілося ліберальним апологетам досягти «всеосяжної єдності», доведеться визнати: ця ідея не працює. Об'єднуватимуться лише ті країни, які реально сповідують і на практиці підтверджують свою відданість демократичним цінностям. Станом на сьогодні ці країни сконцентровані головним чином у Північній Атлантиці та Європі. Вони вже є ядром, прообразом нової системи безпеки. Утім, для того щоб стати глобальною, вона має вийти за межі цього величезного, але все ж таки лише регіону.

На початкових етапах ця система розшириться такими демократичними країнами, як Японія, Південна Корея, Австралія, Нова Зеландія та ін. Проміжними етапами можуть бути регіональні безпекові союзи, які доповнюватимуть вже існуючі і поступово зростатимуться в одне ціле. Об'єднання США, Британії та Австралії є одним із прикладів такого регіонального союзу. Переговори США, Японії, Індії та Австралії можуть у певній перспективі перетворитися на ще один елемент глобального безпекового пазла. Зрозуміло, що з часом такі елементи охоплюватимуть не лише Азію й Океанію, але й Африку та Латинську Америку.

Швидкість цього процесу залежатиме від багатьох факторів. На цьому етапі найголовнішим є український, бо саме в Україні вирішуватиметься, чи матимуть цивілізовані країни політичну волю завдати вирішального удару світовому тоталітаризму в особі агресивної Росії. Якщо станеться саме так і Росія більше не зможе відігравати роль центру світового зла, тоталітаризм втратить динаміку і перспективу, суттєво звужиться його світова територія, і він об'єктивно почне «зморщуватися». Піде у минуле практика вирощування та підгодовування Москвою тих режимів в Азії, Африці та Латинській Америці, які схилиються до тоталітаризму. Вони більше не отримуватимуть російської зброї для боротьби з власними народами.

Зазнає поразки Росія — суттєво зміниться позиція Китаю. У тандемі з тоталітарною Москвою у Пекіну залишаються сподівання на протидію, можливо, навіть на перемогу над демократією. Без Росії та її сателітів Китай на це об'єктивно неспроможний. Глибока інкорпорація у світові економічні зв'язки не залишає йому жодних шансів для економічної автаркії. Неможливе імпортозаміщення «по-російськи», а тим паче воно неможливе «по-китайськи». Продемонстрована Заходом здатність піти на серйозні санкції проти Росії є дуже чітким сигналом і застереженням для Пекіну. Там не можуть не розуміти, до яких катастрофічних наслідків призведуть аналогічні рестрикції проти китайської економіки.

Відтак можна передбачити, що після перемоги України китайське керівництво в осяжній перспективі займатиме значно поміркованішу

позицію на міжнародній арені, відмовиться від спроб повернути си-
лою Тайвань, а у внутрішній політиці, можливо, перейде до лібераль-
ніших практик.

Отже, поразка Росії матиме без перебільшення глобальні наслід-
ки — кардинально порушить теперішній умовний баланс сил на ко-
ристь світової демократії та реальної глобальної безпеки. Зрозуміло,
що майбутня система безпеки матимете не лише правильно задекларо-
вані гасла, але й чіткий перелік обов'язків її учасників і, що головне,
політичну волю, обов'язок та потужні й дієві інструменти для пока-
рання порушників світового правопорядку. А такі імпотентні безпеко-
ві структури, як ООН та ОБСЄ, у цій частині своїх повноважень при-
пинять функціонування.

НАТО, переосмислене та модифіковане, з часом перетвориться на
інструмент підтримання миру у глобальному вимірі. Союз цивілізова-
них держав, побудований на основі поваги до демократії та реальній
відповідальності за безпеку у світі, стане її основою. Навряд чи знай-
дуться країни, які захочуть кинути виклик об'єднаним та рішучим си-
лам світової демократії.

Не слід боятися, що заради цього демократичному світові дове-
деться витримати серйозні випробування. Вони, власне, вже почали-
ся. Україна є справжнім форпостом боротьби зі світовим злом, яке
усоблює Росія. Нашій країні випала історична місія відіграти у цьому
двоєбі вирішальну роль. Тривалість його залежить лише від здатності
колективного Заходу усвідомити історичність отриманого шансу зла-
мати хребет глобальній тоталітарній системі.

Тяжку офіру життям кращих своїх синів і дочок платить за це Украї-
на. Але і після перемоги над рашизмом їй суджено пройти надскладний
шлях. Українському суспільству доведеться не лише відбудувати зруй-
новані міста, села, відродити інфраструктуру, але й нарешті остаточно
порвати з радянським минулим, викреслити Росію з усіх ціннісних
координат. Україна не зможе більше залишатися міксом з демократії
та олігархату, з відданості ідеям свободи і махрового популізму, зі сво-
боди висловлювати думки і залежних ЗМІ, з поваги до прав людини
і продажних судів, з цифровізації суспільства і корупції. Роздвоєнню
суспільної свідомості мусимо покласти край.

В Україні для цього є всі необхідні передумови, насамперед гро-
мадянське суспільство, яке демонструє дива організованості й само-
пожертви у критичні часи існування держави. Ту ж таки організова-
ність тепер маємо поширити і на повсякденне життя. Не від спалаху
до спалаху, а постійно, рутинно. Остання трансформаційна революція
українців має відбутися у їхній свідомості. Відомо, що це — найважче

завдання, але у нас немає іншого вибору. Лише змінившись зсередини, ментально, зможемо посісти належне місце у родині цивілізованих народів світу, здивувавши їх не тільки безприкладними ратними подвигами, але й нашими духовними первнями, справжньою цінністю таких понять, як свобода, незалежність, гідність і самоповага.

Звісно, ми не перетворимося на «пуп Землі», не про це мова. Ми зробимо свій суттєвий внесок у повернення цивілізованого людства до тих цінностей, які воно декларує ще з часів Великої французької революції, але які чомусь почало забувати.

III. Чи потрібна новому світові стара Росія?

На початку 80-х років минулого століття президент США Рональд Рейган назвав СРСР «імперією зла». Нинішню Росію можна впевнено визнати «уособленням світового зла». Жодна країна не загрожує світові ядерним знищенням, крім Росії. Жодна країна в світі не керується людиноненависницькою ідеологією рашизму, яка заперечує право інших народів на існування. За злодіяннями та звірствами російський режим уже перевершує нацистський Третій Рейх, не кажучи вже про такі «локальні злочини», як постійне і публічне порушення всіх можливих норм міжнародного права, дезінформація, кібервійна, вбивства політичних опонентів за кордоном, організація диверсій тощо.

Постає логічне запитання «Як бути з такою Росією?».

На нашу думку, ганебну справу роблять ті, хто радить їй «не припинювати», «залишити можливість Путіну зберегти обличчя». Але чи не найганебніша пропозиція полягає в тому, щоб Україна заради миру відмовилась від частини своєї території, захопленої Росією. Це не спонтанна порада. Це свідчить про те, що у потрібний момент Путін ще може активувати свої давні закордонні «консерви», і про те, що Захід усе ще розколотий у ставленні до Росії.

Є, звісно, й інша оцінка того, що вчинила путінська рашистська кліка: злочин геноциду, організатори та винуватці якого мусять бути покарані, а Україна має перемогти. Ці наративи трансформувалися нарешті в економічні санкції, які починають набувати ознак пекельних. І найголовніше — сформувалася антипутінська коаліція із понад 40 держав, які домовилися надавати Україні необхідну військову допомогу.

І все ж таки у надрах політики Заходу продовжують змагатися дві тенденції: домовлятися з Росією чи жорстко її карати.

Прихильниками першої є ті члени ЄС чи НАТО, яких Росії вдалося зробити залежними від себе економічно (передусім енергетично)

або фінансово прив'язати до себе їхніх лідерів. Не можна виключати й компрометуючі матеріали на останніх, якими володіють російські спецслужби. Такі країни є мізерною меншістю, але, зважаючи на принцип консенсусу, навіть одного такого «троянського коня» достатньо, щоб заблокувати неvigідне для Росії рішення. Прикладів достатньо, навіть тих, які надає Угорщина. Виходом з такої ситуації може бути перехід від консенсусного голосування до прийняття рішень кваліфікованою більшістю, про що, однак, точаться лише попередні дискусії.

Для цієї групи країн цілком достатньо навіть косметичних змін у Росії, як-от: усунення Путіна та появи якоїсь іншої фігури, бодай заяви «нової» російської влади про прихильність до демократії та миру, бажання відновити відносини із Заходом тощо. За таких обставин не можна виключати, що й інші західні країни пристануть на пропозицію пробачити Росії її звірства в обмін на ілюзорну майбутню співпрацю. Хоча вікова історія засвідчила: Росія нездатна до демократії, їй одвіку притаманні агресія, порушення взятих на себе зобов'язань, підступність та брехня. Прикро, але на Заході й досі не хочуть вивчати реальну історію Росії та робити належні висновки.

Вади західного конформізу очевидні: він заохочує агресора й далі тероризувати сусідні (і не тільки) країни, вигадуючи для цього нові приводи. Таке угодовство, якими б красивими формулами чи заявами не прикривалося, означало б відмову Заходу від своїх принципів та засадничих позицій. Найтрагічніший підсумок такого підходу — в недалекій перспективі Росія знову відродиться як агресивний монстр.

Україна за таких обставин не може грати роль відстороненого спостерігача. Вся влада — президент, парламент, уряд, місцеві органи самоуправління, громадянське суспільство — повинна зайняти жорстку позицію: поступки Росії коштом України неприйнятні. А коли політичний кремлівський режим нарешті зміниться, Україна має наполягати на низці умов: вивести російські війська з усіх окупованих нею територій, з Кримом і Донбасом включно; компенсувати Росією усі завдані нею збитки; передати до рук міжнародного правосуддя військових злочинців, включно з нинішнім найвищим політичним і військовим керівництвом Росії; забезпечити прискорений вступ України до НАТО за зразком Фінляндії та Швеції; невідкладно надати Заходом допомогу для успішного вступу України до ЄС; інвестувати кошти у відбудову її інфраструктури України; провести «дерашизацію» Росії.

Є ще дві можливі опції для політики Заходу. Перша полягає у такому стримуванні Росії, яке передбачатиме високий рівень тиску на її економіку та цілковиту міжнародну ізоляцію, що не дозволить їй в осяжному майбутньому не лише загрожувати іншим країнам світу,

а навіть відновити втрачені можливості. Йдеться лише про спроможність російської влади забезпечувати найнеобхідніші потреби населення. Цю тактику Заходу нині фактично і спостерігаємо. Питання лише у тому, чи не зазнає вона негативних для України змін після політичної смерті Путіна та його режиму.

Інша йде значно далі, передбачає серйозні зусилля і має наслідком перетворення теперішньої Росії на низку незалежних, позбавлених ядерної зброї миролюбних держав, які опікувалися б своїм економічним, соціальним, культурним розвитком і поступово ставали частиною демократичного світу. Такий підхід вимагатиме революції свідомості західного політичного класу. Для багатьох політиків на Заході сама постановка такого питання є розривом шаблону. Але драматизм ситуації якраз і полягає у тому, що після 24 лютого 2022 р. міряти світ шаблонами вже не можна. Від них слід якнайшвидше відмовлятися та діяти абсолютно нестандартно і креативно. Надто великою є загроза світового тоталітаризму. Така революція свідомості є найважливішою передумовою необхідних змін у системі глобальної безпеки. Без усунення російської ядерної загрози, що неможливо без усунення з політичної карти світу Російської Федерації як такої, нової системи безпеки цивілізований світ створити не зможе. Зрозуміло, що про силовий варіант розв'язання цієї проблеми не йдеться.

Коллективний Захід та Україна вже тепер мають працювати над планом трансформування Росії та розвитком постросійського простору. Цей комплексний план дій має включати заходи зовнішньополітичного, економічного, фінансового, енергетичного, соціального, інформаційного, кібернетичного, спеціального та іншого характеру. Інтелектуального потенціалу для цього вистачає як в Україні, так і на Заході.

Та чи є надія на реалізацію такого сценарію сьогодні? Навряд чи, бо західному керівному класу у своїй переважній більшості все ще бракує сміливості та політичної волі. Там ще мають з'явитися фігури такого масштабу, які бачитимуть значно далі за нинішніх. Деякі, на щастя, вже є. Переконані, час таки візьме своє і на Заході зрозуміють, що *єдиною передумовою його безпеки є дезінтеграція Росії*.

А поки матимемо гібрид у вигляді розуміння необхідності остаточно приборкати Росію та страху перед жорсткими, але потрібними кроками. Він може коштувати, зокрема Україні, нових тисяч невинних жертв, а Заходу — нових сотень мільярдів доларів, які він так чи інакше вельми швидко заробив би з постросійськими державами.

Але мають рацію ті, хто стверджує, що будь-який плід повинен визріти.

Почекаємо.

ВИСНОВКИ

Повномасштабний наступ російських військ проти суверенної держави Україна 24 лютого 2022 р. шокував українське суспільство, заколихуване упродовж восьми років війни Мінськими домовленостями, зустрічами на високому рівні українських високопосадовців із європейськими політиками, «загляданням в очі Путіну» тощо. Незасвоєні уроки минулого випробувальним тягарем лягли на плечі Збройних сил України, всіх українців на всіх теренах держави. «Стратегічний партнер» по бізнесу й культурним практикам перетворився на ворога нації і держави.

Достоту правдивим і обізнаним був український письменник Улас Самчук, який 22 січня 1945 р. записав у щоденнику: *«Большевики мають чарівну властивість, вони страшніші ніж бомби, чума, холера, вогонь і смерть, взяті разом. Від них мертві встануть і побіжать. Шкода, що цього не знають у Вашингтоні, але прийде час, і там пізнають»*⁴²⁷. Світ запізнав і здригнувся від нахабства й брутальності нащадків російських більшовиків, їхньої прямої агресії проти України під прикриттям понятійного словоблуддя *«військова спецоперація»*. Вісім років гібридної війни Російської Федерації з Україною, що вилилася у протистояння на східних теренах, виявилися лише прелюдією до своєрідної операції під назвою *«можемо повторити»*, а витягнення зі столітньої шафи старих методичок із заголовними смисловими кодами про український народ і державу, яких буцімто *«не було, нет и быть не может»*, стали своєрідним гаслом в інтервенційній політиці й практиці виправдання агресії й боротьби з так званим українським «нацизмом». Якщо діди боролися з *«українським буржуазним націоналізмом»*, то онукам і правнукам, які самі стали найпотужнішими буржуа в широкому розумінні цього слова, стало не з руки користуватися старою термінологією, тому її спростили для кращого розуміння власним електоратом. Російський більшовизм віддавна використову-

⁴²⁷ Улас Самчук, «Я бачив, як умирав Берлін», *П'ять по дванадцятій. Записки на бігу*. (Буенос-Айрес: Вид-во Миколи Денисюка, 1954), <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/S/Samchuk/5Po12-ij/JaBachivJakUmiravBerlin.html>

вав смислові покручі для боротьби з українським національним рухом та українською державою. Термін «*братські народи*» був запущений ним у грудні 1917 р., тоді ж увійшли у практику й такі смислові поняття антиномії (парадокси): «*захоплення території України російськими військами — братня допомога*»; «*боротьба за захист своєї території і народу — контрреволюція*»; «*вища міра соціального захисту — смертна кара*» і багато інших.

Головною метою війни проти України президент Росії В. Путін назвав «*денацифікацію*» України, а депутати Державної Думи Росії «розшифрували» її суть. Зокрема, 22 травня 2022 р. депутат Олег Матвейчев наголосив: «*поняття “Украина” и “украинец” не должны существовать в будущем*». Ще далі пішов депутат Алексей Журавльов: «*Два миллиона украинцев должны быть денацифицированы, то есть уничтожены*». Окрім того, ним же були запущені смислові покручі, які мали викликати аналогію мислення у росіян: «*ВСУ — это вермахт*», а «*Азов — это современный СС*»⁴²⁸. Цей спосіб перекручування й перекидання відповідальності за злочини є одним із інструментів ведення війни росіянами й має столітню практику дієвості.

Водночас саме державні діячі Російської Федерації, продовжуючи експансіоністську політику своїх попередників, розпалили низку міжнаціональних конфліктів та воєн на пострадянському просторі. Їхні намагання прибрати до рук українські природні ресурси⁴²⁹,

⁴²⁸ https://web.archive.org/web/20220509161847/https://censor.net/ua/videonews/3339879/dva_myllyona_ukrayntsev_doljn_bt_denatsyfytyrovano_to_est_unychtojen_deputat_derjdumy_rf_juravlov_video.

⁴²⁹ До речі, Едуард Тополь 5.10.2022 р. навів дані зі статті російського генерал-майора Владіміра Овчинського «Литий и смерть» про істинні причини ведення війни проти України: «Согласно оценке SecDev (август 2022 года), базирующегося в Оттаве исследовательского и аналитического центра, Украина занимает 4-е место в мире по общей оценочной стоимости природных ресурсов с годовой добычей примерно 15 миллиардов долларов и потенциальной оценочной стоимостью до 7,5 триллионов долларов. При этом Украина является одной из самых богатых европейских стран, когда речь идёт о запасах редкоземельных металлов и лития, стоимость этих месторождений оценивается в диапазоне от 3 до 11,5 трлн долларов. Если нефть из-за её значимости традиционно называют «чёрным золотом», то литий по оценкам мировых экспертов становится «белым золотом» этого столетия... в ядерной энергетике и атомной технике при его помощи получают радиоактивный изотоп водорода — тритий, львиная доля лития уходит на производство литий-ионных аккумуляторов... в Украине запасы литиевых руд категории С1 только в месторождении Шевченковское в Донецкой области составляют 5,67 млн тонн, а категории С2 — более 8 млн тонн... Прогнозные объёмы запасов лития в России — 1 млн тонн...» Див.: Едуард Тополь, *Литий и смерть*, <https://charter97.org/ru/news/2022/10/5/518568/#.Y0LY6SbgLmk.facebook>.

економіку України, культурний простір шляхом використання українських колаборантів та аполітичних невігласів упродовж останніх двадцяти років увесь час зазнавали поразки. Доктринальна розробка експансіоністської ідеї захисту «*русского мира*» в Україні наштовхнулася на потужний спротив громадянського суспільства. Усвідомлення значною частиною українського суспільства російської загрози не лише як геополітичного фактору, а й суто матеріального та ціннісно-сміслового змусило дати адекватну відповідь. Захист своєї держави став одним із ціннісних імперативів сучасного українця.

Ще 18 травня 2010 р. в «Українській правді» було опубліковано статтю Остапа Кривдика «Рашизм». У своїх роздумах автор акцентував увагу на смислах, які сучасний російський політикум закидав у суспільний простір. «*Центральна категорія рашизму — “соотечественнікі”, аналог нацистських “фольксдойчів” із російськомовністю як основною ознакою. Вторинна їхня ознака — приналежність до спільного “отечества” як підстава для подальшого спільного громадянства, та для включення всіх “своїх” в одну державу*»⁴³⁰.

«Просвещать» народи, які не володіли російською мовою, розпочали саме російські більшовики. 13–30 серпня 1919 р. в Москві була проведена спеціальна нарада «по вопросу об организации просвещения нерусского народа». Згодом затверджено спеціальну «*Инструкцию к положению об организации дела просвещения народов нерусского языка, принятую коллегией НКП (Народного Комиссариата Просвещения) 19 февраля 1920 г.*». Відтоді російська мова ставала мовою радянсько-російської бюрократії, науки, культурних практик, а мови упокорених націй — «вторинними», неprestижними й упослідженими. Тобто советська Росія взяла на озброєння ті ж самі імперські складові упокорення народів, що й Російська імперія, а постсоветська — спробувала повернути колесо часу на початок 1920-х рр. і знову підбити під свій контроль простір від Карпат до Владивостока.

Формування ідеологічних засад «*русского мира*» мало на меті не лише суто гуманітарну складову — просування російської мови, культури, але й більш прагматичні завдання: проштовхування власних бізнес-інтересів і геополітичного домінування на широких світових просторах, відтак захист російськомовних, зарахування їх до «соотечественніков» з метою втручання у внутрішні справи сусід-

⁴³⁰ О. Кривдик, «Рашизм», *Українська правда*, 18 травня, 2010, <https://www.pravda.com.ua/columns/2010/05/18/5050708/>

ніх держав. Відповідно в українській політологічній думці з'явилися визначення того явища, яке в Росії набувало широкого розмаху, особливо після фактичної анексії частин Донецької й Луганської областей та окупації Криму у 2014 р., й окреслилося як *ідеологія рашизму*. Російсько-радянська пропагандивна війна проти України перейшла у стадію гібридної, а з 24 лютого 2022 р. — у повномасштабне військове вторгнення, тобто від ідеологічного протиборства до військового.

Нині ідеологія рашизму вже знайшла своє енциклопедичне визначення у Вікіпедії. У визначенні терміна йдеться про ідеологію і політичну практику сучасного російського керівництва, які є повторенням німецького нацизму міжвоєнного періоду та часів Другої світової війни. Також це означення свідчить про те, що рашизм — це російський відповідник, варіант німецького фашизму. Власне рашизм є такою ж тоталітарною ідеологією, як німецький націонал-соціалізм Адольфа Гітлера, італійський фашизм Беніто Муссоліні, китайський маоїзм Мао Цзедуна, кампучійський марксизм Пола Пота та Йенга Сари і т. п.

Проте, чи варто говорити про рашизм як явище нового порядку, яке визріло лише на початку XXI ст. за часів диктатури В. Путіна в Росії? На нашу думку, рашизм є логічним продовженням ідеології та практики Московського царства від початку XIV ст., реперними точками якої були: знищення Новгороду (1478 р.) як міста з особливою системою самоуправління (віче) й запровадження титулу для московських царів «государь всея Руси»; ідеологема «Москва — Третій Рим» Івана III, яку сформулював московський митрополит Кипріан; імперська практика московських царів Івана Грозного, Алексея Михайловича, Петра I та Єкатеріни II. Вже з часів «собіранія земель» почала вимальовуватися і обґрунтовуватися ідея виключності й особливої місії московської нації, яка у XVIII ст. прибрала собі нову імперську форму — російської нації. Практика Московської держави з часів Івана III була спрямована на загарбання земель на захід від Москви, згодом завоювання України, Білорусі, країн Балтії, Фінляндії, Польщі. Маховик завоювань йшов у парі з політикою гвалтовної русифікації теренів, підбитих під владу московсько-петербурзького імператора⁴³¹.

⁴³¹ Див.: І. Гирич, “З крові і руїни постає новітня Україна”, *Над Бугом і Нарвою*, ч. 3 (2022): 25–27; І. Гирич, “Десакралізація російської культури, або Чи стане Росія лімітрофом України. Деякі спостереження історика”, *Над Бугом і Нарвою*, Ч. 7 (2022), <https://nadbuhom.pl/desakralizacja-rosijskoyi-kultury-abo-chy-stane-rosiya-limitrofom-ukrayiny-deyaki-sposterezhennya-istoryka/>

У XIX ст. московський міністр народної освіти Сергій Уваров озвучив нову формулу російської нації: «*Самодержавство, православ'я, народність*». Вона стала оновленою формою російського месіанства і виключності, виправдання національного вбивства інших народів, підвладних Російській імперії. Для українців ця формула була доповнена ідеєю подвійного національного придушення в парадигмі «*триєдиного руского народу*». У цій формулі стверджувалася неможливість існування української нації як такої.

Формула слов'янофілів і російських шовіністів від Івана й Костянтина Аксакових до В. Пурішкевича через російсько-більшовицьке «*братні народи*» відродилася з новою силою в путінській «*єдиної руской ідентичності*». Водночас повторюються й такі ж самі, але в неоліберальному представленні, твердження російського президента В. Путіна про те, що української нації ніколи не існувало, а отже, всі ті, хто вважає інакше, є нацистами й мають бути денацифіковані (знищені).

Український національно-визвольний рух від початку XIX ст. поставив за мету не лише здобуття національної волі для українського народу, але й модернізацію нації, подолання бідності як однієї з вад потрапляння у залежність, самоорганізацію суспільства й демократизм суспільних відносин на протигагу російському деспотизму й шовінізму. До утвердження України й українського в обох імперіях — Російській та Австро-Угорській — своїм розумом, напруженою працею, волелюбством і почуттям обов'язку перед сучасним і майбутнім доклалася когорта визначних українських діячів, зокрема: Тарас Шевченко, Іван Франко, Сергій Подолинський, Михайло Драгоманов, Олександр Кониський, Володимир Старосольський, Степан і Роман Смаль-Стоцькі, Євген Чикаленко, Петро Стебницький, Олександр Лотоцький, Михайло Грушевський, Павло Чижевський, Симон Петлюра, Олександр Шульгин та багато інших діячів. Саме їхніми зусиллями внаслідок Української революції (1917–1923 рр.) постала Українська Народна Республіка, Західно-Українська Народна Республіка та проголошено Злуку УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. Відтоді поняття «всеукраїнство» як об'єднання українців й їхня боротьба за відновлення власної держави стало загрозливим фактором для існування СРСР та домінування «росієцентризму» в економіці, політиці й культурі⁴³².

⁴³² Детальніше див.: В. Піскун, ред., *Регіональна і національна ідентичності українців: досвід функціональності та подолання скривдженості* : колективна монографія (Київ: Видавництво Людмила, 2021), 524.

Українські політичні емігранти від моменту переходу українського кордону армією УНР і урядом УНР у листопаді 1920 р. продовжили боротьбу в міжнародних організаціях і у взаємодії з урядами різних країн. Уряд УНР в екзилі склав свої повноваження лише 22 серпня 1992 р. Чільні діячі Організації українських націоналістів під проводом Євгена Коновальця та Степана Бандери також чинили спротив російському більшовизму та його політиці щодо України. А воїни УПА зі зброєю в руках противилися московському шовінізму і стверджували право українського народу на свою державу і культуру, власне своє фізичне виживання в лещатах російського тоталітаризму.

Одними з найбільш цинічних способів застосування репресій до своїх громадян стали три голодомори (1921–1923 рр.; 1932–1933 рр.; 1946–1947 рр.), застосовані російськими більшовиками щодо непокірного українського народу. Український селянин як приватний власник найдовше чинив спротив загарбанню своєї землі та привласненню державою продукції, вирощеної його руками.

Постання держави Україна у 1991 р. стало провісником великих ментальних та геополітичних змін на сході Європи. І сьогодні у часи російсько-української війни наша країна рятує світ від нової коричневої чуми, яка намагається повернути людство до темних часів терору, насильства проти народів, війни з демократією та прогресом.

Які чинники характеризують рашизм?

1. Російська ідеологія твердить, як і шістсот років тому, про національну виключність російського народу, його обраність і месійність, намагається нав'язувати іншим народам своє бачення світу, цінностей, культури. Слов'янофіли середини ХІХ ст. говорили про «богообраність» росіян, про те, що вони кращі за інші народи, нехай і не мають досягнень у сфері цивілізаційних цінностей.

2. Росіянам притаманна крайня ксенофобія до інших народів, досвід існування яких не може бути прикладом для них. Це призводить до атрофії критичного мислення пересічного росіянина, неспроможного бачити недоліки свого існування в мультикультурному світі.

3. Російській ідеї притаманне слідування традиції старого московського націоналізму, в основу якого покладено експансіонізм, тобто технологію захоплення земель інших народів. За рахунок територіального розростання збільшувався простір ширення імперського світогляду, який зрештою виродився у прагнення світового панування, невизнання права інших слов'янських народів на особливості культурного й політичного самовираження.

4. Політикою Росії завжди керував крайній імперіалізм, бажання загарбувати нові території. Росіяни самотверджувалися за рахунок

сусідніх народів і культур. Для цього вони фальсифікували чужу історію, нехтували історичною правдою, підміняли сенси, впроваджували на захоплених землях страшний терор і руїну. Приміром, російський шовінізм називали *інтернаціоналізмом*, а українську боротьбу за волю — *буржуазним націоналізмом*.

5. Російський централізм, безконтрольна влада монарха, завжди протиставлявся українському демократизму, народоправству. Українська ментальність завше була кісткою в горлі московського шовінізму, який бачив своїм завданням нищення усього, що не вписувалося в канон психології «російської душі».

6. Московська держава завжди обирала антиінтелектуалізм (так зване однодумство) як форму найоптимальнішої обробки мізків широкого загалу. Поліваріантність суспільної думки, наявність просто самостійної вільної думки були найбільшим злом для «Імперії Зла», якою, на жаль, завжди була Росія. Генії думки, культури і літератури мали лише створювати назовні позитивний імідж Росії, тоді як російська культура і література завжди були імперськими і негативно ставилися до інших народів, які її населяли.

7. Фрагментація суспільств упокорених народів — один із важливих чинників їхнього втягування в імперський простір. У середньовіччі та новому часі фрагментація здійснювалася за соціальною ознакою. Ті, хто служив імперії, отримували підтвердження свого статусу або набували його, користувалися матеріальними благами, а ті, котрі чинили спротив, ставали ізгоями, позбавлялися маєтностей тощо. У такий спосіб знекровлювали соціальний простір підпорядкованих націй, створювали соціальне колаборантське поле та провокували постання негативних поведінкових практик. Російський більшовизм продовжив сепарування за соціальною ознакою, запровадивши так звану *диктатуру пролетаріату*, яка насправді вилася в *диктатуру комуністичної партії*, належність до лав якої надавала особі суспільні преференції.

8. Особливими «мінами уповільненої дії» ставали в різних регіонах як Російської імперії, так і СРСР міжнаціональні конфлікти, які підживлювалися владою відносно представників різних етносів і націй. Для євреїв — межа осілості, для всіх народів «нерусского языка» — обмеження в доступі до освіти, заборона користування мовою своєї нації. Застосування методології зіткнення міжнаціональних інтересів, протиставлення національних меншин в республіках корінній нації; практики виселення й переселення людей з одних регіонів в інші, що своєю чергою породжувало протистояння. Нехтування національним самовираженням особистості як культурною

цінністю. Використання принизливих термінів щодо тих, хто не був росіянином, як-от «*инородцы*».

Понад 100 років тому (1921 р.) Дмитро Донцов написав працю «Підстави нашої політики». Розглядаючи опозицію «Москва і Захід», він наголошував на тому, що «*визволення пролетаріату*», як і визволення слов'янства, є «*нічим іншим, як воюючим з Заходом московським месіанством*»⁴³³.

Нині Україна стоїть на рубежі західного світу, воюючи з рашизмом не лише як з ідеологією виключності й месіанства, але й з жорстокою практикою винищення української нації. Наша нація обстоює природне право жити на своїй землі, за своїми законами, власними правилами співжиття й цінностями. А ідеологія й практика рашизму мають піддатися суспільному осуду в світовому обширі.

⁴³³ Д. Донцов, *Підстави нашої політики*. Організація оборони чотирьох свобод України (Нью-Йорк, 1957), 10.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Амічіс, Е. “Лист батька до сина”. *Авангард*, Ч. 3–4 (38–39) (1955): 51.
- Андрощук, Ф. О. *Нормани і слов'яни у Подесенні*. Київ, 1999.
- Андрусак, І., та О. Забужко, ред. *Український палімпсест: Оксана Забужко в розмові з Ізою Хруслінською*, пер. з польської Д. Матіяш. Київ, 2014.
- Аристофан. В *Комедії*. Пер. Андрія Содомори, Бориса Тена, Володимира Свідзинського; передмова Олександра Білецького; примітки Йосипа Кобова. Харків: Фоліо, 1980.
- Артемьев, А. П. *Братский боевой Союз народов СССР в Великой Отечественной войне*. Москва, 1975.
- Археографическая комиссия, сост. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*, т. 3. СПб., 1861.
- Бандера, С. “Командир — провідник (Слідами сл. пам. Романа Шухевича)”. *Літопис УПА*, вип. 45. Торонто-Львів, 2007.
- Бандера, С. *Перспективи української революції*. Київ: Ін-т національного державознавства, 1999.
- Бандрівський, М., та Л. Крушельницька. *Золоті Михалківські скарби та їх доля*. Львів: Ліга-Прес, 2012.
- Баран, В. Д. *Черняхівська культура*. Київ: Наукова думка, 1981.
- Бевз, Т. А. *Діяльність закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів*. https://shron1.chtyvo.org.ua/Bevz_Tetiana/Diialnist_Zakordonnoi_delehatsii_Ukrainskoi_partii_sotsialistiv-revoliutsioneriv.pdf
- Безансон, А. *Свята Русь*. Пер. Тараса Марусика. Київ, 2017.
- Бейкер, М. “Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917–1920 рр.”. *Україна модерна*, вип. 9 (2005), 72.
- Бердяєв, Н. *Судьба Росії* (2007). Доступ 22 серпня, 2022. <https://predanie.ru/book/69716-subda-rossii/>
- Білас, І. “Каральні військові підрозділи НКВС-МГБ у боротьбі з ОУН-УПА (до 50-річчя УПА)”. *Державність*, № 4 (7), (1992): 48, 53.
- Білас, І. “Протистояння. Акції репресивного апарату тоталітарного режиму проти національно-визвольного руху українського народу”. *Літературна Україна*, 29 жовтня 1992.
- Білас, І. “Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.”. *Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, кн. 2. Київ, 1994.
- Білобровець, О. М. “Акт проголошення Королівства Польського 5 листопада 1916 р. у польській суспільній думці в Україні”. *Сумський історико-архівний журнал*, вип. XXVIII (2017): 86–87.
- Бліфельд, Д. І. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ, 1977.
- Бовгиря, А. “Передмова”. В *Короткий опис Малоросії (1340–1776)*. Київ, 2012.

Бовуа, Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу». *Український археографічний щорічник*, 8/9. Київ, 2004.

Болтрик, Ю. В. «Культурна приналежність Литої Могили (інтерпретація маркерів)». *Мотив — стиль, образ — знак у контексті давніх культур і традицій*. Винники, 2019.

Брехуненко, В. *Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле*. Київ, 2017.

Брехуненко, В., ред. «Братня навала». *Війни Росії проти України XII–XXI ст.* Київ, 2016.

Будницький, О. В. *Российские евреи между белыми и красными (1917–1920)*. Москва, 2006.

Булдаков, В. П. *Хаос и этнос. Этнические конфликты в России, 1917–1918 гг. Условия возникновения, хроника, комментарий, анализ*. Москва, 2011.

Бушков, А., и А. Буровский. *Россия, которой не было - 2. Русская Атлантида*. Красноярск; Москва, 2000.

Бушкович, П. *Петр Великий. Борьба за власть*. СПб., 2008.

«В Кремле пояснили, как видят «самоочищение» России от «предателей»». Доступ 12 вересня, 2022. <https://www.kommersant.ru/doc/5260154>

Вегеш, М. *Августин Волошин і Карпатська Україна*. Львів–Хуст: ЗУКЦ, 2004.

Вегеш, М. *Карпатська Україна (1938–1939): Соціально-економічний і політичний розвиток*. Ужгород, 1993.

Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история. Москва, 1970.

Великочий, В. *Новітня національна історіографія ЗУНР як складова історіографії Української революції 1917–1923 рр.: здобутки і перспективи*. Київ, 2017.

Верба, І., та Ю. Шаповал. *Михайло Грушевський*. Київ, 2005.

Верстюк, В. Ф., та Я. Я. Бруський, ред. *Праці Українсько-Польської комісії дослідження взаємин 1917–1921 рр.*, т. 1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019.

Винар, Л. *Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. 1892–1930*. Мюнхен: Дніпрова Хвиля, 1970.

Винниченко, В. *Відродження нації*. Австрія, 1920.

Відейко, М. Ю. «Нарис п'ятий. Витоки державності в історико-географічному ареалі України в прадавню добу». В *Українська державність: історико-правничі нариси*, за заг. ред. В. А. Смолія, 118–45. Київ, 2021.

Відейко, М. Ю. *Південно-Східна та Центральна Європа у VI–IV тис. до н.е.* Київ; Умань: Жовтий О.О., 2015.

Відео (Facebook). Доступ 8 серпня, 2022. <https://www.facebook.com/SecurSerUkraine/videos/420986662742961/>

Відео (YouTube). Доступ 8 серпня, 2022. https://www.youtube.com/watch?v=IMGiTHGldl0&ab_channel=%D0%931%D0%B0%D0%BB%D0%B31%D0%B0%D0%B9%D1%87%D0%B5-%D0%98%D0%BD%D0%B3%D1%83%D1%88%D0%B5%D1%82%D0%B8%D1%8F

“Війни в Чечні та їх наслідки”. *Навчальні матеріали онлайн*, https://pidru4niki.com/1230100240952/istoriya/viyni_chechni_naslidki.

“Владислав Сурков: Долгое государство Путина”. *Независимая газета*, 11 февраля, 2019. https://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html

Власенко, В. М. *Уродженці Сумщини — учасники Української революції 1917–1921 рр.* Суми: Мрія, 2016.

Возгрин, В. Е. *Россия и европейские страны в годы Северной войны. История дипломатических отношений в 1697–1710 гг.* Москва, 1986. Робітничая газета, 23 квітня, Київ, 1917.

Волков, Ф. К., ред. *Украинский народ в его прошлом и настоящем*, т. 2. Петроград: Типография «Общественная польза».

Волковинський, В. *Бойові дії. Велика війна 1914–1918 і Україна. Історичні нариси.* Київ: Кліо, 2014.

Волгогонов, Д. *Семь вождей*, т. 1. Москва, 1995.

Гаврилюк, П. *Георгий Фроловский и религиозно-философский ренессанс*, пер. с англ. А. Паньч. Київ: Дух і Літера, 2017.

Галенко, О. І. «Подорож патріарха Антіохійського Макарія»: Київський список рукопису Павла Алеппського”. *Український історичний журнал*, № 1 (2016): 199.

Гашек, Я. *Пригоди бравого вояка Швейка*. Київ: Дніпро, 1990.

Герберштейн, С. *Записки о Московии*. Москва, 1988. https://imwerden.de/pdf/herberstein_zapiski_o_moskovii_1988__ocr.pdf

Германн, Лео. *Правда о великой лжи*, т. 2. СПб., 2001.

Гетьман. Шляхи. Київ: Темпора, 2009.

Гирич, І. *В'ячеслав Литинський: хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії)*. Київ, 2019.

Гирич, І. “Десакралізація російської культури, або чи стане Росія лімітрофом України. Деякі спостереження історика”. В *Над Бугом і Нарвою*, ч. 7. 2022. <https://nadbuhom.pl/desakralizacja-rosijskoyi-kultury-abo-chy-stane-rosiya-limitrofom-ukrayiny-deyaki-sposterezhennya-istoryka/>

Гирич, І. “З крові і руїни постає новітня Україна”. *Над Бугом і Нарвою*, ч. 3 (2022): 25–27.

Гирич, І. *Концептуальні проблеми історії України*. Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2011.

Гирич, І. “Михайло Грушевський і справа перенесення його львівських інституцій до Києва в часах Першої російської революції”. *Михайло Грушевський. Студії та джерела*, кн. 1, 29–58. Київ, 2019.

Гирич, І. *Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації*. Київ: Смолоскип, 2016.

Гирич, І. “Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне”. *Франкознавчі студії*, вип. 4 (2007): 590–643.

Гирич, І. “М. Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906–1907 роках (за матеріалами щоденника)”. *УІЖ*, № 5 (530) (Вересень-жовтень): 101–138.

Гирич, І. “Мова і правопис як політичні чинники національно-визвольного руху”. В *Концептуальні проблеми історії України*. Тернопіль, 2011.

Гирич, І. “«Нарис історії українського народу» як твір, що формував ментальність українця модерного часу”. В *Нарис історії українського народу*, М. Грушевський, 7–26. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2021.

Гирич, І. “Пилип Морачевський в контексті національного суспільного життя”. *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання*, № 8 (68) (2017): 46–48.

Гирич, І. “Українська історіографія і суспільна думка в запереченні російського імперського міфу про Мазепу і Полтавську битву”. В *Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII століть*, 258–272. Львів, 2011.

Гирич, І. “Як оцінювати українську історію XIX ст.?” *У кігтях двоглавих орлів*. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016.

Гирич, І. *Українська історія: через ідентичність до держави*. Київ: Українська пропілеї, 2021.

Гирич, І. *Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.): монографія*. Київ: Український письменник, 2014.

Гирич, І. *Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.)*. Київ: Українська пропілеї, 2020.

Гирич, І. *Формування модерної нації. Теорія і суспільні виклики (XIX — початок XX ст.)*. Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2014.

Гирич, І., та В. Кавунник. “«Опортунізм» чи «соціалізм»: до проблеми про внутрішньополітичну дискусію в УСДРП 1909–1912 років. Листи В. Садовського до А. Жука”. *Український археографічний щорічник*, вип. 18. (2013): 576–639.

Гирич, Я. “Київський казус Джорджа Буша-старшого: ганьба й користь знаменитої промови”. *Новинарня*, 1 серпня, 2021, <https://novynarnia.com/2021/08/01/chicken-kiev-bush>

Гладких А. А., Русский фашизм в Манчжурии. *Вестник Дальневосточного отделения Российской академии наук*. № 5. (2008), 112.

Глебов, С. *Евразийство между империей и модерном*. Москва: Новое издательство, 2010.

Гнатюк, В. “Наукове товариство ім. Шевченка у Львові: з нагоди 50-літньої річниці його заснування. 1873–1923”. *ЛНВ*, кн. I–XI (1925).

“Голова ЄЦБ вказала на два уроки, які ЄС повинен винести з війни Росії проти України”. *Дзеркало тижня*, 26 травня, 2022, <https://zn.ua/ukr/WORLD/holova-jetsb-vkazala-na-dva-uroki-jaki-jes-povinen-vinesti-z-vijni-rosiji-proti-ukrajini.html>

Гольдельман, С. *Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920*. Мюнхен, 1967.

Горбатенко, В. П. “Термін «Рашизм»”. *Велика українська енциклопедія*. Доступ 12 вересня 2022. <https://vue.gov.ua/Рашизм>

Горький, М. “О русском крестьянстве: Революционные откровения пролетарского классика”. *Русская жизнь*, 2007. <http://rulife.ru/mode/article/68>

Граціозі, Андреа, упоряд. *Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північній Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки.* Харків: Фолю, 2007.

Гриневиц, В. А. “Українці у складі Червоної Армії. Кількісний аспект питання”. В *Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність.* Київ, 1995.

Грицак, Я. “Українська революція 1914–1923”. В *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї.* Київ, 2004.

Грицак, Я. *Життя, смерть та інші неприємності.* Київ, 2011.

Грицак, Я. *Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX ст.* Київ, 1996.

Грицак, Я. *Подолати минуле: Глобальна історія України.* Київ, 2021

Грушевський, М. “В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (квітень 1919 р. — лютий 1920 р.)”. В *Твори: у 50 томах*, т. 3: Борітеся — поборете, 47–51. 1920.

Грушевський, М. “Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918))”. В *Твори: у 50 т.*, т. 4., кн. 1. Львів: Світ, 2007.

Грушевський, М. “Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918))”. в *Народностям України: твори у 50 т.* Т. 4. Кн. 1. Львів, 2007.

Грушевський, М. “Шведсько-український союз 1708 р.”. *ЗНТШ*, Т. ХСІІ. Кн. 6. (1909): 7–20.

Грушевський, М. *Люстрована історія України.* Київ, 1990.

Грушевський, М. С. *Історія України-Руси*, т. ІХ, кн. 2: Роки 1654–1657. Київ: Наукова думка, 1997.

Гудзенко, П. П. *Воссоединение Украины с Россией*, т. 2. Москва, 1954.

Гуцало, Є. “Ментальність орди”. *Твори. Поезії. Статті*, т. 5. Київ, 1997.

Девід, Крістіан. *Велика історія всього.* Київ: Наш формат, 2019.

Дейвіс, Норман. Європа. *Історія*, пер.: П. Тарашук та О. Коваленко. Львів, 2014.

Державний архів Закарпатської області. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 8, 201.

Дмитришин, І. *Григір Орлик, або Козацька нація у французькій дипломатії.* Київ, 2019.

Довженко, Й., Гончаров, В. Й., та Р. О. Юра. *Давньоруське місто Воїнь.* Київ, 1966.

Донцов, Д. *Підстави нашої політики. Організація оборони чотирьох свобод України.* Нью-Йорк, 1957.

Дорошенко, В. *Огнище української науки.* Нью-Йорк, 1951.

Дорошенко, Д. “Война и революция на Украине”. в *Революция на Украине по мемуарам белых.* Москва — Ленинград: Государственное издательство, 1930.

Дорошенко, Д. *Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.)*, т. 2. Київ: Темпора, 2007.

Достоевский, Ф. *Ряд статей о русской литературе.* Москва, 1861.

Достоевский, Ф. *С письма к Майкову*. 1868. Доступ 12 септембра, 2022. <https://www.litmir.me/br/?b=110963&p=6>

Досягнення Радянської України за 40 років : стат. зб. Київ, 1957.

Доценко, О. *Літопис української революції: матеріали й документи до історії української революції*, т. 2, кн. 4: 1917–1922, 1923. Київ; Львів, 1923.

Драч, І., пер., уклад. *Історія русів*. Київ: Веселка, 2003.

Дугин, О. *Основи геополітики*. Москва, 1997, 1999, 2000, 2001.

Дудаєв, Д. “Что такое русизм?”. *Chechenews.com*, <https://chechenews.com/1-12398/>

Дудко, О. “Чи має Україна революцію?”. *Україна модерна. Україна та її революції (1914–1923): нові історії та інтерпретації*, вип. 29 (2020): 14–29.

Енгель, Й.-Х. *Історія України та українських козаків*. Ред. В. В. Кравченко, упоряд. Т. О. Чугуй. Харків, 2014.

Ємільяненко, О. І., упоряд. *Україна: хронологія розвитку. З давніх часів до пізньої античності*. Київ: Кріон, 2007.

“Жінки рашистів із жахом очікують повернення чоловіків з війни...”. *Цензор.NET*, 13 травня, 2022. <https://censor.net/ua/n3341102>

Жулинський, М. *Із забуття — в безсмертя*. Київ: Дніпро, 1990.

Загороднюк, А. “Історичний злам в Рамштайні. Як Захід повірив у перемогу України у війні з Росією”. *Українська правда*, 27 квітня, 2022, <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/04/27/7342462/>

Закон України про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) (прийняття від 07.02.2019). *База даних «Законодавство України»*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text>

Залізник, Л. “Київська Русь — праукраїнська держава”. У *Від склавинів до української нації*. http://ukrlife.org/main/prosvita/zalozn_7.htm

Залізник, Л. Л. “Мезолітичні мисливці та рибалки Надпоріжжя за матеріалами поселення Огринь”. *Археологія*, № 3 (2018): 3–19.

Залізник, Л. Л. *Передісторія України X–V тис. до н.е.* Київ, 1998.

Зануда, А. “10 років Мюнхенській промові Путіна: тези і події”. *BBC*. Україна, 10 лютого, 2017. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-38907631>

Затонський, В. *Уривки з спогадів про українську революцію. Літопис революції*, ч. 4. 1928. <https://uk.wikisource.org/wiki>

Заява Верховної Ради України з нагоди 77-ї річниці перемоги над нацизмом та про неприпустимість присвоєння Російською Федерацією перемоги над нацизмом: від 3 травня 2022 року. *Голос України*, 6 травня, 2022.

Золотоустий, І. Бесіда, виголошена в церкві ап. Павла. в *Повне зібрання творинь святиителя Іоана Золотоустого*, вип. LXIII. Київ: 2013.

Зоценко, В. М. “Скандинавські старожитності Київського Подолу «дружинної доби»”. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. Київ, 2007.

Зоценко, В., та Б. Звіздецький. “Типологія та хронологія артефактів «скандинавського» типу із розкопок стародавнього Іскоростеня”, в *Русь на перехрес-*

ті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX–X ст. Чернігів: Сіверянська думка, 2006.

Ильченко, С. “Нерожденная империя. Что мешает распаду России и возрождению СССР”. *Деловая столица*, 19 января 2022.

Иржи, Давид. *Современное состояние великой России или Московии: Свидетельство иностранного наблюдателя о жизни Русского государства конца XVII века*. Доступ 12 сентября, 2022. https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/irji_sovr.php

Источник 5. Москва, 1995.

Історія Радянської Конституції в декретах і постановах радянського уряду. 1917–1936. Київ, 1937.

Кадомцев, Б. П. *Профессиональный и социальный состав населения Европейской России по данным переписи 1897 года*. СПб., 1909.

Калюжний, Є., упоряд, “Москва — Третій Рим: історія створення історіографічного збірника 1950-х, актуальність та виклики сьогодення”. В *Москва — Третій Рим. Походження міфу*. Київ: Смолоскип, 2021.

Карсавин, Л. *О личности*, Т. XVI. Каунас: Menas, 1929.

Карсавин, Л. “Пролегомены к учению о личности”. *Путь*, № 12 (1928): 32–46.

Климишин, І. А. *Календарь и хронология*. Москва, 1985.

Климишин, І. А. *Календар природы і людини*. Львів, 1975.

Клочко, В., ред. *Гордійвський могильник*. Київ, 2008.

Коваленко, В. “Дослідження шестовицького подолу”. в *Стародавній Іскоростень і слов’янські гради*, т. 1, 78–191. Коростень, 2008,

Коваль, М. В. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)*. Київ, 1999.

Коваль, Роман, Юзич, Юрій, та Микола Міхновський. *Спогади, свідчення, документи*. Київ: Вид-во Марка Мельника, 2021.

Ковальчук, М. *Битва двох революцій: Перша війна Української Народної Республіки з Радянської Росією. 1917–1918 рр.*, т. 1. Київ, 2015.

Ковальчук, М. *Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння*. Київ, 2006.

Колаковський, Лешек. *Міні-лекції на максі-теми*. Пер. з пол. Р. Харчук. Київ: Основи, 1999.

Комар, О. В. “Ранні хозари у Північному Причорномор’ї”. *Археологія*, № 1 (2000): 130–142.

Кордуба, М. *Щоденник. 1918–1925*. Львів: Вид-во УКУ, 2021.

Кордуба, М., уклад. *Жерела до історії України-Руси*, т. 12. Львів, 1911.

Корнат, Марек. *Сім років. Геополітична революція в Центральній-Східній Європі. Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)*. Київ — Чернігів, 2017.

Корнієнко, В. *Графіті Софії Київської XI — початку XVIII ст.: Інформаційний потенціал джерела*. Київ: Слово, 2014.

- Корнієнко, В. *Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.), ч. VII, том I: Західна зовнішня галерея*. Київ: Слово, 2016.
- Корнієнко, В. *Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.), ч. VII, т. II: Західна внутрішня галерея*. Київ: Слово, 2017.
- Король, В. Ю. «Чорна піхота» — як все було. *Історія в школі*, листопад-грудень, 2013.
- Корчинський, О. «Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі». *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, т. 12 (2008): 267–282.
- Корчмарик, Ф. Б. «Духові впливи Києва на Московщину в добу гетьманської України». *Бібліотека Українознавства*, т. XIV. Нью-Йорк, 1964.
- Кравченко, Е. «Сутінки Скіфії». в *Історія цивілізації. Україна*, т. 1. Харків: Фоліо, 2019.
- Кравченко, Е. А., ред. *Хотівське городище (новітні дослідження)*. Київ: ІА НАНУ, 2017.
- Кралуєк, П. «Росія лишилася такою, якою була 500 років тому». *День*, 25 грудня. <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/rosiya-lyshylasya-takoju-yakoju-bula-500-rokiv-tomu>
- Кривдик, О. «Рашизм». *Українська правда*, 18 травня, 2010, <https://www.prawda.com.ua/columns/2010/05/18/5050708/>
- Криворотько, А. «Джентельменська» угода головорізів». *Українське слово*, 18 лютого, 1999.
- Крижицький, С. А., та В. М. Зубар. «Античні держави Північного причорномор'я». в *Україна: хронологія розвитку. Від первісності до пізньої античності*, 352–459. Київ, 2007.
- Кримський, А. Е. *Филология и погодинская гипотеза: дает ли филология малейшие основания поддерживать гипотезу г. Погодина и г. Соболевского о галлицко-волынском происхождении малоруссов?* [Т.] 1-4. Разбор общ. ист.-филол. данных и обзор письм. памятников старокиевских, т. XXXVI. Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира Акц. О-ва Н. Т. Корчак-Новицкого, 1904.
- Кримський, А. «Нарис історії українського правопису до 1927 р.». *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*, кн. 25 (1929): 392–414.
- Крип'якевич, І., Гнатевич, Б., Стефанів, З., Думін, О., та С. Шрамченко. *Історія українського війська*. Київ: Варта, 1992.
- Крип'якевич, І. ред. *Історія української культури*, т. 1. Київ: Либідь, 2001.
- Крупницький, Б. *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності*. Варшава, 1938.
- Кульчицький, Станіслав, та Геннадій Єфіменко. *Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003.
- Кульчицький, Станіслав. *Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення*. Київ: Наш час, 2008.
- Куртуа, Стефан, Верт, Ніколя, та Жан-Луї Панне. *Чорна книга комунізму. Злочини, терор, репресії*. Пер. з франц. Яреми Кравця. Львів: Афіша, 2008.

Кучмані, Берріс. “Від імперського народу до національної меншини. Міністерство великоруських справ в Україні, 1917–1918 рр.”. *Україна модерна*, № 20 (2020): 164–186.

Кучера, М. П. “Городища уличів у Середньому Побужжі”. *Археологія*, № 4 (2017): 61–73.

Кучера, М. П. *Слов’яно-руські городища VIII–IX ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ, 1999.

Липа, Ю. *Всеукраїнська трилогія*, т. 2. Київ, 2007.

Липинський, В. *Архів. Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського*, ред. Іван Коровицький. Філадельфія, Пенсильванія, 1973.

Липинський, В. *Україна на переломі 1657–1659: Записки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті*, т. 3. Філадельфія, 1991.

Липовецький, С. “Митрополитова Одісея”. *Локальна історія*. 10 квітня, 2020. <https://localhistory.org.ua/texts/statti/mitropolitova-odisseia>

Лисенко, О. “Пам’ять про Другу світову війну як суспільний і світоглядний феномен”. В *Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу*. Київ, 2011.

Літопис УПА, т. 7, кн. 2: УПА в світлі німецьких документів. Торонто, 1983.

Лубянка. Сталін і ВЧК — ГПУ — ОГПУ — НКВД. Январь 1922 — декабрь 1936. М., 2003.

Маланюк, Е. *Книга спостережень. Проза*, т. 2. Торонто: Гомін України, 1966.

Масенко, Л. *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: Кліо, 2017.

Масенко, Л., ред. *«Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали*. Київ, 2005.

Матвеев, П. “(Полу)остров Крым”. *Kasparov.ru*. 2020. <https://www.kasparov.ru/material.php?id=5FB25F34CBE3B>

Махновец, Л. Є., пер. *Літопис руський*. Київ, 1989.

Миллер, А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб, 2000.

Михайлина, Л. *Слов’яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ, 2007.

Михайлов, И. В. “Украинская революция» или революция на Украине?”. *Вестник МГИМО*, № 7 (2010): 1–11.

Михайлюк, О. В. “Концепція «Української революції»: PRO ET CONTRA”. *Гуманітарний журнал*, № 3-4 (2009): 6.

Мишанич, О. В., ред. та Л. Є. Махновець, пер. *Літопис руський*. Київ, 1989.

Мовчан, Ю. Що варто б знати. Торонто, 1966.

Моця, О. *Південна «Руська земля»*. Київ, 2007.

Муковський, І. Т. “Військова мобілізація в Україні (друга половина 1941 — перша половина 1942 р.)”. В *Україна в Другій світовій війні: уроки історії та сучасність*. Київ, 1995.

Мушинка, М. *Музей визвольної боротьби України та доля його фондів: Історико-архівні нариси*. Київ, 2005.

Народне господарство Української РСР у 1966 році. Київ, 1967.

Німчук, В. В. “Епіфаній Славинецький”. в *Українська мова: енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія, 1980.

Німчук, В. В., упоряд. *Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського*. Київ: Наукова думка, 1973.

Оглоблин, Олександр. Гетьман Іван Мазепа та його доба, ред. Любомир Винар, упоряд. Ігор Гирич, Алла Атаманенко. Нью-Йорк — Київ — Львів — Париж — Торонто, 2001. <http://litopys.org.ua/coss3/ohl.htm>

Огнев'юк, В. О., та М. Відейко. “Історичний досвід української цивілізації”. *Світогляд*, № 4 (2021): 2–19.

Огрізко, В. “Чому Росія ніколи не відбудеться?”. *Українська правда*, 13 серпня, 2020, <https://blogs.pravda.com.ua/authors/ogrysko/5f3577c92b824/>

Освіта на Україні в цифрах. Харків, 1936.

Осташко, Т., та С. Кокін, упоряд. *Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР»*. Київ: Темпора, 2013.

Пащенко, В. І., та Н. І. Пащенко. *Антична література*. Київ: Либідь, 2008.

Передмова. *ЦДАВО України*. Оп. І. Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських, червоноармійських депутатів. 25 грудня 1917 — 18 квітня 1918. Спр. 1917–1920.

Перковський, А. Л., та С. І. Пирожков. “Демографічні втрати населення Української РСР у 40-х рр”. *Укр. іст. журнал*, вип. 2 (1990): 15–25.

Перший з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 5–12 липня 1918 року. Протоколи. Київ, 1988.

Петришин, О, Герасименко, М., та О. Стасюк, упоряд. *Геноцид українців 1932–1933: за матеріалами досудових розслідувань*. Київ, 2021.

Петришин, О., Герасименко, М., та О. Стасюк. *Геноцид українців 1932–1933: за матеріалами досудових розслідувань*. Київ: Вида-во Марка Мельника, 2021.

Петрів, В. “Стратегічно-політичне значення України”. *Військово-історичні праці. Спомини*. Київ: Поліграфкнига, 2002.

Пионтковский, А. “Коллективный Маннергейм”. *Kasparov.ru*, 2020. <https://www.kasparov.ru/material.php?id=5F1723BC6CE3D>

Письмо К. В. Родзаевского И. В. Сталину (22.08.1945). *Отечественная история*. № 3 (1992), 92–100.

Півторак, Г. *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських із «спільної колиски»*. Київ: Академія, 2001.

Півторак, Г. *Українці: звідки ми і наша мова. Дослідження, факти, документи*. Київ: Академія, 2014.

Піскун, В. “«Жидівська вулиця» і українці в Українській революції. Від спроби порозуміння і співпраці до жорсткого протистояння”. *Ділова столиця*, 21 грудня, 2021, https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/vid-sprobi-

porozuminnya-i-spivpraci-do-zhorstkogo-protistoyannya-zhdivska-vulicya-i-ukrajinci-v-ukrajinskiy-revoluciji-1917-1921-rokiv-21122021-446565

Піскун, В. “Ставлення Наддніпрянських політичних кіл до Варшавської угоди”. *Przeglad Wschodni*, т. XVI, з. 1 (61) (2020): 61–76.

Піскун, В., ред. *Регіональна і національна ідентичності українців: досвід функціональності та подолання скривдженості: колективна монографія*. Київ: Видавництво Людмила, 2021.

Плотников, И. “Как ликвидировали кулачество на Урале”. *Отечественная история*, № 4 (1993): 162.

Плохий, С. *Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського*. Київ: Критика, 2011.

Показаньев А. Д. *Щит и меч Приамурья. Очерки из истории спецслужб на Амуре*. Кн. 2 (Благовещенск: Приамурье, 2007).

Политбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня засідань 1919–1952. Каталог. Т. II: 1930–1939. М., 2001.

Полное собрание законов Российской империи, т. 4: 1700–1712, т. 5: 1713–1719. СПб., 1830.

Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии. 1939–1941, т. I. Москва, 2001.

“Понятий «Україна» і «українець» не должно существовать в будущем”. *Цензор.НЕТ*, 5 травня, 2022. <https://censor.net/ua/v3339951>

Потапенко М. Прудько В., та В. Ємельянов. *Ніжин в добу Української революції 1917–1921*. Ніжин: Лисенко М. М., 2018.

Потапенко, М. “Польський» 1917 рік в Україні”. In *Poland and Ukraine: Problems and prospects*. Krakow, 2019. <https://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/4036/20.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Потебня, А. А. Рецензия члена-корреспондента Имп. Академии наук А. А. Потебни. в *Записки Императорской Академии наук*, т. 37, кн. 2. (1881): Прилож. № 4. С. 64–152.

“Походження слов’ян”. В *Первісна історія України*. Доступ 12 грудня, 2022. <https://uahistory.co/book/pervisna/31.html>

“Примус до «миру»: 10 років тому Росія напала на Грузію і розв’язала першу війну XXI століття в Європі”. *ТСН*, 08 серпня, 2018. <https://tsn.ua/svit/primus-do-miru-10-rokiv-tomu-rosiya-napala-na-gruziyu-i-rozv-yazala-pershu-viynu-xxi-stolittya-v-yevropi-1198176.html>

Приходнюк, О. М. *Гуни та протоболгари в Європі*. Київ, 1999.

Приходнюк, О. М. *Археологічні пам’ятки Середнього Придніпров’я VI–IX ст. н.е.* Київ, 1980.

Приходнюк, О. М. *Степове населення України та східні слов’яни (друга половина I тис. до н.е.)*. Київ — Чернівці, 2001.

Прохненко, И. “К вопросу о гибели Екимеуцкого городища”. *Tyragetia V*, nr. 1, (2011): 291–299.

- Пустовалов, С. Ж. *Етносоціальна структура ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я*. Київ, 2015.
- Пустовалов, С. Ж. *Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я*. Київ: Шлях, 2005.
- Радиостанция “Эхо Москвы”. Доступ 14 июля, 2022. <https://echo.msk.ru/blog/oreh/2825726-echo/>
- Радиостанция “Эхо Москвы”. Доступ 21 июля, 2022. https://echo.msk.ru/blog/pastuhov_v/2768324-echo/
- Рец. на кн.: Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким : в 3 ч., 4 т. Москва: Изд. Имп. О-ва истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1878. Ч. 1. [2], 557–748, 24, 388; Ч. 2. [2], 841; Ч. 3, отд. 1. [4], 523; Ч. 3, отд. 2. [2], 556, 16, LXXX, 96–97. <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/8269>
- Родзаевский К. *Завещание русского фашиста* (М.: ФЭРИ-В, 2001).
- “Російський історик: у Росії не люблять говорити, що кріпосне право у нас існувало аж до кінця XIX століття, воно наклало істотний відбиток на менталітет”. *Новое время*, 18 червня, 2017. <https://bit.ly/3UneiLN>
- Савицкий, П. *Подданство идеи. Мир России Евразия: Антология*, сост. Л. И. Новикова, И. Н. Сиземская. Москва, 1995.
- Самчук, Улас. “Я бачив, як умирав Берлін”. *П'ять по дванадцятій. Записки на бігу*. Буенос-Айрес: Вид-во Миколи Денисюка, 1954. <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/S/Samchuk/5Po12-ij/JaBachivJakUmiravBerlin.html>
- Світленко, С. *Українське XIX століття: етнонаціональні, інтелектуальні та історіософські контексти*. Д.: Ліра, 2018.
- Сергійчук, В. “Бо свої то за горами — не чужі”. в *Ліквідація УГКЦ на Закарпатті у документах комуністичних спецслужб. 1944–1949*. Вишгород, 2019.
- Сергійчук, В. “Незламний велет духу і нації”. в *Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944)*. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005.
- Сергійчук, В. “Прийняла назавжди Україну в серце”. в *Русова С. Мемуари. Щоденник*. Київ: Поліграфкнига, 2004.
- Сергійчук, В. “Український хлібний експорт як один з головних чинників Голодомору-геноциду в 1932–1933 роках”. в *Український хліб на експорт: 1932–1933*. Київ: Сергійчук М. І., 2006.
- Сергійчук, В. *Нариси з історії України*. Київ: Ліра-К, 2021.
- Сергійчук, В. *Поляки на Волині в роки Другої світової війни*. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003.
- Сергійчук, В. *Соборна пам'ять України. Календар-альманах на 2021 рік*. Вишгород: Сергійчук М. І., 2021.
- Сергійчук, В. *Українці Санкт-Петербурга, Петрограда, Ленінграда*. В.: Сергійчук М. І., 2013.

Сидор, М. “Карпатська Україна в боротьбі за волю”. *Вісник Організації Оборони Чотирьох Свобід України*, травень-червень. Нью-Йорк, 1949.

Симоненко, О. В. “Походження сарматів та їх приход у Понтійські степи”. в *Історія цивілізації. Україна*, т. І. Харків: Фоліо, 2019.

Симонов, Н. С. *Военно-промышленный комплекс СССР в 1920–1950-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управления*. Москва, 1996.

Ситник, О., публ. Листи В. Антоновича до М. Грушевського. *Український історик*, ч. 3–4, 1–4 (110–115) (1991–1992): 396–411.

Скорий, С. А. *Курган Переп'ятиха*. Київ, 1990.

Скоропадський, П. *Спогади*. Київ, 1995.

Смолій, В., та В. Степанков. *Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет*. Київ: Темпора, 2009.

Смолій, В. А., ред. *Нариси історії Української революції 1917–1921 років*, кн. 1, кн. 2. Київ, 2011–2012.

Снайдер, Т. “Історична відповідальність Німеччини перед Україною”. *День*, 7–8 липня. 2017.

Сноу, Едгар. “Почему побеждает Советский Союз”. *Ровесник*, № 5 (1983).

Соколов, Б. “Про «криві дзеркала» російської історії. Друга світова війна та Україна”. *День*, 19 вересня, 2014.

Солдатенко, В. Ф. *Гражданская война в Украине. 1917–1920 гг.* Москва, 2012.

Солдатенко, В. Ф. *Деміурги революції: нарис партійної історії України 1917–1920 рр.* Київ, 2017.

Солдатенко, В. Ф. *У вирі революцій і громадянської війни (актуальні аспекти вивчення 1917–1920 рр. в Україні)*. Київ, 2012.

Солдатенко, В. Ф. *Украина в водовороте внешнеполитических альтернатив. Исторический экскурс в 1917–1922 годы*. Москва: Директмедиа Паблишинг, 2022.

Солдатенко, В. Ф. *Українська революція. Історичний нарис*. Київ, 1999.

Соловьев, С. М. *История России с древнейших времен*, т. 18. М. 1962–1963.

Соляр, І. “Український політикум у другій половині 1919 — першій половині 1920 рр.: консолідація чи конфронтація?”, *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. 18 (2009): 314–326, <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/73332/37-Solyar.pdf>

Сосюра, Володимир. “Мазепа”. в *Бібліотека Української Літератури*. <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=311>

Сталин и Каганович. *Переписка 1931–1936 гг.* М., 2001.

Старосольський, В. *Українська державність і російський імперіалізм*, 344–345.

Степун, Ф. А. Рец. на: Евразийский временник, кн. 3. (1923). *Современные записки*, т. 21. (1924).

Стерчо, П. “Національне відродження Карпатської України”. в *ОУН. 1929–1954*. Париж, 1955.

Струве, П. “На разные темы”. *Русская мысль*, кн. 1 (1911): 84–85.

- Субтельний, О. *Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.* Київ, 1994.
- Сумский, С. “Одинадцать переворотов (Гражданская война в Киеве)”. в *Революция на Украине по мемуарам белых*, сост. С. А. Алексеев, ред. Н. Н. Попов, препринт. изд-во. М.–Л.: Гос. изд-во, 1930.
- Сухобоков, О. В. *Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII–IX ст.* Київ, 1992.
- Тезисы русского фашиста. *Наш путь*, 4 декабря (1927). № 8.
- Терещенко, Ю., та Т. Осташко. *Український патріот з династії Габсбургів.* Київ, 2008.
- Тимошук, Б. О. *Слов'яни Північної Буковини V–IX ст.* Київ, 1976.
- Толочко, А. П. «История Российская» *Василия Татищева: Источники и известия.* М.–Киев, 2005.
- Толочко, О. “Ментальність ясиру”. *День*, 25 грудня, 1996.
- Толочко, П. П., ред. *Давня історія України. Первісне суспільство*, т. 1. Київ: Либідь, 1997.
- Толочко, П. П., ред. *Давня історія України. Слов'яно-руська доба*, т. 3. Київ: Либідь, 2000.
- Томпсон, Є. “Історія Центральної Європи як постколоніальна нарація”. *Україна модерна*, вип. 5, № 16 (2010): 228–229.
- Тополь, Эдуард. “Литий и смерть”. *Радио свобода*, 5 октября, 2022. <https://charter97.org/ru/news/2022/10/5/518568/#.Y0LY6SbgLmk.facebook>
- Україна: хронологія розвитку. 3 давніх часів до пізньої античності. Київ, 2007.
- “Українська революція та її історіографії: локальна, транснаціональна і глобальна перспективи”. *Україна модерна. Україна та її революції (1914–1923): нові історії та інтерпретації*, № 29 (2020): 31–59.
- Українська РСР на міжнародній арені. Київ, 1966.
- Український інститут майбутнього, Санкції проти РФ: що насправді може зламати режим Путіна. Доступ 5 грудня, 2022. <https://drive.google.com/file/d/1XNAhm7N9Kb21d6cX2lGA1mzi2WlOjmbz/>.
- “Умберто Еко. Ур-фашизм”. *Цей день в історії*, 23 січня 2018. <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/pm.pl>
- Устименко, В. М. “Єврейські організації і партії в суспільно-політичному житті України за доби Центральної Ради”. в *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*, вип. 4, 147–182. Київ, 2009.
- Федоров, Н. *Философия общего дела.* Москва, 2008.
- Федорук, С. *Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII ст.* Київ, 2011.
- Федорук, Я. *Віленський договір 1656 року.* Київ: Києво-Могилянська академія, 2011.
- Фіалко, О., та Ю. Болтрик. *Напад скіфів на Трахтемирівське городище.* Київ, 2003.
- Флоря, Б. Н. *Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.).* Москва, 2010.

Христюк, П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920*, т. I–IV. Нью-Йорк, 1921–1922.

ЦДАВОВ України. Ф. 183. Оп. 5. Спр. 86. Арк. 1, 175.

ЦДАВОВ України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 13, 3, 1, 2, 8, 176.

ЦДАВОВ України. Ф. 183. Оп. 4. Спр. 549. Арк. 13–16, 175.

ЦДАВОВ України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 2, 176.

ЦДАВОВ України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 572. Арк. 100, 179.

ЦДАВОВ України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 199. Арк. 17, 181.

ЦДАВОВ України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 319. Арк. 58–59 зв., 175.

ЦДАВОВ України. Ф. 43. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1, 2, 2 зв., 164.

ЦДАВОВ України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4171. Арк. 19, 185.

ЦДАВОВ України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4171. Арк. 10, 184.

ЦДАВОВ України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4171. Арк. 16, 18, 185.

ЦДАВОВ України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6204. Арк. 111, 188.

ЦДАВОВ України. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 5282. Арк. 4, 186.

ЦДАВОВ України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 323. Арк. 269, 187.

ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. I. Спр. 59. Арк. 25, 169.

ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 29. Арк. 100, 179.

Цензор.НЕТ. Доступ 8 июля 2022. https://censor.net/ua/videonews/3339879/dva_mylylyona_ukrayntsev_doljn_bt_denatsyfytсыrovan_to_est_unychtojen_deputat_derjdumy_rf_jurajlov_video.

Центр Разумкова. *Партнерство Україна-ЄС у безпековій Європі: сучасний стан і перспективи*. Київ, 2021.

ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня засідань 1919–1952. Каталог. Т. II: 1930–1939. (М., 2001), 456, 188.

Чадаев, Я. Е. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны. Москва, 1985.

Чернега, П. М. *Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945)*. Київ, 1987.

Чернышевский, Н. Г. *Полное собрание сочинений*, т. XIV. Москва, 1949.

Черняков, І. Т. «Дикий Сад», Гомер, Геродот, Троя, ахейці та кіммерійці (коментар одного археологічного відкриття в Україні)». *Праці центру пам'яткознавства*, вип. 17 (2010): 116–122.

«Чи могла Україна зберегти ядерну зброю?», Інтерв'ю І. Капсамуна з М. Тимченком. *День*, 31 серпня, 2017, <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/chy-mogla-ukrayina-zberegty-yadernu-zbroyu>

Чижевський, П. *Основи української державности*. Київ — Відень, 1921.

Чикаленко, Є. *Щоденник (1907–1917)*. Київ: Темпора, 2011.

Чуркин, В. «Неизвестная война». *Дон*, № 7 (1991), 145.

Чухліб, Т. «Українсько-шведські відносини за доби правління Богдана Хмельницького та Івана Виговського (1654–1658)». *Іван Виговський: зб. ст.* Львів, 2010.

- Чухліб, Т. Козаки і Монархи. *Міжнародні відносини ранньомодерної української держави 1648–1721*. Київ, 2009.
- Чухліб, Т. *Козаки і яничари. Україна в християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр.* Київ, 2010.
- Шевельов, Ю. *Історична фонологія української мови*, пер.: С. Вакуленко та А. Даниленко. Харків, 2002.
- Шевельов, Ю. *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1940–1941): Стан і статус*. Чернівці, 1998.
- Шевченко, С. *Імперія терору*. Київ: Фенікс, 2021.
- Юзевський, Г. *Замість щоденника*. Луцьк: Вежа-Друк, 2017.
- Юркова, О. “Рукописи горять. Як Грушевський, повертаючись із заслання, у Києві заблукав”. *Історична правда*, 19 березня, 2019. https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/03/19/153850/view_print/, 131
- Яворницький, Д. И. *История запорожских казаков*, т. 1. Київ: Наукова думка, 1990.
- Якубова, Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ: КЛІО, 2018.
- Яцик, А. В., та В. М. Хорев, ред. *Водне господарство в Україні*. Київ: Генеза, 2000.
- Abramson, H. A. *Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920*. Cambridge, 1999.
- Anthony, D. W. *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. Princeton University Press, 2007.
- Bayard, Dodge. *The Fihrist of al-Nadīm, a tenth century survey of Muslim culture*. Columbia University Press, 1970.
- Bruski, J. J. *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*. Kraków: ARCANA, 2000.
- Caprio, S. ‘Rushism’, the ideology of the third millennium. *AsiaNews*, July 5, 2022. <https://www.asianews.it/news-en/%E2%80%98Rushism%E2%80%99,-the-ideology-of-the-third-millennium-55748.html>
- Chochorowski, J. “Scytowie a Europa Srodkowa — historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistosci”. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, no. XXXV (2014): 9–58.
- Chochorowski, J. *Koczownicy Ukrainy. Katalog Wystawy*. Katowice, 1996.
- Clement of Alexandria. *Stromata*. Book 5.
- Dragas, O. “Russism — new nazism”. *The International Security Institute (ISI)*, April 17, 2022. <https://isi-see.org/2022/04/17/russism-new-nazism/>
- Dregle, David Von. “The man known as ‘Putin’s brain’ envisions the splitting of Europe — and the fall of China”. *The Washington Post*, March 22, 2022. <https://www.washingtonpost.com/opinions/2022/03/22/alexander-dugin-author-putin-deadly-playbook>
- Euromaidanpress.com. 26 листопада, 2016. <https://bit.ly/3Uu0Yov>
- Fernandez-Gotz, M. “Urbanization in Iron Age Europe: Trajectories, Patterns, and Social Dynamics”. *J Archaeol Res.*, № 26 (2018): 117–162.

Fisher, M. "The new Putinism: Nationalism fused with conservative Christianity". *The Washington Post*, October 25, 2012. <https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2012/10/25/the-new-putinism-nationalism-fused-with-conservative-christianity/>

Gejrgi, G. "The Brief — Who's naZi here?". *EURACTIV*, March 21, 2022. <https://www.euractiv.com/section/global-europe/opinion/the-brief-whos-nazi-here/>

Giles, Fletcher. *Of the Rvsse common wealth. Or, Maner of governement by the Russe Emperour, (commonly called the Emperour of Moskouia) with the manners, and fashions of the people of that Countrey*. T.D. for Thomas Charde, 1549?-1611.

Hadaczek, K. *Zlote skarby Michalkowskie*. Krakow, 1904.

Halecki O. *Borderlandsof Western Civilization. A Historyof East Central Europe*. New York, 1952.

Hosking, Geoffrey. "The Second World War and Russian National Consciousness". *Past & Present*, N. 175 (May, 2002), 162, 204.

Iampolski, M. "Putin's Russia Is in the Grip of Fascism". *Newsweek*, 2015. <https://www.newsweek.com/putins-russia-grip-fascism-312513>

Ignaczak, Marcin. The Fortresses of Ukraine. *The Builders of Early Iron Age Strongholds in Podolia*, Vol. 21, no. 1. (2016).

Internet Archive. Accessed July 14, 2022. <https://web.archive.org/web/20220509161847/>

Jilge, W. "Russkiy Mir: «Russian World»". *DGAP*, 03 May, 2016. <https://dgap.org/en/events/russkiy-mir-russian-world>

Jordanes. *The origin and deeds of the goths*, translated by Charles C. Mierow. <https://people.ucalgary.ca/~vandersp/Courses/texts/jordgeti.html>

Kamusella, T. *Putin's Fascis* (2022), 4–5. https://research-repository.st-andrews.ac.uk/bitstream/handle/10023/25119/Kamusella_2022_Putins_fascism_Wachtyrz.eu.pdf

Kershaw, Ian. *To Hell and Back: Europe 1914–1949*. New York: Penguin Books, 2016.

Kiebusinski, K. "War and Revolution in Ukraine, 1914–1923: The University of Toronto Digital Collection". *Україна модерна*, вип. 29 (2020): 315.

Kim, Lucian. "Putin's Waron History". *The Wilson Center*, March 21, 2022. <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/putins-war-history>

Kotljarchuk, A. *In the Shadow of Polandand Russia. The Great Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17Th Century*. Huddinge, 2006.

Kovbasiuk, A. "Regional 1932–1933 Famine Losses: A Comparative Analysis of Ukraine and Russia". *Nationalities Papers*, no. 48 (3) (2019): 492–512, doi:10.1017/nps.2019.55.

Krawatzek, Felix, and Nina Frie. *World war II for young russians: the production and reception of history*: ZOiS report, No. 1, April 2020. https://www.zois-berlin.de/fileadmin/media/Dateien/3-Publikationen/ZOiS_Reports/2020/ZOiS_Report_1_2020.pdf

Kubala, L. *Woyny dunskie i pokoj Oliwski 1657–1660*. Lwow, 1922.

- Lunde, Paul and Caroline E. M. Stone. *Ibn Fadlan and the Land of Darkness: Arab Travellers in the Far North*. Penguin Classics, 2011.
- Manning, C. *Twentieth-Century Ukraine*. New York: Bookman associates, 1951.
- Oberlander Erwin, The All-Russian Fascist Party. *Journal of Contemporary History*, Vol. 1, No. 1 (1966), 158–173.
- Ordynovych, Andrii. “The Day of Remembrance and Reconciliation”. *The Ukrainian Weekly*. May 11, 2019. <https://www.ukrweekly.com/uw/wp/the-day-of-remembrance-and-reconciliation/>
- Plokhly, S. *The Gates of Europe: A History of Ukraine*. London: Penguin, 2016.
- Sapiens, Harari Y. *A Brief History of Humankind*. London: Harvil Sekret, 2014.
- Skinner, Q. “Meaning and Understanding in the History of Ideas”. *History and Theory*, Vol. 8, No. 1. (1969): 3–53.
- Shuster, Simon. “Russians Rewrite History to Slur Ukraine Over War”. *Time*, October 29, 2014. 206
- Snyder, T. “The War in Ukraine Has Unleashed a New Word”. *The New York Times*, April 22, 2022. <https://www.nytimes.com/2022/04/22/magazine/ruscism-ukraine-russia-war.html>
- Snyder, T. *The Red Prince: The Secret Lives of a Gabsburg Archduke*. New York: Basic Books, 2008.
- Sojusz Pilsudski — Petlura. Dokumenty i materialy. Warszawa — Kijow: Redakcja Jan Pisulinski Witalij Skalski, 2020.
- Stephan John J., *The Russian Fascists: Tragedy and Farce in Exile, 1925–1945* (New York: Harper & Row, 1978).
- Toynbee, A. J. “The Genesis of Civilizations”. *A Study of History*. London: Oxford University Press, 1934.
- Toynbee, A. J. *Civilization on Trial*. New York: Oxford University Press, 1948.
- “Ukraine war: Russian generals as much to blame as Putin for invasion, says UK defence secretary”, *Sky News*, 9 May, 2022. <https://news.sky.com/story/ukraine-war-putin-and-his-commanders-should-share-same-fate-as-nazis-says-ben-wallace-ahead-of-victory-day-parade-in-russia-12609080>
- “Wichtig ist, ruhig zu bleiben”. *Taz*, 18 Oktober, 2020. <https://taz.de/Gespraech-mit-Ex-Botschafter-in-Moskau/!5718468/>
- Wieder, Thomas, and Jerome Gautheret. “The Second World War and the war of narratives between Russia and Ukraine”. *LE MONDE*, May 15, 2022. https://www.lemonde.fr/en/international/article/2022/05/15/the-second-world-war-and-the-war-of-narratives-between-russia-and-ukraine_5983573_4.html
- Wilson Center. Searching for Hidden Narratives of World War II in Russia, June 22, 2020. <https://www.wilsoncenter.org/audio/searching-hidden-narratives-world-war-ii-russia>
- Yelchenko, V. “Putin’s Russia has weaponized World War II”. *Atlantic Council*, May 12, 2020. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/putins-russia-has-weaponized-world-war-ii/>

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Андрєєв Віталій Миколайович, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

Брехуненко Віктор Анатолійович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Відейко Михайло Юрійович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач кафедри археології та давньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка.

Гирич Ігор Борисович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Гуменюк Борис Іванович, доктор історичних наук, професор, Надзвичайний і Повноважний Посол, ректор Дипломатичної академії України при МЗС України.

Масенко Лариса Терентіївна, докторка філологічних наук, професорка, академікиня АН ВШ України, професорка кафедри української мови Національного університету «Киево-Могилянська академія», провідна наукова співробітниця Інституту української мови НАН України.

Митрофаненко Юрій Станіславович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри теорії і методики середньої освіти Комунального закладу «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського».

Огнев'юк Віктор Олександрович, доктор філософських наук, професор, академік Національної академії педагогічних наук України, ректор Київського університету імені Бориса Грінченка.

Огризко Володимир Станіславович, кандидат історичних наук, міністр закордонних справ України (2007–2009), керівник Центру дослідження Росії.

Палій Олександр Андрійович, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри політології та соціології Київського університету імені Бориса Грінченка.

Піскун Валентина Миколаївна, докторка історичних наук, професорка, завідувачка відділу джерелознавства новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Полянський Павло Броніславович, кандидат історичних наук, доцент, заступник державного секретаря Кабінету Міністрів України.

Сергійчук Володимир Іванович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Т. Шевченка.

Чернега Петро Макарович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавчого туризму Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

ЗАБОРОНИТИ РАШИЗМ

За зміст поданих матеріалів відповідають автори

У виданні використані ілюстративні матеріали,
що містяться в Інтернеті у вільному доступі

Науково-методичний центр видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувачка НМЦ видавничої діяльності *М. М. Прядко*

Відповідальна за випуск *А. М. Даниленко*

Над виданням працювали

Н. І. Гетьман, Т. В. Нестерова, В. І. Скрябіна

Підписано до друку 17.02.2023 р. Формат 60x90/16.
Ум. друк. арк. 15,75. Зам. № 3-04.

Київський університет імені Бориса Грінченка.
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі «Інтернет» без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.